

2008 2011
ND= 20850

Αποδεγμένη
11/2011

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΓΕΝΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΙΚΑΙΟΥ

Τίτλος Διδακτορικής
Διατριβής

«Τα σύγχρονα κινήματα κατά της Νέας
Τάξης ως επιβεβαίωση ή διάψευση της
θέσης του Μαρξ για το ρόλο του
προλεταριάτου ως φορέα καθολικής
χειραφέτησης»

Συγγραφέας

Ελένη Μαυρούλη

Επιστημονικός υπεύθυνος
υποέργου (υποέργο 27)

Καθηγητής Γιώργος Ρούσης

Λοιπά μέλη συμβουλευτικής
επιτροπής

Καθηγητής Γιώργος Κουκουλές
Επίκουρος καθηγητής Ανάργυρος
Πασσάς

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΠΕΑΕΚ

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ
ΣΥΓΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΟΡΥΦΗ
Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Εκπαίδευσης και Αρχικής
Επαγγελματικής Κατάρτισης

Η παρούσα διδακτορική διατριβή εκπονήθηκε στα πλαίσια του έργου:

Γ΄ ΚΠΣ - ΕΠΕΑΕΚ II
«ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ: ΥΠΟΤΡΟΦΙΕΣ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΜΕ ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΒΑΣΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ »

ΜΕΤΡΟ 2.2 «Αναμόρφωση Προγραμμάτων Σπουδών –
Διεύρυνση Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης»

Ενέργεια 2.2.3 «Προγράμματα Μεταπτυχιακών Σπουδών -
Έρευνα - Υποτροφίες»

Κατηγορία Πράξεων 2.2.3.β. «Υποτροφίες Έρευνας με προτεραιότητα στη Βασική Έρευνα»

Έργο συγχρηματοδοτούμενο 75% από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (ΕΚΤ)
και 25% από εθνικούς πόρους

«Κάποτε θα αποδίδουμε δικαιοσύνη
μ' ένα άστρο ή μ' ένα γιασεμί
Σαν ένα τραγούδι που όταν βρέχει
παίρνει το μέρος των φτωχών..»

Τάσος Λειβαδίτης

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Αυτή η έρευνα και η συγγραφή της δεν θα είχαν ολοκληρωθεί χωρίς τη συνεργασία, συμπαράσταση και εμπιστοσύνη πολλών ανθρώπων.

Θέλω να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα της διατριβής μου, κ. Γ. Ρούση, για την σταθερή παρουσία, καθοδήγηση και υποστήριξη του καθόλη τη διάρκεια τόσο της έρευνας όσο και της συγγραφής με τρόπο απαιτητικό και συνάμα υπομονετικό ακόμη και τις δυσκολότερες στιγμές. Επίσης, τους κ.κ. Α. Πασσά και Γ. Κουκουλέ για την κατανόηση και συνεργασία που επέδειξαν στις ιδιαίτερες συνθήκες εκπόνησης της διατριβής, λόγω της ένταξής της στο πρόγραμμα Ηράκλειτος. Εξίσου σημαντική ήταν η συμβολή του κ. Α. Χρύση με την παροχή πληροφοριών για ηλεκτρονικές διευθύνσεις και βιβλιογραφία ιδιαίτερα όσον αφορά στα πρώτα μέρη της διατριβής.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τη διεύθυνση της εφημερίδας «Ριζοσπάστης», όπου εργάζομαι, όπως και τους συναδέλφους του Διεθνούς τμήματος, για την κατανόηση και συμπαράσταση τους. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω προς τους συναδέλφους Γ. Πετρόπουλο και Χ. Μαυροπούλου, για την πολύτιμη παροχή βιβλιογραφίας, αλλά και προς τους Ν. Γραμματικό και Στ. Μεϊμετέα, από την Επιτροπή Ερευνών για τη συμβολή τους στην αντιμετώπιση σειράς ζητημάτων που προέκυψαν λόγω του προγράμματος Ηράκλειτος.

Τέλος, ένα μεγάλο ευχαριστώ στους αγαπημένους μου φίλους και κυρίως στους γονείς μου για τη διαρκή, αταλάντευτη υποστήριξη τους ιδιαίτερα στις δύσκολες στιγμές που υπήρξαν σε αυτή την πορεία. Τους γονείς μου, τους ευχαριστώ επιπλέον γιατί μ' έμαθαν ν' αγαπώ και να προσεγγίζω τη γνώση, με σεβασμό, ανιδιοτέλεια, επιμονή και υπομονή, μ' έμαθαν να μην εγκαταλείπω όσες και αν είναι οι αντιξοότητες και ν' αγωνίζομαι για τους στόχους που θέτω.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....σελ. 1 – 7

Μέρος Α

Η ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗ ΑΠΩΤΕΡΟΣ ΣΤΟΧΟΣ ΤΗΣ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗΣ ΛΟΓΙΚΗΣ

-Κεφάλαιο 1^ο

Συνοπτική παρουσίαση του πυρήνα της μαρξιστικής λογικής περί του διπόλου αποξένωσης - χειραφέτησης μέσα από το σύνολο του έργου του Μαρξ ..... σελ. 8 – 65

- **1.1** Βασικοί σταθμοί της πορείας των εννοιών αποξένωσης – χειραφέτησης στη φιλοσοφική σκέψη μέχρι τον Μαρξ ..... σελ. 8 - 14
- **1.2** Οι σημαντικότερες αναφορές στο δίπολο αποξένωσης – χειραφέτησης και στην ανάγκη άρσης του στο έργο του Μαρξ ..... σελ. 14 - 54
- **1.2.1** «Εβραϊκό ζήτημα» (1843)..... σελ. 14 - 18
- **1.2.2** «Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα» (1844) ..... σελ. 18 - 26
- **1.2.3** «Θέσεις για τον Φούερμπαχ» (1845)..... σελ. 26 – 27
- **1.2.4** «Γερμανική Ιδεολογία» (1845 – 1846)..... σελ. 27 – 34
- **1.2.5** «Μισθωτή εργασία και Κεφάλαιο» (1847)..... σελ. 34 – 35
- **1.2.6** «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος» (1847 – 1848)..... σελ. 35 – 37
- **1.2.7** «Grundrisse: Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας» (1857 – 1858)..... σελ. 37 – 45
- **1.2.8** «Μισθός, τιμή και κέρδος»..... σελ. 45 - 46
- **1.2.9** «Το Κεφάλαιο» (1867)..... σελ. 47 – 52
- **1.2.10** «Κριτική του Προγράμματος της Γκότα» (1875) σελ. 52 - 54
- **1.3** Η άποψη περί «τομής» στο έργο του Μαρξ .....σελ. 54 - 59

Μέρος Β

Η ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΣΗΣ ΣΕ ΕΝ ΔΥΝΑΜΕΙ ΦΟΡΕΑ ΚΑΘΟΛΙΚΗΣ ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΣΤΗΝ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΙΣΤΙΚΗ

-Κεφάλαιο 2°

Η διαλεκτική σχέση αντικειμενικών συνθηκών και υποκειμενικού παράγοντα στην μαρξιστική σκέψη..... σελ. 66 – 84

-Κεφάλαιο 3°

Η ανάδειξη του προλεταριάτου σε φορέα καθολικής χειραφέτησης της κοινωνίας ..... σελ. 85 – 112

- **3.1** Η διαλεκτική σχέση είναι – συνείδησης στην μαρξιστική συλλογιστική ..... σελ. 85 - 90
- **3.2** Τα κριτήρια με βάση τα οποία ο Μαρξ αναδεικνύει το προλεταριάτο σε εν δυνάμει φορέα καθολικής χειραφέτησης της κοινωνίας ..... σελ. 91 - 99
- **3.3** Οι «διαμεσολαβήσεις» που χρησιμοποιεί ο Μαρξ στη διαδικασία ανάδειξης του προλεταριάτου από εν δυνάμει σε πραγματικό φορέα καθολικής χειραφέτησης της κοινωνίας .....σελ. 99 - 108

ΜΕΡΟΣ Γ

ΕΜΦΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΣΗΣ ΩΣ ΦΟΡΕΑ ΚΑΘΟΛΙΚΗΣ ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΜΕΤΑΚΛΑΣΙΚΟΥΣ ΣΤΟΧΑΣΤΕΣ

-Κεφάλαιο 4°

Β. Ι. Λένιν: ο ρόλος του «απ' έξω» στην επαναστατική συνειδητοποίηση της εργατικής τάξης.....σελ. 113 – 125

-Κεφάλαιο 5°

Ρόζα Λούξεμπουργκ: η επαναστατική συνειδητοποίηση της εργατικής τάξης μέσα από το «σχολείο» της αυθόρμητης δράσης της, σελ. 126 – 135

-Κεφάλαιο 6°

Αντόνιο Γκράμσι: η διαδικασία ενσωμάτωσης του προλεταριάτου στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικά χώρες..... σελ. 136 – 150

-Κεφάλαιο 7°

Γκεόργκι Λούκατς: η φιλοσοφική κατηγορία της «ολότητας» ως κριτήριο ανάδειξης του προλεταριάτου σε εν δυνάμει επαναστατικό υποκείμενο..... σελ. 151 - 160

-Κεφάλαιο 8°

Χέρμπερτ Μαρκούζε: οι «outsiders» του καπιταλιστικού συστήματος ως εν δυνάμει επαναστατικό υποκείμενο.....σελ. 161 – 172

-Κεφάλαιο 9°

Αντόνιο Νέγκρι – Μάικλ Χαρντ: το «πλήθος» ως επαναστατικό υποκείμενο απέναντι στην «Αυτοκρατορία»..... σελ. 173 – 185

ΜΕΡΟΣ Δ

ΤΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΤΑΞΗΣ (Η ΑΛΛΙΩΣ ΤΟ «ΚΙΝΗΜΑ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ»)

-Κεφάλαιο 10°

Σύντομη ιστορική αναδρομή της πορείας των κινημάτων κατά της Νέας Τάξης..... σελ. 186 – 201

-Κεφάλαιο 11°

Η εργατική τάξη στην κοινωνική σύνθεση, το χαρακτήρα, τις οργανωτικές δομές και τον τρόπο δράσης των κινημάτων κατά της Νέας Τάξης.....σελ. 202 – 216

-Κεφάλαιο 12°

Χειραφέτηση και διεκδικητικό πλαίσιο των κινημάτων κατά της Νέας Τάξης..... σελ. 217 – 239

-Κεφάλαιο 13°

Ο ιδιαίτερος ρόλος των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων στο πλαίσιο των κινημάτων κατά της Νέας Τάξης..... ..σελ. 240 - 262

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ .....σελ. 263 – 270

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ .....σελ. 271 – 278

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ..... σελ. 279 - 281

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ.....σελ. 282 - 285

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στόχος της παρούσας διδακτορικής διατριβής, όπως αναφέρεται και στον τίτλο της, είναι να ερευνησει, κατά πόσο τα σύγχρονα κινήματα κατά της Νέας Τάξης, τα κινήματα εκείνα που τα τελευταία χρόνια έχουν αναπτυχθεί, κυρίως, στις δυτικές καπιταλιστικές χώρες, και συχνά ομαδοποιούνται, παρά τις μικρές ή μεγαλύτερες πολιτικές διαφοροποιήσεις των συμμετεχόντων, υπό τον όρο «κίνημα κατά της Παγκοσμιοποίησης», είναι κινήματα συνολικής χειραφέτησης της κοινωνίας. Δηλαδή, αν έχουν το ρόλο που κατέχει η εργατική τάξη στην κλασική μαρξιστική συλλογιστική.

Με άλλα λόγια, η εργασία αυτή φιλοδοξεί να μελετήσει κατά πόσο η υπόθεση του Μαρξ ότι το προλεταριάτο είναι φορέας καθολικής χειραφέτησης της κοινωνίας επιβεβαιώνεται ή διαψεύδεται, στις σημερινές συνθήκες μέσα από την παρουσία, την ύπαρξη, τις διεκδικήσεις και τις πολιτικές θέσεις που έχουν εκφραστεί από τα σύγχρονα κινήματα κατά της Νέας Τάξης. Για ν' απαντηθεί, κατά το δυνατόν, επαρκώς το ερώτημα που τίθεται από την υπόθεση εργασίας, η πορεία της έρευνας αυτής ακολουθεί μια, όσο γίνεται, ενδεδειγμένη και λεπτομερή απόπειρα μελέτης όλων των παραμέτρων που τίθενται, αρχής γενομένης από τα ίδια τα θεμέλια του μαρξιστικού συλλογισμού και καταλήγοντας σε μια, όσο το δυνατόν, ευκρινέστερη προσέγγιση και ανάλυση των κινήματων κατά της Νέας Τάξης, ή αλλιώς του «κινήματος κατά της Παγκοσμιοποίησης».

Η προσοχή μας επικεντρώθηκε σε αυτά τα κινήματα, διότι από την μία, διεκδικούν, και τα μεγάλα Μ.Μ.Ε. τους τον αποδίδουν, το ρόλο του κύριου φορέα εναντίωσης στην υπάρχουσα κυρίαρχη τάξη πραγμάτων στην εποχή μας, τουλάχιστον με κριτήριο την μαζικότητα και την κανονικότητα που εμφάνιζαν, μέχρι πρόσφατα, ως προς την έκφρασή τους μέσα από διαδηλώσεις και εκδηλώσεις διαμαρτυρίας με αφορμή συνόδους οργανισμών και θεσμών που λειτουργούν ως σύμβολα του καπιταλιστικού συστήματος παγκοσμίως. Θεσμών που ως ένα βαθμό αποτελούν και βασικούς εκφραστές και επιτηρητές της επιβολής της πολιτικής αυτής της Νέας Τάξης Πραγμάτων (παραδείγματος χάριν Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, Παγκόσμια Τράπεζα, Ομάδα των 7 Ισχυρότερων Οικονομικά κρατών στον Κόσμο –προσφάτως 8 με την συμμετοχή και της Ρωσίας -, ή και Ευρωπαϊκή Ένωση). Από την άλλη, τα κινήματα αυτά εκφράζουν την έννοια του «πλήθους», η οποία εμφανίζεται να αντικαθιστά την εργατική τάξη στη θεωρητική σκέψη ως επαναστατικό υποκείμενο, στη βάση της άποψης που έχει διατυπωθεί από σύγχρονους διανοητές, με σημαντικότερο εκπρόσωπο τον Τόνι Νέγκρι.

Στο **πρώτο μέρος** της έρευνας, παρουσιάζεται συνοπτικά ότι για τον Μαρξ **απώτερος στόχος, όλου του έργου του, ήταν η χειραφέτηση της ανθρώπινης προσωπικότητας** δηλαδή η άρση των μεσολαβήσεων

εκείνων που εμποδίζουν την αναγνώριση, την καλλιέργεια και την ελεύθερη ανάπτυξη των δυνατοτήτων του κάθε ανθρώπου ως αυτοσκοπού. Μάλιστα, αυτή η κομβική άποψη παραμένει σταθερό σημείο αναφοράς στο σύνολο του έργου του έστω και αν στα περισσότερα έργα της ώριμης περιόδου του, όπου κυριαρχεί η οικονομική του ματιά, δεν είναι τόσο εύκολο να αποσαφηνίσει κανείς ότι ο απώτερος στόχος δεν έχει ουδόλως αλλάξει από τα πρώτα νεανικά του έργα. Η θέση αυτή έρχεται σε αντίθεση με πολλές μετέπειτα προσεγγίσεις του έργου του Μαρξ, στις οποίες έχει σαφώς υποστηριχθεί ότι υπάρχει τομή στο έργο του και ότι ο ίδιος, στις μελέτες της ωριμότητάς του, εγκατέλειψε την προτεραιότητα που έδινε στον στόχο της ανάγκης χειραφέτησης του ατόμου.

Έτσι, στο **πρώτο κεφάλαιο**, και μοναδικό του πρώτου μέρους, παρουσιάζεται η θέση του Μαρξ για το **δίπολο αποξένωσης – χειραφέτησης**, μέσα από τα σημαντικότερα έργα του. Για καθαρά μεθοδολογικούς λόγους, το κεφάλαιο αυτό χωρίζεται σε τρία υποκεφάλαια.

Στο **πρώτο υποκεφάλαιο** παρουσιάζεται συνοπτικά η εννοιολογική πορεία του δίπολου αποξένωσης – χειραφέτησης στην φιλοσοφική σκέψη μέχρι την εποχή των Μαρξ και Ένγκελς καθώς στη βάση των, ήδη, διατυπωμένων απόψεων θεμελιώθηκε η μαρξιστική συλλογιστική για το ζήτημα. Στη συνέχεια, στο **δεύτερο υποκεφάλαιο** παρατίθεται, μέσα από χαρακτηριστικά αποσπάσματα από το σύνολο του έργου του Μαρξ, η σταθερή πορεία της σκέψης του ως προς το δίπολο αποξένωσης – χειραφέτησης, αρχής γενομένης από τα λεγόμενα «νεανικά» του έργα όπως είναι το «Εβραϊκό Ζήτημα», όπου χρησιμοποιούνται κυρίως φιλοσοφικές έννοιες, μέχρι τα έργα των ώριμων χρόνων του, όπου κυριαρχούν οι οικονομικές αναλύσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, όπως είναι το «Κεφάλαιο». Πιο ειδικά, θα αναδειχθεί, επίσης, ότι στα Grundrisse, ο Μαρξ μέσα από την έννοια της «γενικής διάνοιας» αναλύει σε αδρές γραμμές την πραγματική οικονομική βάση μιας κομμουνιστικής κοινωνίας (την οποία τοποθετεί πέραν του πλαισίου της κλασικής βιομηχανικής επανάστασης που βίωσε), τονίζοντας, πάντα, ότι απώτερος στόχος είναι η διαμόρφωση των συνθηκών εκείνων που θα επιτρέψουν την ολόπλευρη και ελεύθερη ανάπτυξη του ανθρώπου.

Στο **τρίτο υποκεφάλαιο**, επιχειρείται πολύ συνοπτικά μια τοποθέτηση για το ζήτημα περί **τομής μεταξύ των νεανικών και των ώριμων έργων** του Μαρξ, ως προς το περιεχόμενο και τον απώτερο στόχο της μαρξιστικής σκέψης, άποψη που υπεραμύνθηκε με σθένος, κυρίως, ο Λουί Αλτουσέρ.

Δεύτερο βήμα τούτης της έρευνας, στο **δεύτερο μέρος**, είναι να αναδειχθεί, μέσα από το έργο του ίδιου του Μαρξ, ο τρόπος με τον οποίο καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το προλεταριάτο, η εργατική τάξη, είναι ο φορέας χειραφέτησης ολόκληρης της κοινωνίας. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγει, μέσα από την ανάλυσή του για τη λειτουργία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και τη θέση σε αυτό της εργατικής τάξης. Της τάξης εκείνης που, μέσα από τις διαφορές που μπορεί να παρουσιάζει στο βαθμό ή στη μορφή της εκμετάλλευσης που υφίσταται, παρά τις ποικιλόμορφες ως προς την εμφάνιση κοινωνικές ομάδες που την απαρτίζουν και την πληθώρα των εκφάνσεών της, αποτελεί την

πλειοψηφία των σύγχρονων κοινωνιών και τον πυλώνα της παραγωγής του πλούτου που συσσωρεύει το κεφάλαιο.

Στο **δεύτερο κεφάλαιο**, λοιπόν, θα παρουσιαστεί συνοπτικά η θέση του Μαρξ για τη **σχέση μεταξύ αντικειμενικών και υποκειμενικών συνθηκών** καθώς μέσα από αυτήν προκύπτει η, κατά τον ίδιο πάντα, αναγκαιότητα δράσης ενός υποκειμενικού παράγοντα για την ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος και την χειραφέτηση του ανθρώπου και της κοινωνίας. Ο Μαρξ καταλήγει στο συμπέρασμα ότι για να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για την ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος θα πρέπει οι αντικειμενικές οικονομικές συνθήκες να βρίσκονται σε διαρκή διαλεκτική σχέση με τον υποκειμενικό παράγοντα, δηλαδή με το επίπεδο συνειδητοποίησης, πολιτικής οργάνωσης, θέλησης του προλεταριάτου.

Ο Μαρξ δίνει ιδιαίτερη σημασία στο επίπεδο ανάπτυξης της επαναστατικής συνείδησης θεωρώντας ότι είναι αναγκαία προϋπόθεση για το ριζοσπαστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Ως χαρακτηριστικότερα παραδείγματα της απόδοσης, υπό μία έννοια, ιδιαίτερης βαρύτητας στον υποκειμενικό παράγοντα, αναφέρονται επιγραμματικά, στο τέλος του κεφαλαίου αυτού, οι αναλύσεις του Μαρξ για το επαναστατικό κίνημα στην Ισπανία, για τη ρωσική αγροτική κοινότητα, οι τοποθετήσεις κυρίως του Ένγκελς για τη δυνατότητα περάσματος στον κομμουνισμό της «καθυστερημένης» Γερμανίας αλλά και τα συμπεράσματα του Μαρξ από την μελέτη της Κομμούνας του Παρισιού.

Το **τρίτο κεφάλαιο** αναφέρεται στα κριτήρια εκείνα με βάση τα οποία ο Μαρξ οδηγήθηκε στο να αναδείξει το προλεταριάτο σε εν δυνάμει φορέα καθολικής χειραφέτησης της κοινωνίας. Εισαγωγικά, στο **πρώτο υποκεφάλαιο** κρίνεται απαραίτητο να γίνει προσπάθεια σύντομης παρουσίασης της άποψης του Μαρξ για την **διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο «είναι» και στη «συνείδηση»** των ανθρώπων, θέση εξαιρετικά κομβική στην μετέπειτα ανάπτυξη της σκέψης του που οδήγησε στη ανάδειξη του προλεταριάτου σε φορέα καθολικής χειραφέτησης της κοινωνίας. Στην μαρξιστική σκέψη η σχέση είναι – συνείδησης δεν είναι μονόδρομος, δεν είναι μια σχέση άμεση και μηχανιστική. Ο άνθρωπος είναι ταυτόχρονα ηθοποιός και θεατής.

Στο **δεύτερο υποκεφάλαιο του τρίτου κεφαλαίου** παρουσιάζονται συνοπτικά οι **παράγοντες** στους οποίους ο Μαρξ στηρίζει την άποψη ότι το προλεταριάτο είναι εν δυνάμει πρωτοπορία στον αγώνα χειραφέτησης της κοινωνίας. Κατά την άποψή του, στην επαναστατικοποίηση της προλεταριακής συνείδησης διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο οι εργασιακές συνθήκες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Το προλεταριάτο εξωθείται σε **άθλια οικονομική κατάσταση**, σε **άθλια πνευματικά κατάσταση** πλήρως αποξενωμένο και αλλοτριωμένο εξαιτίας και του καταμερισμού εργασίας. Την ίδια στιγμή, είναι ακριβώς η **θέση του στην παραγωγή** που το ανάγει σε μοναδικό παραγωγό αξιών και υπεραξίας, ενώ το συγκεντρώνει σε μεγάλες βιομηχανικές εγκαταστάσεις παρέχοντάς του τη **δυνατότητα επικοινωνίας και συντονισμού**. Τέλος, αποτελεί το **μεγαλύτερο αριθμητικά κομμάτι** της κοινωνίας.

Κατά τον Μαρξ, όμως, το προλεταριακό «είναι» δεν οδηγεί αυτόματα, άμεσα στη διαμόρφωση μιας επαναστατικής συνείδησης. Γι αυτό παραθέτει μια **σειρά «διαμεσολαβήσεων»** όπως θα μπορούσαμε να πούμε, έτσι ώστε να μετατραπεί η αυθόρμητη συνείδηση της εργατικής τάξης σε επαναστατική, και ν' αναδειχθεί το προλεταριάτο σε πρωτοπορία της προσπάθειας χειραφέτησης της κοινωνίας. Οι «διαμεσολαβήσεις» αυτές παρουσιάζονται στο **τρίτο υποκεφάλαιο του τρίτου κεφαλαίου**. Πιο συγκεκριμένα, γίνεται συνοπτική αναφορά στη μαρξιστική θέση για την ανάγκη μετατροπής της εργατικής τάξης από «τάξη καθ' εαυτή», δηλαδή από τάξη που απλώς υφίσταται ως τέτοια απέναντι στο κεφάλαιο, σε «τάξη δι' εαυτήν», δηλαδή σε τάξη που έχει συνειδητοποιήσει τα ταξικά της συμφέροντα αλλά και το ότι στη δική της απελευθέρωση περιλαμβάνεται η απελευθέρωση της ανθρωπότητας. Η ίδια η διαδικασία αυτή αποτελεί «διαμεσολάβηση» στην μαρξιστική σκέψη, γιατί είναι μια διαδικασία μετατροπής της αυθόρμητης προλεταριακής συνείδησης σε επαναστατική. Και για να ολοκληρωθεί προϋποθέτει μία άλλη «διαμεσολάβηση»: **την μετατροπή της οικονομικής πάλης σε πολιτική.**

Στην μαρξιστική συλλογιστική καθοριστικό ρόλο στην επαναστατικοποίηση της προλεταριακής συνείδησης διαδραματίζει, επίσης, μία ακόμη «διαμεσολάβηση», το **κόμμα της εργατικής τάξης**, το κομμουνιστικό κόμμα, που έχει το καθήκον να καθοδηγήσει το προλεταριάτο στην μετατροπή του σε «τάξη δι' εαυτή». Δια μέσου της δράσης του κόμματος, το προλεταριάτο «μυείται» στον «επιστημονικό σοσιαλισμό», όπως χαρακτηρίζει ο Ένγκελς την **γνώση** της ανάλυσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, γνώση κομβικής σημασίας, κατά τους κλασικούς, στη διαδικασία επαναστατικοποίησης της προλεταριακής συνείδησης. Γι αυτό εισάγουν ως «διαμεσολάβηση» τη **συμμαχία των αστών διανοουμένων**, που έχουν ενστερνιστεί την υπόθεση της εργατικής τάξης, με το προλεταριάτο, όπως ήταν οι ίδιοι Μαρξ και Ένγκελς. Επίσης, στην μαρξιστική συλλογιστική αντιμετωπίζεται ως απαραίτητη «διαμεσολάβηση» και ο **σοσιαλισμός** προκειμένου όχι μόνο να διαμορφωθούν, στην παραγωγή, οι αντικειμενικές συνθήκες εκείνες που θα επιτρέψουν την χειραφέτηση του ανθρώπου, ν' αντιμετωπιστούν όλοι οι τυχόν αντίπαλοι της επανάστασης, να καταστραφεί η αστική κρατική μηχανή αλλά και για να εδραιωθεί, δια μέσου όλων των προαναφερόμενων διαδικασιών, η επαναστατική προλεταριακή συνείδηση, να «καθαρθεί» από τα κατάλοιπα της παλιάς κοινωνίας.

Στο **τρίτο μέρος** της μελέτης, αναφέρονται, συνοπτικά, τα βασικότερα σημεία, μέχρι σήμερα, της σκέψης κάποιων από τους σημαντικότερους μετέπειτα στοχαστές του μαρξισμού ως προς το επαναστατικό υποκείμενο προκειμένου να εντοπιστεί, όσο είναι εφικτό, η πορεία της συλλογιστικής εκείνης που οδήγησε στην άποψη ότι το «πλήθος», το οποίο όπως θα δούμε εκφράζεται από τα κινήματα κατά της «Νέας Τάξης», έχει αντικαταστήσει το προλεταριάτο στο ρόλο του επαναστατικού υποκειμένου.

Στο **τέταρτο κεφάλαιο** γίνεται προσπάθεια να παρουσιαστούν συνοπτικά οι απόψεις του **Λένιν** για το επαναστατικό υποκείμενο. Ο

Λένιν, όχι μόνο θεωρητικώς αλλά και πρακτικώς μέσα από την ίδια του τη δράση, είναι σαφές ότι θεωρεί την εργατική τάξη φορέα καθολικής χειραφέτησης της κοινωνίας. Ταυτόχρονα, εμβαθύνει τη θέση των κλασικών σχετικά με την ανεπάρκεια της αυθόρμητης συνείδησης του προλεταριάτου, κρίνοντας ως απαραίτητο το ρόλο της γνώσης που εισάγεται στην προλεταριακή συνείδηση **«απ' έξω»**, από φορείς εκτός της εργατικής τάξης.

Στο **πέμπτο κεφάλαιο**, παρουσιάζονται συνοπτικά οι απόψεις που εξέφρασε για το επαναστατικό υποκείμενο η Ρόζα **Λούξεμπουργκ**. Η Λούξεμπουργκ υιοθετεί τη μαρξιστική θέση ότι το προλεταριάτο είναι φορέας καθολικής χειραφέτησης της κοινωνίας υποστηρίζοντας, μάλιστα, την ανάγκη συμμετοχής του προλεταριάτου σε οποιοδήποτε είδους διεκδίκηση καθώς θεωρεί ότι κάθε μικρή πράξη αντίστασης ή διεκδίκησης είναι καθοριστική για την επαναστατική εκπαίδευση της εργατικής τάξης, για τη συνειδητοποίηση του ρόλου, των δυνατοτήτων και των καθηκόντων της. Για λόγους που σχετίζονται κυρίως με το πολιτικό περιβάλλον στο οποίο έζησε, η Λούξεμπουργκ εμφανίζεται να υπερασπίζεται με θέρμη την **αυθόρμητη δράση** των εργατικών μαζών.

Η ενσωμάτωση του προλεταριάτου, το οποίο θεωρεί εν δυνάμει φορέα καθολικής χειραφέτησης της κοινωνίας, μέσα από την ιδεολογική ηγεμονία της αστικής τάξης στις ιδιαίτερες συνθήκες των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών με αποτέλεσμα να εμποδίζεται η διαμόρφωση της συνείδησής του με βάση το «είναι» του, δηλαδή τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, είναι το ζήτημα στο οποίο εμβάθυνε, μετά τους Μαρξ και Λένιν, ο Αντόνιο **Γκράμσι**. Η άποψή του αυτή παρουσιάζεται στο **έκτο κεφάλαιο**. Κατά τον Γκράμσι, η ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος προϋποθέτει τη συνειδητή δράση του προλεταριάτου, δράση που προϋποθέτει, με τη σειρά της, τη διασφάλιση, μέσα από ένα συγκεκριμένο σκεπτικό, της **ιδεολογικής και πνευματικής ηγεμονίας** του προλεταριάτου πριν την κατάκτηση της εξουσίας στο πλαίσιο της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Στο **έβδομο κεφάλαιο** παρουσιάζονται οι θέσεις του Γκέοργκι **Λούκατς** για το ζήτημα του επαναστατικού υποκειμένου, ρόλο τον οποίο, και αυτός, σαφώς αποδίδει στο προλεταριάτο. Χρησιμοποιώντας φιλοσοφικές κατηγορίες, ο Λούκατς εκτιμά ότι η **ολότητα, ως φιλοσοφική κατηγορία**, είναι ο μόνος τρόπος ουσιαστικής σύλληψης της πραγματικότητας ως κοινωνικού συμβάντος, ο μοναδικός τρόπος αληθινής γνώσης της και κατά συνέπεια και ο μοναδικός τρόπος ριζικού μετασχηματισμού της. Για να γίνει αυτό, όμως, υποστηρίζει, θα πρέπει και το υποκείμενο που συλλαμβάνει αυτήν την πραγματικότητα να έχει χαρακτηριστικά ολότητας, κάτι που συμβαίνει με το προλεταριάτο.

Στο **όγδοο κεφάλαιο** παρουσιάζονται οι απόψεις του Χέρμπερτ **Μαρκούζε**, ως προς το επαναστατικό υποκείμενο, ο οποίος, είναι ο πρώτος, που ουσιαστικά, αποσυνδέει το προλεταριάτο από το ρόλο του φορέα καθολικής χειραφέτησης της κοινωνίας. Ο Μαρκούζε, αποδεχόμενος, όπως και ο Γκράμσι, την μαρξιστική θέση για τη σχέση «είναι»-συνείδησης, εμβαθύνει, ακολουθώντας τα χνάρια του Ιταλού διανοητή, στο ζήτημα της ενσωμάτωσης του προλεταριάτου και της ιδεολογικής του χειραγώγησης από την αστική τάξη κυρίως στις

ανεπτυγμένες καπιταλιστικά χώρες, καταλήγοντας στο ότι η προλεταριακή συνείδηση έχει πλήρως διαβρωθεί από τον τρόπο λειτουργίας του καπιταλισμού και στο ότι την ώθηση για την συνολική ανατροπή θα δώσουν **ομάδες «εκτός καπιταλιστικού συστήματος».**

Στο **ένατο κεφάλαιο** παρουσιάζεται συνοπτικά η έννοια της Αυτοκρατορίας και του «πλήθους» ως νέου επαναστατικού υποκειμένου, αντί του προλεταριάτου. Πρόκειται για μία από τις πλέον πρόσφατες χρονικά προτάσεις που έχουν διατυπωθεί από διανοητές που ακόμη και αν δεν αυτοχαρακτηρίζονται ως μαρξιστές, χρησιμοποιούν πολλάκις στο έργο τους αναφορές στον Μαρξ. Ο Αντόνιο **Νέγκρι** και ο Μάικλ **Χαρντ** καταθέτουν μια νέα οπτική ανάλυσης της πραγματικότητας, στο πλαίσιο της οποίας απέναντι στην νέα μορφή κυριαρχίας που ονομάζουν «Αυτοκρατορία» τοποθετούν **ως επαναστατικό υποκείμενο το «πλήθος».**

Στο **τέταρτο μέρος**, η έρευνα ασχολείται με τα ίδια τα κινήματα κατά της Νέας Τάξης, ή για την ακρίβεια, το «κίνημα κατά της Παγκοσμιοποίησης», όπως ειθισται να ονομάζεται. Στόχος είναι να μελετηθεί, καταρχάς, η κοινωνική σύνθεση των κινήματων αυτών, οι συνιστώσες που τα απαρτίζουν, προκειμένου ν' αποδειχθεί ότι είναι κινήματα «πλήθους», δηλαδή κινήματα στα οποία η εργατική τάξη ούτε είναι μοναδική, ούτε αποτελεί την πρωτοπορία, ούτε τον κεντρικό πρωταγωνιστή.

Από την άλλη πλευρά, καταγράφεται η θέση και η στάση που έχουν τηρήσει, μέχρι σήμερα στις ποικίλες δραστηριότητες και εκφράσεις τους, τα κινήματα κατά της Νέας Τάξης, ή αλλιώς το «κίνημα κατά της Παγκοσμιοποίησης» με στόχο ν' αποδειχθεί ότι δεν πρόκειται για κινήματα καθολικής χειραφέτησης της κοινωνίας, υπό την μαρξιστική έννοια του όρου. Ν' αποδειχτεί, δηλαδή, ότι δεν έχουν, στόχο τη χειραφέτηση του ανθρώπου, δηλαδή τη δυνατότητα ολόπλευρης ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητάς του, κάτι που επιτυγχάνεται, κατά τους κλασικούς, δια της ολικής ριζικής ανατροπής του καπιταλιστικού συστήματος, και της αναγωγής σε κυρίαρχης της δραστηριότητας – αυτοσκοπό. Η παρουσίαση του περιεχομένου και των αιτημάτων των κινήματων κατά της Νέας Τάξης γίνεται για να διερευνηθεί αν, ασχέτως της κοινωνικής τους σύνθεσης, δηλαδή ασχέτως της θέσης του προλεταριάτου στους κόλπους τους και της εμπλοκής του στις δραστηριότητές τους, τα κινήματα αυτά έχουν θέσει τέτοια αιτήματα ώστε να μπορούν, υπό ορισμένες συνθήκες, να διεκδικήσουν τον τίτλο του φορέα καθολικής χειραφέτησης της κοινωνίας.

Στο συγκεκριμένο τμήμα της έρευνας δεν θα μπορούσαν να μη συμπεριληφθούν ενδεικτικά στοιχεία για την πορεία που έχει διαγράψει μέχρι σήμερα, τουλάχιστον από την άποψη της εμφάνισης και των διαδηλώσεων, το κίνημα «κατά της Παγκοσμιοποίησης». Έτσι, στο **δέκατο κεφάλαιο** παρατίθεται μια **σύντομη ιστορική αναδρομή** των κινήματων κατά της Νέας Τάξης. Αναδρομή απλώς με γεγονότα και αναφορά σε ορισμένες χρονολογίες σταθμούς από τα τέλη της δεκαετίας '80, οπότε άρχισαν δειλά να εμφανίζονται οργανώσεις «ενάντια στο ΔΝΤ, στην Παγκόσμια Τράπεζα κλπ.» κάνοντας τις πρώτες απόπειρες παγκόσμιου συντονισμού, εκτός των γνωστών, μέχρι τότε, δομών

αντίστασης στην κυρίαρχη τάξη όπως είναι τα συνδικάτα και τα κόμματα της εργατικής τάξης.

Στο **ενδέκατο κεφάλαιο** γίνεται απόπειρα καταγραφής της **κοινωνικής σύθεσης** των κινημάτων κατά της Νέας Τάξης. Ο όρος «απόπειρα» χρησιμοποιείται διότι από την μία το «κίνημα κατά της Παγκοσμιοποίησης» βρίσκεται σε εξέλιξη ενώ από την άλλη τα στοιχεία που υπάρχουν σχετικά με την κοινωνική σύνθεση αυτού του κινήματος είναι εξαιρετικά περιορισμένα έως μηδενικά, καθώς δεν έχει δοθεί προσοχή στο συγκεκριμένο ζήτημα εξαιτίας και της επικράτησης της «αυτοκρατορικής» άποψης περί «ασύντακτου και ανομοιογενούς πλήθους». Ακόμη και από αυτά τα λιγοστά στοιχεία, πάντως, προκύπτει ότι η εργατική τάξη δεν είναι κυρίαρχος παράγοντας στους κόλπους των κινημάτων κατά της «Νέας Τάξης», πόσο μάλλον δεν έχει καθοδηγητικό ρόλο. Στο ίδιο κεφάλαιο εξετάζεται επίσης η **δομή** των κινημάτων αυτών που ακολουθεί το πρότυπο της δικτυακής οργάνωσης, αντίστοιχα με τη δικτυακή εξουσία της «Αυτοκρατορίας» των Νέγκρι και Χαρντ.

Στο **δωδέκατο κεφάλαιο** παρουσιάζεται όσο πιο ξεκάθαρα γίνεται, γιατί λόγω της ποικιλομορφίας του «κινήματος κατά της Παγκοσμιοποίησης» δεν είναι πάντα εφικτό, το **πολιτικό περιεχόμενο** των κινημάτων που το απαρτίζουν. Καταγράφεται ποια είναι τα κυρίαρχα συνθήματα τους σήμερα, ποιες οι διεκδικήσεις τους και τα βασικά αιτήματά τους, καθώς και ποιες είναι οι αντιφάσεις, οι αντιθέσεις και τα όρια που προκύπτουν εξαιτίας ακριβώς της, μέχρι στιγμής, σύνθεσής τους.

Στο πλαίσιο της παρουσίασης των κινημάτων κατά της Νέας Τάξης, κρίθηκε απαραίτητο να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση, μέσα μάλιστα και από **ένα ξεχωριστό κεφάλαιο**, στη σημαντική παρουσία εντός του «κινήματος κατά της Παγκοσμιοποίησης» Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων, διαφόρων ειδών. Στο **δέκατο τρίτο κεφάλαιο** παρουσιάζονται ορισμένα στοιχεία για την ιστορική πορεία, το χαρακτήρα και το ρόλο που έχουν διαδραματίσει οι **Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις**, τουλάχιστον στην πλειοψηφία τους. Παρουσιάζεται, επίσης, πώς αυτές οι οργανώσεις, που αποτελούν, ουσιαστικά, τον κύριο κορμό των κινημάτων κατά της Νέας Τάξης, επηρεάζουν δραματικά την τελική εικόνα της κοινωνικής σύνθεσης τους, της δομής, της οργάνωσης, του τρόπου λειτουργίας τους και του περιεχομένου των διεκδικησέων τους.

ΜΕΡΟΣ Α΄

Η ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗ ΑΠΩΤΕΡΟΣ ΣΤΟΧΟΣ ΤΗΣ
ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗΣ ΛΟΓΙΚΗΣ

Κεφάλαιο 1^ο

Συνοπτική παρουσίαση του πυρήνα της μαρξιστικής λογικής περί καθολικής χειραφέτησης μέσα από το σύνολο του έργου του Μαρξ

1.1 Βασικοί σταθμοί της πορείας των εννοιών της αποξένωσης – χειραφέτησης στη φιλοσοφική σκέψη μέχρι τον Μαρξ

Η αποξένωση, όχι απαραίτητα ως ρητός όρος, αλλά ως έννοια, δεν ανακαλύφθηκε, ούτε χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Μαρξ. Αντίθετα, έχει μια μακρά ιστορική πορεία στην φιλοσοφική σκέψη, στη βάση της οποίας στοιχειοθέτησε τη συλλογιστική του σχετικά με το θέμα ο Γερμανός διανοητής. Οι πρώτοι, στη δυτική τουλάχιστον σκέψη, που έθιξαν το φαινόμενο της αποξένωσης του ανθρώπου, έστω και εμμέσως, είναι οι αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι, Πλάτωνας και Αριστοτέλης. Και οι δύο εντοπίζουν τον πυρήνα γέννησής της στην έλλειψη γνώσης, στην άγνοια. Και οι δύο δεν αναφέρουν καθόλου τον όρο αλλά μάλλον περιγράφουν μια κατάσταση ουσιαστικής ανελευθερίας και απόστασης του ανθρώπου από αυτό που θα μπορούσε να είναι, από το «δέον». Και οι δύο το πράττουν στο πλαίσιο της παρουσίασης των προτάσεών τους για ένα «καλύτερο» σύστημα διακυβέρνησης ασκώντας κριτική στο πολιτικό σύστημα της εποχής τους.

Πιο συγκεκριμένα, ο Πλάτωνας υποστηρίζει ότι «η ιδανική πολιτεία θα είναι αυτή όπου θα κυριαρχεί ο πνευματικός πλούτος»¹, η γνώση, και όπου ο πολίτης με τη βοήθεια του φιλοσόφου θα οδηγείται στην απόρριψη των κυρίαρχων αξιών, των «ειδώλων» και θ' αναζητά, μέσα από τη σοφία, το πραγματικά ουσιώδες². Εξαιρετικά διαφωτιστικό ως προς την άποψή του αυτή, που διατρέχει την προβληματική του σε όλο το έργο του³, είναι το παράδειγμα του «στηλαιού των δεσμοτών».

Εκεί περιγράφει ένα σπήλαιο κάτω από τη γη, με είσοδο στραμμένη προς το φως, το οποίο είναι γεμάτο από αλυσοδεμένους ανθρώπους που βρίσκονται εκεί από παιδιά με τα κεφάλια ακινητοποιημένα και το βλέμμα τους αναγκαστικά στραμμένο προς μία και μόνο κατεύθυνση. Αν κάποιος από αυτούς, κάποια στιγμή, και με πολύ κόπο καταφέρει να ελευθερωθεί από τα δεσμά του και μπορέσει να δει και προς τις άλλες κατευθύνσεις, θα χρειαστεί, υποστηρίζει ο Πλάτωνας, να περάσει από πολλές δυσκολίες μέχρι να φτάσει στον ήλιο και μία από τις σημαντικότερες θα είναι η αντίδραση των συνδεσμοτών του.⁴

Με αυτήν την παραβολή, ο Έλληνας φιλόσοφος περιγράφει τον χρονοβόρο και επίπονο δρόμο της χειραφέτησης μέσα από τη γνώση και τη μάθηση. Όλοι οι άνθρωποι βρισκόμαστε στο «σπήλαιο» της πρακτικής εμπειρίας και της άγνοιας και μέσα από την μάθηση φτάνουμε «στον ήλιο». Ο Πλάτωνας δεν περιφρονεί την πρακτική εμπειρία ως πηγή γνώσης. Δεν την θεωρεί, όμως, επαρκή βάση για την κατανόηση της πραγματικότητας χωρίς «είδωλα». Και στη συλλογιστική του, ο φιλόσοφος

έχει καθήκον, ως κάτοχος της γνώσης, να «κατέβει στο σπήλαιο και να προσπαθήσει ν' ανυψώσει τους δεσμώτες» από τις «σκιές» στην γνώση, στην αλήθεια. Όχι με την έννοια της απλής μετάδοσης έτοιμων γνώσεων αλλά με την έννοια της ανάπτυξης, στον κάθε άνθρωπο ξεχωριστά, της δικής του ικανότητας κατανόησης και ανάλυσης του κόσμου, με την έννοια της δραστηριοποίησης του ανθρώπινου πνεύματος. Ο άνθρωπος, δηλαδή στην πλατωνική σκέψη, ζει στην αλλοτρίωση, ζει στις «σκιές», και μέσα από τη γνώση, μέσα από τη δραστηριοποίηση του πνεύματός του, φθάνει στον ήλιο, απελευθερώνεται, χειραφετείται⁵.

Ο Αριστοτέλης, από την πλευρά του, στο πλαίσιο επίσης της κριτικής των υπαρχόντων πολιτευμάτων, υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος ως «φύσει ζών πολιτικό» ολοκληρώνεται ως προσωπικότητα μόνο μέσα στην πολιτική κοινωνία. Θεωρεί, επίσης, ότι όπως πχ ο ασθενής μπορεί να έχει λόγο περί ιατρικής όπως ο γιατρός, το ίδιο και ο λαός θα πρέπει να έχει λόγο για τη διακυβέρνηση όπως και οι κυβερνώντες⁶. Αυτό, όμως, που έχει σημασία, ως προς την έννοια της αποξένωσης που εξετάζουμε εδώ, είναι ότι ο Αριστοτέλης θεωρεί πολίτες ικανούς να εκφέρουν γνώμη, δηλαδή χειραφετημένους - ελεύθερους, μόνο όσους καταπιάνονται με πνευματικές δραστηριότητες⁷.

Εκτιμά, δηλαδή, ότι για να αναπτυχθεί πνευματικά ο άνθρωπος, για να αποκτήσει γνώση και να είναι ελεύθερος και άξιος να έχει άποψη, θα πρέπει να έχει ελεύθερο χρόνο. Ο Αριστοτέλης θεωρεί, λοιπόν, ότι η καταναγκαστική εργασία προκειμένου να εξασφαλιστούν τα προς το ζην [κάτι που στην εποχή του προσωποποιείται στους δούλους] αποξενώνει τον άνθρωπο από τη γνώση μην αφήνοντάς του ελεύθερο χρόνο και εκτιμά ότι η χειραφέτησή του επιτυγχάνεται όταν είναι απαλλαγμένος από το συγκεκριμένο καταναγκασμό και αναπτύσσει την πνευματική του δραστηριότητα⁸.

Η έννοια της αποξένωσης απασχολεί πιο έντονα τη φιλοσοφική σκέψη, πάλι, κατά τον Διαφωτισμό. Εμφανίζεται κυρίως υπό τον όρο «αλλοτρίωση», που, όπως θα δούμε παρακάτω, τουλάχιστον στο μαρξιστικό λεξιλόγιο διαφέρει από την αποξένωση. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο όρος «αλλοτρίωση» έχει κυρίως νομική, ιατρική και ψυχολογική σημασία. Μπορεί, όπως σημειώνει ο Γ. Μανιάτης, να σημαίνει αποποίηση ή παραιτήση από κάποιο δικαίωμα, έλλειψη πνευματικής υγείας κλπ. «Στ' αρχαία ελληνικά, τονίζει, χρησιμοποιείται και με τη σημασία της μοναξιάς και της ανοικειότητας. Ο λατινικός όρος *alienation* έχει κατεξοχήν νομική σημασία και χρησιμοποιείται για να δηλώσει τη μεταβίβαση της ιδιοκτησίας και των δικαιωμάτων ενός ανθρώπου σ' έναν άλλο»⁹.

Ο Ρουσό είναι ο πρώτος, κατά πολλούς, που προχώρησε σε εκτενή ανάλυση του φαινομένου της αλλοτρίωσης κατονομάζοντάς το ως τέτοιο.¹⁰ Όπως γράφει ο ίδιος ο Γάλλος στοχαστής «αλλοτριώνω σημαίνει δίνω ή πουλώ» υπογραμμίζοντας κυρίως την έννοια της αποποίησης κάποιου φυσικού δικαιώματος του ανθρώπου και τη μεταβίβασή σ' έναν κυρίαρχο, σε μια κυβέρνηση κλπ¹¹. Ο Ρουσό εξετάζει και αυτός, όπως και οι Αριστοτέλης και Πλάτωνας, τον άνθρωπο στο κοινωνικό πλαίσιο. Μόνο που ξεχωρίζει και αναφέρεται ρητώς σε δύο τάξεις: στους

πλούσιους και στους φτωχούς και υποστηρίζει ότι το κοινωνικό - οικονομικό σύστημα λειτουργεί υπέρ των πρώτων.

Αναλύει εκτενώς την άδικη, όπως λέει, κοινωνία: «...όλα τα οφέλη της κοινωνίας δεν είναι μήπως υπέρ των πλουσίων και ισχυρών;...[...]...πόσο διαφορετική είναι η περίπτωση του φτωχού! Όσα περισσότερα του οφείλει η ανθρωπότητα, τόσο περισσότερο, τον απαρνιέται η κοινωνία....[...]...Οι όροι του κοινωνικού συμβολαίου ανάμεσα σ' αυτές τις δύο ανθρώπινες τάξεις μπορούν να συνοψιστούν σε δύο λόγια: «έχετε την ανάγκη μου γιατί είμαι πλούσιος και εσείς είστε φτωχοί. Επομένως θα κάνουμε μια συμφωνία. Θα σας επιτρέψω να έχετε την τιμή να μ' εξυπηρετείτε, υπό τον όρο ότι θα μου παρακαθήσετε τα λιγοστά που σας απόμειναν, σαν ανταμοιβή για τον κόπο που κάνω να σας κυβερνώ»...»¹²

Ο Γάλλος διανοητής εντοπίζει την πηγή της αλλοτρίωσης στο χρήμα και στον πλούτο. Τονίζει ότι δεν πρέπει κανείς να αλλοτριώνεται πουλώντας τον εαυτό του.¹³ Παρά το γεγονός ότι ο ίδιος φτάνει να μιλήσει για το αναπόφευκτο μιας κοινωνικής επανάστασης, δεν θεωρεί ότι αυτό είναι λύση.¹⁴ Εκτιμά ότι η άρση της αλλοτρίωσης θα έρθει μέσα από τη σωστή διαπαιδαγώγηση, κυρίως των κυβερνόντων, γιατί ο φτωχός δεν έχει ανάγκη διαπαιδαγώγησης. Μια διαπαιδαγώγηση που θα φέρνει τον άνθρωπο πιο κοντά στη φύση, αφού «όλα είναι καλά όταν βγαίνουν από τα χέρια του Δημιουργού των πραγμάτων, όλα εκφυλίζονται στα χέρια του ανθρώπου...»¹⁵. Δηλαδή, ο πολιτισμός [στον οποίο ο Ρουσό συμπυκνώνει τις έννοιες της κοινωνικής αδικίας, της εντεινόμενης υλικής εξαθλίωσης, του αυταρχισμού των κυβερνόντων] είναι εκείνος που «εισάγει» ελαττώματα στον άνθρωπο, απομακρύνοντας τον από τη φύση. «Ο πολιτισμένος άνθρωπος γεννιέται, ζει και πεθαίνει μέσα στη σκλαβιά...»¹⁶

Ο Ρουσό καταλήγει στο ηθικό αξίωμα ότι «...η κοινωνική κατάσταση είναι πλεονεκτική για τους ανθρώπους μόνον όταν όλοι έχουν κάτι και κανένας δεν έχει πάρα πολλά...»¹⁷. Ένα ηθικό αξίωμα στο οποίο θα πρέπει να στηρίζεται το κοινωνικό σύστημα και δια της εφαρμογής του οποίου αίρεται η αλλοτρίωση. Ο Γάλλος διανοητής, όπως σχολιάζει ο Μέσαρος, αν και εντοπίζει με εξαιρετική οξυδέρκεια τις εκφράσεις της ανθρώπινης αλλοτρίωσης και παρά το γεγονός ότι στηλιτεύει το χρήμα και τον πλούτο παραδεχόμενος ότι όλοι οι νόμοι που ευνοούν την αλλοτρίωση βασίζονται στην έννοια της ατομικής ιδιοκτησίας, καταφεύγει σε μια εντελώς αφηρημένη προσέγγιση της πτυχής της άρσης της αλλοτρίωσης. Προβάλλει τελικά ένα «ηθικό δέον» και απομακρύνεται, επί της ουσίας, από την προοπτική μιας υλικής αντιμετώπισης του φαινομένου. Απομακρύνεται και από τις πραγματικές αιτίες του, έστω και αν τις αγγίζει επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον του στο «χρήμα», στη διαφθορά και στον εξανδραποδισμό που αυτό φέρει.¹⁸

Ο Χέγκελ είναι, μετά τον Ρουσό, ο διανοητής εκείνος που εμβαθύνει ιδιαίτερα στο ζήτημα της αποξένωσης επισημαίνοντας αναντιστοιχία ανάμεσα στην ουσία και στην ύπαρξη του ανθρώπου. Ο Χέγκελ, όπως και ο Φόουερμπαχ λίγο αργότερα όπως θα δούμε, αναπτύσσουν τη συλλογιστική τους στο πλαίσιο της προγενέστερης φιλοσοφικής παράδοσης, που βασίστηκε από την μία στην εκρηκτική άνθιση της μηχανικής, η οποία ερμήνευε τα φυσικά γεγονότα ως αποτέλεσμα

επιμέρους αποσπασματικών κινήσεων και από την άλλη στην ανταγωνιστική κοινωνία της αγοράς που τότε άρχισε ν' ανθίζει.¹⁹ Στο πλαίσιο της προσπάθειάς τους, σχολιάζει ο Γ. Ρούσης, «ν' αντιμετωπίσουν την ενότητα του μέρους με το όλο (δηλαδή του απομονωμένου ατόμου με την κοινωνία ως άθροισμα τέτοιων ατόμων), οδηγούνται σε αντίθετα συμπεράσματα» απολυτοποιώντας ο Χέγκελ το όλο, την κοινωνία, και ο Φόουερμπαχ το μέρος, το φυσικό άνθρωπο.²⁰ Η συμβολή, όμως, της σκέψης και των δύο στη διαμόρφωση της μαρξιστικής συλλογιστικής είναι σημαντική και υπό το πρίσμα αυτό παρουσιάζεται συνοπτικά η άποψή τους εδώ.

Για τον Χέγκελ, αυτό που διασπάται είναι το πνεύμα, το ανθρώπινο πνεύμα που «...αποξενωμένο από τον εαυτό του διαγράφει μια πορεία, μέσα από την ανθρώπινη ιστορία, αυτογνωσίας και κατάκτησης της γνώσης»²¹. Αποξένωση γι αυτόν είναι «η εξωτερικευση και εξαντικειμενίση του πνεύματος....[...]...η κατάσταση της συνείδησης όταν αντιμετωπίζει το εξωτερικό αντικειμενικό κόσμο. Η συνείδηση αισθάνεται τον εαυτό της αποξενωμένο σ' αυτήν την ετερότητα»²². Αναγνωρίζοντας ότι αυτό που βρίσκεται έξω από αυτήν, στον αντικειμενικό κόσμο, είναι η φαινομενική έκφραση της ίδιας, η συνείδηση «ξεπερνά» την αποξένωση και επιστρέφει στον εαυτό της αγγίζοντας πλέον την ουσία.

Για τον Γερμανό διανοητή, λοιπόν, η φύση είναι προϊόν του πνεύματος, μια στιγμή της, προς τα έξω, κίνησης της ιδέας. Η συνείδηση ανακτά τον εαυτό της, δηλαδή αίρει την αποξένωση που βιώνει όταν εξωτερικεύει τον εαυτό της, αναγνωρίζοντας τον εξωτερικό κόσμο ως φαινόμενο της και επιστρέφοντας στον εαυτό της. Η όλη διαδικασία, δηλαδή, δεν είναι παρά μια ιδιότητα της συνείδησης σε καθαρά θεωρητικό επίπεδο.²³ Παρόλα αυτά, γεγονός είναι ότι ο Χέγκελ μιλώντας για εξωτερικευση, αποξένωση και χειραφέτηση του πνεύματος, μέσα από μια διαρκή κίνηση, δίνει μια άλλη οπτική για την πορεία της ανθρώπινης ιστορίας από αυτήν της στατικής προσέγγισης που επικρατούσε μέχρι τότε²⁴. Όπως γράφει ο Ένγκελς με τη χεγκελιανή συλλογιστική αναδύεται η διαρκής κίνηση της ιστορίας καθώς αποδεικνύεται ότι «...ό,τι είναι πραγματικό στην περιοχή της ανθρώπινης ιστορίας, γίνεται με τον καιρό παράλογο...» άρα μπορεί ν' αλλάξει, να «καταστραφεί» και αυτό είναι μια πολύ σημαντική πρόοδος σε σύγκριση με τις προϋπάρχουσες φιλοσοφικές προσεγγίσεις.²⁵

Επίσης, θέτοντας ως απαραίτητο βήμα για την τελική επαναφορά στον εαυτό και τη χειραφέτηση της ιδέας, την κίνηση της εξωτερικεύσης που οδηγεί σε αποξένωση, ο Γερμανός διανοητής συνδέει στενά το μέρος με το όλο, τον άνθρωπο με την κοινωνία, δηλαδή επαναφέρει, μ' έναν τρόπο, στην επιφάνεια την αριστοτελική έννοια της «κοινωνικότητας» ως θεμελιακό χαρακτηριστικό του ανθρώπου²⁶, αν και αυτό γίνεται στο επίπεδο πάντα του πνεύματος. Εξίσου σημαντικό επίτευγμα στη σκέψη του Χέγκελ, το οποίο αξιοποιείται στη συνέχεια από τον Μαρξ όπως και τα προαναφερόμενα, είναι ότι δεν αντιμετωπίζει, σε αντίθεση με τους κυριότερους εκπροσώπους της φιλοσοφίας μέχρι τότε, την ουσία του ανθρώπου ως κάτι αμετάβλητο. Αντίθετα, θεωρεί ότι ο άνθρωπος έχει χαρακτηριστικά γίνεσθαι και οδηγείται προς το τέλει μέσα από μια διαρκή διαδικασία τελειοποίησης²⁷ μέσα από την κίνηση αυτή του

πνεύματος, της συνείδησης (εξωτερικευση, εξαντικειμενιση, αποξένωση, αναγνώριση, επιστροφή στον εαυτό, χειραφέτηση).

Με τον Χέγκελ, τέλος, εμφανίζεται για πρώτη φορά στη γερμανική φιλοσοφία μια συστηματική, σε ιδεαλιστικό επίπεδο βέβαια, αντιμετώπιση της εργασίας. Ο Γερμανός διανοητής υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος (που υπενθυμίζεται ότι στη σκέψη του ταυτίζεται με την αυτοσυνείδηση), σπάει τα «δεσμά του βιολογικού είναι του» και γίνεται πραγματικός άνθρωπος μέσα από την εργασία. Η εργασία δηλαδή είναι μια διαδικασία απελευθέρωσης, χειραφέτησης του ανθρώπου από τη φύση.²⁸ Συλλαμβάνει την εργασία ως δημιουργική δραστηριότητα, ως δραστηριότητα αυτοεπιβεβαίωσης του ανθρώπου και απελευθέρωσής του, έστω και αν για τον Γερμανό διανοητή ως εργασία νοείται μόνο η αφηρημένη πνευματική εργασία²⁹.

Την εποχή που μεσουρανάει η γεγκελιανή φιλοσοφία, κύρια μορφή κοινωνικής συνείδησης είναι η θρησκεία και οι φιλοσοφικοί διαξιφισμοί διεξάγονται κυρίως στο πεδίο της θεολογίας. Το γεγονός αυτό καθορίζει, σε σημαντικό βαθμό, και το πλαίσιο της κριτικής που ασκεί στη φιλοσοφία του Χέγκελ, ο Φόουερμπαχ στη βάση της οποίας αναπτύσσει τη δική του αντίληψη περί αποξένωσης και χειραφέτησης του ανθρώπου³⁰. Για τον Φόουερμπαχ έκφραση της αποξένωσης του ανθρώπου είναι η θρησκεία. Αποξένωση είναι η αυτό-προβολή ιδιοτήτων του ανθρώπου στο θεό.³¹ Ο άνθρωπος ό,τι δεν μπορεί να αποκτήσει, ό,τι δεν μπορεί να έχει, ό,τι δεν μπορεί να εξηγήσει, στη βάση της ύπαρξής του, το μεταφέρει έξω από αυτόν, στον Θεό.³²

Αυτή ουσιαστικά είναι και η κριτική που ασκεί στη γεγκελιανή φιλοσοφία της αποξένωσης. Προσάπτει στον Χέγκελ ότι η θέση του περί άρνησης της άρνησης, (δηλαδή η κίνηση που αποδίδει στο Πνεύμα κατά την οποία αυτό εξωτερικεύεται και γίνεται αντικείμενο, αποξενώνεται, για να αναγνωρισθεί ως τέτοιο και να επιστρέψει στον εαυτό του, οπότε και απελευθερώνεται, χειραφετείται), δεν είναι τίποτε άλλο παρά μεταφορά στο χώρο της φιλοσοφίας της θρησκείας³³. Κατά τον Φόουερμπαχ, λύση, δηλαδή άρση της αποξένωσης, επιτυγχάνεται με τον μετασχηματισμό της θεολογίας σε ανθρωπολογία. Με άλλα λόγια στη θέση του «πνεύματος» του Χέγκελ, τοποθετεί τον άνθρωπο ως βιολογική κατηγορία, ως όν με αισθήσεις και όχι ως καθαρή αυτοσυνείδηση.³⁴

Όμως ο Φόουερμπαχ, όταν αναφέρεται στον άνθρωπο, τον αντιμετωπίζει ως δεδομένη στατική βιολογική κατηγορία, περιθωριοποιώντας τον ιστορικο-κοινωνικό του χαρακτήρα. Ταυτόχρονα, αναφέρεται στην κοινωνία ως ένα «άθροισμα διαπροσωπικών συναισθηματικών σχέσεων», σχέσεων που περιορίζονται στην αγάπη και δεν αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στο ρόλο της εργασίας. Ορίζει ουσιαστικά την ουσία του ανθρώπου εντελώς ανεξάρτητα από τη διαδικασία της κοινωνικής πράξης.³⁵ Ο Φόουερμπαχ, σχολιάζει ο Ένγκελς, «..είναι ρεαλιστής στην μορφή, ξεκινά από τον άνθρωπο, όμως δεν μιλά καθόλου για τον κόσμο όπου ζει αυτός ο άνθρωπος, κι έτσι ο άνθρωπος αυτός μένει πάντα ο ίδιος αφηρημένος άνθρωπος που είχε το λόγο στη φιλοσοφία της θρησκείας...»³⁶

Οι απόψεις των δύο προαναφερόμενων διανοητών αποτέλεσαν την πρώτη ύλη της μαρξιστικής συλλογιστικής για την ουσία του ανθρώπου,

την αποξένωση και τη χειραφέτηση. Ο Μαρξ αξιοποιεί τις απόψεις του Χέγκελ περί διαλεκτικής κίνησης της ιστορίας, περί εργασίας³⁷, περί δυνατότητας απεριόριστης τελειοποίησης του ανθρώπου ως «μέρους» μέσα από το «όλο», δηλαδή την κοινωνία³⁸. Παράλληλα, αξιοποιεί τις απόψεις του Φόουερμπαχ περί κριτικής στη θρησκεία και στη φιλοσοφία μέσα από την τοποθέτηση του ανθρώπου στο επίκεντρο στη θέση της οποιασδήποτε Ιδέας ή πνεύματος.³⁹

Θα μπορούσε κανείς να πει ότι η μαρξιστική προβληματική περί του διπόλου αποξένωσης - χειραφέτησης αποτελεί «κριτική συνθετική υπέρβαση των αντίστοιχων προβληματισμών»⁴⁰ των Χέγκελ και Φόουερμπαχ. Στη θέση, όμως, της χεγκελιανής αυτοσυνειδησης και του αφηρημένου ανθρώπου του Φόουερμπαχ, ο Μαρξ τοποθετεί τον πραγματικό άνθρωπο και αντιμετωπίζει τις απόψεις των προκατόχων του όχι με αφηρημένο τρόπο αλλά στη βάση των πραγματικών κοινωνικών προβλημάτων⁴¹. Γιατί δεν θα πρέπει κανείς να ξεχνά ότι ο Μαρξ εγκαινίασε μια πρωτότυπη, αυθεντική σχέση με τη φιλοσοφία, μια σχέση που συμπυκνώνεται στη φράση: «Οι φιλόσοφοι μονάχα εξηγούσαν τον κόσμο με διάφορους τρόπους. Το ζήτημα όμως είναι να τον αλλάξουμε».⁴²

Στο σημείο αυτό και πριν προχωρήσουμε στην παράθεση των σημαντικότερων σημείων στην πορεία της μαρξιστικής συλλογιστικής, μέσα από το έργο των κλασικών, σχετικά με το δίπολο αποξένωσης - χειραφέτησης, θα είχε ίσως αξία η επισήμανση του Γ. Μανιάτη για τη χρήση του όρου αποξένωση και τη συχνή χρήση του όρου «αλλοτρίωση» ως συνώνυμου του. Σε πολλές μεταφράσεις των έργων του Μαρξ στα ελληνικά χρησιμοποιείται, υπογραμμίζει, ο όρος «αλλοτρίωση» (επιλογή που συνδέεται, συνήθως, περισσότερο με διευκόλυνση της μετάφρασης παρά με το ο,τιδήποτε άλλο) έναντι του όρου «αποξένωση», ο οποίος, στην μαρξιστική συλλογιστική, έχει πολύ συγκεκριμένο περιεχόμενο, όπως θα δούμε, το οποίο δεν ταυτίζεται με την αλλοτρίωση.⁴³

Ο όρος «αλλοτρίωση», συνεχίζει ο Γ. Μανιάτης, δηλώνει ένα είδος σχέσης ανάμεσα σε δύο διαφορετικά πράγματα ενώ ο όρος «αποξένωση» σημαίνει, κυρίως, τη διατάραξη μιας πραγματικής σχέσης, την απομάκρυνση του ανθρώπου από κάτι με το οποίο είχε πριν σχετιστεί και συνδεθεί ή είχε παραχθεί από αυτόν. Ο άνθρωπος μπορεί ν' αποξενωθεί μόνο από κάτι που ήταν, σε οποιαδήποτε μορφή, δικό του. Η διαταραχή της σχέσης αυτής δεν σημαίνει και τερματισμό της. Αποξένωση σημαίνει διαταραχή μιας πραγματικής σχέσης και παράλληλα διατήρηση αυτής της σχέσης με διαστρεβλωμένο τρόπο, δηλαδή ο άνθρωπος μπορεί να εκποιεί ένα πράγμα ή μία ιδιότητα και αυτά να διατηρούν τη σχέση μαζί του και να την κυριαρχούν ως ξένα και εχθρικά.⁴⁴

Δεν είναι τυχαίο, καταλήγει ο Γ. Μανιάτης, ότι ο Μαρξ στα έργα του χρησιμοποιεί τρεις διαφορετικούς όρους στη γερμανική γλώσσα: *verausserung*, *entausserung*, *entfremdung* που αποδίδονται αντιστοίχως στα ελληνικά ως εκποίηση - απαλλοτρίωση, απαλλαγή - παραίτηση - αποξένωση και αποξένωση. Τους δύο πρώτους τους χρησιμοποιεί με την νομική και οικονομική τους σημασία ενώ αντίθετα

όταν αναφέρεται στο δίπολο αποξένωσης – χειραφέτησης ως προς την ουσία του ανθρώπου, χρησιμοποιεί τον τρίτο.⁴⁵

1.2 Το δίπολο αποξένωσης – χειραφέτησης και η ανάγκη άρσης του στο έργο του Μαρξ

1.2.1 «Εβραϊκό Ζήτημα» (1843)

Το «εβραϊκό ζήτημα» καταγράφεται, χρονολογικά, ως το πρώτο έργο του Μαρξ. Γράφτηκε την άνοιξη του 1843 και δημοσιεύτηκε το 1844 στην επιθεώρηση «Γαλλο-γερμανικά χρονικά». Αφορμή για το γραπτό του Μαρξ αποτέλεσαν δύο άρθρα του Μπρούνο Μπάουερ, το πρώτο με τίτλο επίσης «το εβραϊκό ζήτημα», που δημοσιεύτηκε το 1843 στο Μπράουνσβαίγκ και το δεύτερο με τίτλο «Η ικανότητα των σημερινών εβραίων και χριστιανών να γίνουν ελεύθεροι», που δημοσιεύτηκε, επίσης το 1843, στη συλλογή άρθρων «Εικοσιένα φύλλα από την Ελβετία»⁴⁶.

Ο Μπάουερ, στα άρθρα του, διαπραγματευόταν ένα πολυσυζητημένο θέμα της εποχής, την παραχώρηση στους εβραίους που κατοικούσαν στη Γερμανία ίσων αστικών δικαιωμάτων με τους άλλους πολίτες. Και αναλύοντάς το, προχωρούσε στο πρόβλημα της πολιτικής χειραφέτησης που το συνέδεε με τη θρησκευτική χειραφέτηση, τονίζοντας ότι κανείς στα γερμανικά κράτη δεν ήταν πολιτικά χειραφετημένος γιατί η θρησκευτική φύση του χριστιανικού κράτους, από τη μία, και του εβραίου, από την άλλη, καθιστούν αδύνατη τη χειραφέτηση: ο εβραίος δεν μπορεί να ζητήσει, εκτιμούσε, από το χριστιανικό κράτος χειραφέτηση όσο παραμένει εβραίος, δηλαδή ξένος απέναντι στο κράτος. Καταλήγει, λοιπόν, στο συμπέρασμα ότι η αντίθεση είναι θρησκευτικής φύσης και μπορεί να εξαλειφθεί με την εξάλειψη της θρησκείας.⁴⁷

Ο Μαρξ αρχίζει να ξετυλίγει τη σκέψη του προσάπτοντας στον Μπάουερ ότι η κριτική που ασκεί είναι μονομερής, γιατί ασκεί κριτική μόνο στο «χριστιανικό κράτος» και όχι «στο κράτος καθ' εαυτό». Παράλληλα, τον κατηγορεί ότι προβάλλει μόνο μία μορφή χειραφέτησης την «πολιτική χειραφέτηση» χωρίς ν' αναζητά ποια είναι η σχέση της με την ανθρώπινη χειραφέτηση.⁴⁸

Πιο συγκεκριμένα, ο Μαρξ υπογραμμίζει ότι «το ζήτημα της σχέσης της πολιτικής χειραφέτησης με τη θρησκεία γίνεται για μας το ζήτημα της σχέσης της πολιτικής χειραφέτησης με την ανθρώπινη χειραφέτηση...[...]...η πολιτική χειραφέτηση του εβραίου, του χριστιανού και γενικά του θρησκού ανθρώπου είναι η χειραφέτηση του κράτους από τον ιουδαϊσμό, το χριστιανισμό, τη θρησκεία γενικά. Το κράτος, με την μορφή του, με τον τρόπο που προσιδιάζει στην ουσία του, χειραφετείται σαν κράτος από τη θρησκεία, όταν χειραφετείται από την κρατική θρησκεία, δηλαδή όταν το κράτος σαν κράτος δεν πρεσβεύει καμία θρησκεία...[...]...η πολιτική χειραφέτηση από τη θρησκεία δεν είναι τελειωτική, δίκως αντιφάσεις, γιατί η πολιτική χειραφέτηση δεν είναι ο

τελειωτικός, δίχως αντιφάσεις, τρόπος της ανθρώπινης χειραφέτησης....[...]...το όριο της πολιτικής χειραφέτησης φαίνεται αμέσως στο γεγονός ότι το κράτος μπορεί ν' απελευθερωθεί από ένα φραγμό, δίχως ο άνθρωπος να είναι πραγματικά ελεύθερος, ότι το κράτος μπορεί να είναι ένα ελεύθερο κράτος, χωρίς ο άνθρωπος να είναι ένας ελεύθερος άνθρωπος...»⁴⁹

Και συνεχίζει: «...το κράτος επιτρέπει στην ατομική ιδιοκτησία, στην μόρφωση, στο επάγγελμα να δρουν με τον δικό τους τρόπο και να εκδηλώνουν την ιδιαίτερή τους ουσία, δηλαδή σαν ατομική ιδιοκτησία, μόρφωση, επάγγελμα. Το κράτος, όχι μόνο δεν καταργεί αυτές τις πραγματικές διαφορές, αλλά αντίθετα το ίδιο υπάρχει μόνο με την προϋπόθεση ότι υπάρχουν αυτές οι διαφορές...»⁵⁰ Αναφερόμενος στον τρόπο που το αστικό πολιτικό κράτος επηρεάζει και περιορίζει τη ζωή των ξεχωριστών ανθρώπων, γράφει ότι ο άνθρωπος φτάνει, τελικά, να ζει μια διπλή ζωή: μία δημόσια ζωή στο πλαίσιο του πολιτικού γίνεσθαι που χαρακτηρίζεται από όλα τα «πρέπει» και το «δένον» που απορρέουν από το αστικό πολιτικό κράτος και μία άλλη ζωή, στο πλαίσιο της κοινότητας των ιδιωτών, όπου αντιμετωπίζει τους άλλους σαν μέσο και τον εαυτό του ως «μέσο».⁵¹

«...Το τέλειο πολιτικό κράτος είναι, από την ίδια την ουσία του, η ζωή του ανθρώπου σαν είδους, σε αντίθεση με την υλική του ζωή. Όλες οι προϋποθέσεις αυτής της εγωιστικής ζωής εξακολουθούν να υπάρχουν έξω από τη σφαίρα του κράτους, στην κοινωνία των ιδιωτών, αλλά σαν ιδιότητες της κοινωνίας των ιδιωτών. Εκεί όπου το πολιτικό κράτος έχει φτάσει την αληθινά ανεπτυγμένη μορφή του, ο άνθρωπος διάγει όχι απλώς στη σκέψη, στη συνείδηση, αλλά στην πραγματικότητα, στη ζωή, μία διπλή –μία επουράνια και μία γήινη- ζωή, τη ζωή μέσα στην πολιτική κοινότητα, όπου εκδηλώνεται σαν κοινότητα, και τη ζωή μέσα στην κοινωνία των ιδιωτών, όπου δρα σαν ιδιώτης άνθρωπος, βλέπει τους άλλους ανθρώπους σαν μέσο, υποβιβάζει τον εαυτό του σε μέσο και γίνεται πiónι ξένων δυνάμεων...»⁵²

Στη μαρξιστική συλλογιστική επισημαίνεται, όπως προκύπτει από τα προαναφερόμενα, ένας δικασμός του ανθρώπου ανάμεσα σε πολίτη και ιδιώτη, επισημαίνεται η αποξένωσή του. Στο ίδιο θέμα ο Μαρξ επανέρχεται μετά από ορισμένες σελίδες για να το προσεγγίσει λίγο αναλυτικότερα μέσα από το πρίσμα του διαχωρισμού των λεγόμενων δικαιωμάτων του ανθρώπου σε δύο κατηγορίες, σε εκείνη που αναφέρεται στα δικαιώματα του ανθρώπου και σε εκείνη που αναφέρεται στα δικαιώματα του πολίτη.

«...Τα δικαιώματα του ανθρώπου αυτά καθεαυτά ξεχωρίζουν από τα δικαιώματα του πολίτη. Ποιος είναι ο άνθρωπος που ξεχωρίζει από τον πολίτη; Κανένας άλλος από το μέλος της κοινωνίας των ιδιωτών. Γιατί το μέλος της κοινωνίας των ιδιωτών ονομάζεται άνθρωπος, απλώς άνθρωπος, γιατί τα δικαιώματά του ονομάζονται δικαιώματα του ανθρώπου; Πώς εξηγείται τούτο το γεγονός; Εξηγείται από τη σχέση του πολιτικού κράτους με την κοινωνία των ιδιωτών, από την ουσία της πολιτικής χειραφέτησης. Πριν από όλα διαπιστώνουμε το γεγονός ότι τα λεγόμενα δικαιώματα του ανθρώπου, σε διάκριση από τα δικαιώματα του πολίτη, δεν είναι τίποτε άλλο παρά τα δικαιώματα του μέλους της κοινωνίας των

ιδιωτών, δηλαδή του εγωιστή ανθρώπου, του χωρισμένου από τον άνθρωπο και την κοινότητα...»⁵³

Ο Μαρξ τονίζει, δηλαδή, ότι με τον τρόπο αυτό επισημοποιείται, κατά κάποιο τρόπο, ο δικασμός της ανθρώπινης προσωπικότητας καθώς το άτομο αντιμετωπίζεται είτε ως πολίτης, που υπόκειται στους κανόνες της κοινωνίας, είτε ως εγωιστική ύπαρξη μέλος της κοινότητας των ιδιωτών. Επισημοποιείται η αποξένωσή του από τον εαυτό του, από τις ιδιότητες του είδους του, από τους υπόλοιπους συνανθρώπους του. Και προχωρώντας περαιτέρω στην ανάλυση των άρθρων της διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου του 1971 γράφει:

«...Η ελευθερία είναι επομένως το δικαίωμα να κάνει και να ασκεί κανείς καθετί που δεν βλάπτει τον άλλο. Τα όρια, που μέσα τους ο καθένας μπορεί να κινείται αζημιώτα για τον άλλο, καθορίζονται με νόμο, όπως τα όρια που χωρίζουν δύο χωράφια καθορίζονται μ' έναν φράχτη. Πρόκειται για την ελευθερία του ανθρώπου ως μονάδας απομονωμένης και αποτραβηγμένης στον εαυτό της...[...]...η πρακτική χρήση του δικαιώματος του ανθρώπου στην ελευθερία είναι άραγε το δικαίωμα του ανθρώπου στην ατομική ιδιοκτησία;...»⁵⁴ αναρωτιέται ο Μαρξ για ν' απαντήσει λίγες γραμμές παρακάτω:

«...Το δικαίωμα του ανθρώπου στην ατομική ιδιοκτησία είναι επομένως το δικαίωμα ν' απολαμβάνει και να διαθέτει την περιουσία του κατά την επιθυμία του και ανεξάρτητα από την κοινωνία, το δικαίωμα της ιδιοφύλειας. Εκείνη η ατομική ελευθερία, όπως ετούτη η χρήση της, αποτελούν τη βάση της κοινωνίας των ιδιωτών. Αυτή κάνει τον άνθρωπο να βρίσκει στον άλλο άνθρωπο όχι την πραγμάτωσή αλλά αντίθετα τον φραγμό της ελευθερίας του...»⁵⁵

Και συνεχίζει αναλύοντας το δικαίωμα στην ασφάλεια, ορμώντας από το σχετικό άρθρο του συντάγματος που συντάχτηκε με γνώμονα τη διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου του 1791. «...Η ασφάλεια είναι η ύψιστη κοινωνική έννοια της κοινωνίας των ιδιωτών, η έννοια της αστυνομίας, η έννοια του ότι ολόκληρη η κοινωνία υπάρχει μόνο και μόνο για να εγγυάται στο καθένα από τα μέλη της τη διαφύλαξη του προσώπου του, των δικαιωμάτων του και της ιδιοκτησίας του...[...]...χάρη στην έννοια της ασφάλειας η κοινωνία δεν υψώνεται πάνω από τον εγωισμό. Η ασφάλεια είναι αντίθετα το εκέγγυο αυτού του εγωισμού...»⁵⁶

Ο Μαρξ συνοψίζει το συλλογισμό του ως εξής: «...Συνεπώς κανένα από τα λεγόμενα δικαιώματα του ανθρώπου δεν ξεπερνά τα όρια του εγωιστή ανθρώπου, του ανθρώπου ως μέλους της κοινωνίας των ιδιωτών, δηλαδή ως ατόμου αποτραβηγμένου στον εαυτό του, στο ιδιωτικό του συμφέρον και στην ιδιωτική του αυθαιρεσία και απομονωμένου από την κοινότητα. Ο άνθρωπος δεν θεωρείται καθόλου, μέσα σε τούτα τα δικαιώματα, σαν μέλος του ανθρώπινου είδους...[...]...η κοινωνία εμφανίζεται σαν ένα πλαίσιο εξωτερικό για τα άτομα, σαν περιορισμός της αρχικής τους αυτοτέλειας...[...]...ο άνθρωπος σαν πολίτης καλείται να εξυπηρετήσει τον εγωιστή απομονωμένο άνθρωπο...»⁵⁷

Για να καταλήξει: «...Η πολιτική επανάσταση διαλύει τη ζωή του ιδιώτη στα συστατικά της μέρη, δίχως να επαναστατικοποιήσει αυτά τα συστατικά μέρη ούτε να τα υποβάλει σε κριτική...»⁵⁸ «...η πολιτική χειραφέτηση [αποτελεί ασφαλώς μεγάλη πρόοδο αλλά] δεν είναι η

ανθρώπινη χειραφέτηση...»⁵⁹ «...Μόνο όταν ο πραγματικός ατομικός άνθρωπος ξαναπαίρνει μέσα του τον αφηρημένο πολίτη και, σαν ατομικός άνθρωπος, στην εμπειρική του ζωή, στην ατομική του εργασία, στις ατομικές του σχέσεις, γίνεται όν που ανήκει στο είδος του, μόνο όταν ο άνθρωπος αναγνωρίζει και οργανώνει τις «δικές του δυνάμεις» σαν κοινωνικές δυνάμεις και έτσι παύει να χωρίζει από τον εαυτό του την κοινωνική δύναμη με τη μορφή της πολιτικής δύναμης – μόνο τότε ολοκληρώνεται η ανθρώπινη χειραφέτηση...»⁶⁰

Με το «εβραϊκό ζήτημα» ο Μαρξ θέτει τις βάσεις της μετέπειτα μελέτης του για το δίπολο αποξένωσης – χειραφέτησης. Εντοπίζει το δικασμό πολίτη – ανθρώπου, το δικασμό πολιτικού κράτους – κοινωνίας, εντοπίζει και αναλύει, χρησιμοποιώντας ακόμη κυρίως φιλοσοφικές έννοιες, το φαινόμενο της αποξένωσης του ανθρώπου και τη δυνατότητα άρσης της μέσα από την χειραφέτησή του, μέσα από την ταύτιση του πολίτη με τον άνθρωπο. Αν και στο ίδιο έργο, προς το τέλος, ο Μαρξ κάνει και την πρώτη νύξη για το ρόλο του χρήματος στην καπιταλιστική κοινωνία, χαρακτηρίζοντας το «αποξενωμένη ουσία της εργασίας και της ύπαρξης» και καταλήγοντας στο ότι το «χρήμα φτάνει να εξουσιάζει τον άνθρωπο»⁶¹, το χρήμα δεν παρουσιάζεται ακόμη εδώ με την μορφή του κεφαλαίου, έστω και αν δίνεται ένα στίγμα όσων επρόκειτο να αναφέρει στη συνέχεια του έργου του.

Στο «εβραϊκό ζήτημα», το κοινωνικό έδαφος του διπόλου αποξένωσης – χειραφέτησης δεν έχει ακόμη ανιχνευθεί με καθαρά οικονομικούς όρους, δεν θίγεται διόλου ο τρόπος παραγωγής στην καπιταλιστική κοινωνία ούτε η ίδια η φύση της εργασίας στο πλαίσιο αυτό. Η αστική κοινωνία δεν έχει ακόμη γίνει αντικείμενο κριτικής για τις αντιφάσεις που παρουσιάζει στο επίπεδο παραγωγής. Δέχεται, όμως, κριτική στο επίπεδο των αρχών της και μάλιστα όχι από δεοντολογική ηθική φιλοσοφική σκοπιά αλλά από τη σκοπιά της πραγματικής καθημερινής ζωής.⁶² Στο «εβραϊκό ζήτημα» και στην ανάλυση που περιέχει για το ρόλο του αστικού κράτους θα μπορούσε, επίσης, κανείς να εντοπίσει και την «εν γενέσει» μετέπειτα ξεκάθαρη μαρξιστική θέση για το κράτος, το οποίο αντιμετωπίζεται ως το όργανο της κυρίαρχης τάξης, ως μια μορφή οργάνωσης της κοινωνίας που αντιστοιχεί σε καθορισμένες συνθήκες.⁶³

Ήδη, από το πρώτο αυτό έργο του Μάρξ, είναι ξεκάθαρο ότι στη συλλογιστική του η πολιτική χειραφέτηση, από μόνη της, δεν είναι η «τελευταία λέξη της ανθρώπινης χειραφέτησης» αφού ακόμη και στις δημοκρατικότερες μορφές της δεν αποκαθιστά την ενότητα του ανθρώπου με τον εαυτό του αφού η κοινωνία θεμελιώνεται ακόμη πάνω στο δικασμό των «δυνάμεων του ανθρώπου από τις κοινωνικές δυνάμεις», και κατά συνέπεια χαρακτηρίζεται ακόμη από το διαχωρισμό της «κοινωνίας των πολιτών από το Κράτος και την κυριαρχία. Αν δεν ξεπεραστεί αυτός ο δικασμός, ο άνθρωπος δεν μπορεί να πραγματοποιήσει τις δυνατότητές του ή αλλιώς την ελευθερία του».⁶⁴

Πιο συνοπτικά, στη μαρξιστική συλλογιστική «η άρση της αποξένωσης είναι πρακτικά αδιανόητη μόνο σε πολιτικό επίπεδο, αφού δεν είναι παρά μια μερική πλευρά της ολότητας των κοινωνικών διαδικασιών».⁶⁵ Ήδη, δηλαδή, αρχίζει να σκιαγραφείται η μαρξιστική θέση ότι για να

επιτευχθεί ο στόχος του πραγματικά ελεύθερου ανθρώπου ο δρόμος της ριζικής ανατροπής των υλικών όρων ζωής είναι μονόδρομος.

1.2.2 «Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα» (1844)

«Ο εργάτης, όσο περισσότερα αγαθά παράγει, τόσο φτηνότερο εμπόρευμα γίνεται. Η υποτίμηση του ανθρώπινου κόσμου αυξάνεται σε άμεση αναλογία με την αύξηση της αξίας του κόσμου των πραγμάτων. Η εργασία δεν παράγει μόνο εμπορεύματα. Παράγει επίσης τον εαυτό της και τους εργάτες σαν ένα εμπόρευμα. Και γίνεται αυτό στην ίδια αναλογία που παράγει εμπορεύματα γενικά.

Το γεγονός αυτό σημαίνει ότι το αντικείμενο που παράγει η εργασία, το προϊόν της, αντιστρατεύεται την εργασία σαν κάτι αλλότριο, σαν μια δύναμη ανεξάρτητη από τον παραγωγό. Το προϊόν της εργασίας είναι εργασία που ενσωματώθηκε κι απέκτησε υλική μορφή σ' ένα αντικείμενο, είναι η αντικειμενοποίηση της εργασίας. Η πραγμάτωση της εργασίας είναι η αντικειμενοποίηση της. Στη σφαίρα της πολιτικής οικονομίας η πραγμάτωση αυτή της εργασίας εμφανίζεται σαν απώλεια της πραγματικότητας του εργάτη, η αντικειμενοποίηση σαν απώλεια και υποδούλωση προς το αντικείμενο και η ιδιοποίηση σαν **αποξένωση**, σαν **αλλοτρίωση**»⁶⁶

Αυτές οι δύο παράγραφοι είναι η πρώτη σαφής αναφορά του Καρλ Μαρξ στην έννοια της αλλοτρίωσης του ανθρώπου και στη γέννησή της στο πλαίσιο της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής. Περιέχεται στα «Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα», τα οποία συγκαταλέγονται στα λεγόμενα «νεανικά» του έργα. Τα «Χειρόγραφα» γράφτηκαν από τον Μαρξ μεταξύ Απριλίου και Αυγούστου του 1844 και δεν προορίζονταν για έκδοση. Μάλιστα, παρέμειναν άγνωστα μέχρι και το 1932, οπότε εκδόθηκαν για πρώτη φορά, αρκετά χρόνια μετά τις ανατυπώσεις των πρώτων νεανικών του έργων. Γίνεται λοιπόν σαφές ότι οι πρώτοι διανοητές που μελέτησαν και ακολούθησαν στο έργο τους τα χνάρια της μαρξιστικής συλλογιστικής, τουλάχιστον όπως αυτά εκφράζονται στο πλαίσιο της Δεύτερης Διεθνούς, αγνοούσαν την ύπαρξη των κειμένων αυτών, που, εκ των υστέρων, αποκάλυψαν την αρχή του μίτου του μαρξιστικού προβληματισμού.⁶⁷

Στα «Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα» ο Μαρξ εντοπίζει και αναλύει εκτενώς, για πρώτη φορά, την έννοια της αλλοτρίωσης του ανθρώπου μέσα από τη διαδικασία της αποξενωμένης εργασίας στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα παραγωγής. Τοποθετεί, δηλαδή, πλέον σαφώς τον προβληματισμό του περί αποξένωσης – χειραφέτησης στο πλαίσιο της πολιτικής οικονομίας. Επίσης, είναι η πρώτη φορά που ο Μαρξ αποπειράται να προσδιορίσει τί είναι η ανθρώπινη «ουσία» στη συλλογιστική του παίρνοντας ταυτόχρονα σαφείς αποστάσεις από την «ανθρώπινη ουσία», όπως αυτή ερμηνεύεται στις προγενέστερες ιδεαλιστικές μεταφυσικές φιλοσοφικές προσεγγίσεις και στον Φόουερμπαχ. Στα «Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα» είναι η πρώτη φορά που πιο ξεκάθαρα αποσαφηνίζεται ότι στην μαρξιστική

Πιο αναλυτικά, για τον Μαρξ η ουσία του ανθρώπου, δεν είναι κάποιο «ιδεατό πρότυπο – αντικείμενο». Αντίθετα, πρόκειται για μια «ιστορική σχέση, είναι υλική με την έννοια ότι δεν είναι αφηρημένη και δεν περιορίζεται σε πράγματα, δεν είναι αμετάβλητη αλλά ανάλογη με τις ιστορικές συνθήκες που θα καθορίζουν και κάθε φορά τις ανάγκες της συνολικής ανθρώπινης έκφρασης».⁶⁹

Με άλλα λόγια, η ουσία του ανθρώπου είναι μια «μεταβαλλόμενη σχέση», όχι ένα πράγμα, είναι ένα «γίνεσθαι». Κάθε τι ανθρώπινο δεν είναι μόνο βιολογικό αλλά και προϊόν ιστορίας» Ο άνθρωπος είναι μέλος μιας κοινωνίας και η ουσία του είναι ένα σύνολο δυνατοτήτων.⁷⁰ Είναι ξεκάθαρο ότι στη μαρξιστική συλλογιστική, όπως αρχίζει σαφώς να σκιαγραφείται στο συγκεκριμένο έργο, η έννοια της ουσίας του ανθρώπου δεν ταυτίζεται ούτε με το άτομο, ούτε με το είδος, ούτε με τις κεφαλαιοκρατικές κοινωνικές σχέσεις μόνο: είναι η δυνατότητα του ανθρώπινου όντος, μια δυνατότητα που μπορεί να κατακτηθεί με συνειδητή δράση.⁷¹

Για την Άγκνες Χέλερ, στην μαρξιστική σκέψη, η ουσία, ο πλούτος, του ανθρώπου, «έχει τις συστατικές έννοιες, της καθολικότητας, της συνειδησης, της κοινωνικότητας, της αντικειμενοποίησης, της ελευθερίας» και όσο υπάρχει αποξένωση πραγματώνεται μόνο η ειδολογική δυνατότητα του ανθρώπου, δηλαδή δημιουργεί συνειδητά, όπως ορίζουν τα χαρακτηριστικά του ανθρώπινου είδους, αλλά δεν συμμετέχει στον πλούτο που δημιουργείται σε επίπεδο κοινωνικού συνόλου,⁷² ούτε δραστηριοποιείται ελεύθερα. Ή, όπως η ίδια αναφέρει σε άλλο της έργο, η ουσία του ανθρώπου είναι οι δυνατότητες που υπάρχουν με τη γέννησή του «στο γίνεσθαι του και πραγματώνονται στην άπειρη διαδικασία της ανθρώπινης ανάπτυξης».⁷³

Όλα αυτά, τα περί της ανθρώπινης ουσίας, ο Μαρξ δεν τα διατυπώνει ξεκάθαρα και με κατηγορηματικό ύφος μέσα στα «Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα». Περισσότερο τα αναδεικνύει ως αντιπαράθεση στην αναλυτική και λεπτομερή περιγραφή της αποξένωσης, της λειτουργία της, του πώς εκφράζεται, του πώς γεννάται, του πώς μπορεί να αρθεί.

Έχοντας, ήδη, στο πρώτο χειρόγραφο, που περιλαμβάνεται στο έργο, αναφερθεί στο χαρακτήρα της μισθωτής εργασίας και στη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου, ο Μαρξ θέτει το ζήτημα της αποξενωμένης εργασίας σε ξεχωριστό κεφάλαιο. Υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος – εργάτης, στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, δεν έχει ο ίδιος τα μέσα για να συντηρήσει τον εαυτό του, για να ζήσει, δεν ελέγχει τα μέσα παραγωγής και αυτό είναι ένα από τα επίπεδα της αποξένωσης.

Στη βάση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής, ο εργάτης το μόνο που έχει είναι η εργατική του δύναμη, την οποία πουλά στον εργοδότη, στο κεφάλαιο, προκειμένου να εξασφαλίσει την επιβίωση του, προκειμένου, δηλαδή, να χρησιμοποιήσει τα **μέσα παραγωγής του κεφαλαιοκράτη**, προς όφελος του τελευταίου, για να διασφαλίσει τα προς το ζην, να συνεχίσει να υπάρχει ως ύπαρξη, να συνεχίσει να υπάρχει, δηλαδή, ως εργάτης. Δηλαδή, ο άνθρωπος – εργάτης, στον καπιταλισμό, όχι μόνο δεν ελέγχει τα μέσα παραγωγής αλλά επί της

ουσίας δεν ελέγχει ούτε τα μέσα της επιβίωσης του, τα οποία εξαρτώνται άμεσα από την ιδιότητά του ως εργάτη.

«... Ο εργάτης δεν μπορεί να δημιουργήσει τίποτε χωρίς τη φύση, χωρίς τον αισθητό εξωτερικό κόσμο...[...]...όπως ακριβώς η φύση παρέχει στην εργασία τα μέσα της ζωής, με την έννοια ότι η εργασία δεν μπορεί να ζήσει χωρίς αντικείμενα πάνω στα οποία θα λειτουργήσει, έτσι παρέχει τα μέσα ζωής με τη στενή έννοια της φυσικής διαβίωσης του εργάτη...»⁷⁴ Με την ανάπτυξη, όμως, του καπιταλισμού «...ο εργάτης ...[...]...δέχεται ένα αντικείμενο εργασίας, δηλαδή δέχεται εργασία και δεύτερον ...[...]... δέχεται μέσα διαβίωσης...»⁷⁵, αφού δεν έχει μέσα παραγωγής για να εξασφαλίσει τη διαβίωσή του. Και επειδή η ύπαρξη του εργάτη είναι απαραίτητη για το κεφάλαιο, αυτό προχωρά «στη θυσία» της καταβολής μισθού, δηλαδή μιας «αναγκαιάς δαπάνης για τη συντήρηση» του.⁷⁶

Στο πλαίσιο της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής, συνεχίζει ο Μαρξ, ο εργάτης αποξενώνεται **από το ίδιο το προϊόν** που παράγει και αυτό είναι ένα άλλο επίπεδο αποξένωσης. Η σχέση του εργάτη προς το προϊόν της εργασίας του, είναι σχέση «..προς ξένο αντικείμενο...[...]...όσο περισσότερο ο εργάτης πιέζει τον εαυτό του στη δουλειά, όσο πιο ισχυρός γίνεται ο ξένος αντικειμενικός κόσμος που φέρνει σε ύπαρξη υπεράνω του και ενάντια στον εαυτό του, τόσο πιο φτωχός γίνεται ο ίδιος και ο εσωτερικός του κόσμος και τόσο λιγότερο ανήκει στον εαυτό του...[...]...ο εργάτης εναποθέτει τη ζωή του στο αντικείμενο αλλά η ζωή του δεν ανήκει σ' αυτόν αλλά στο αντικείμενο...[...]... η εξωτερικέυση του εργάτη στο προϊόν που παράγει σημαίνει όχι μόνο ότι η εργασία του γίνεται ένα αντικείμενο, μια εξωτερική ύπαρξη, αλλά ότι υπάρχει έξω από αυτόν, ανεξάρτητα από αυτόν και ξένα προς αυτόν, και αρχίζει να τον αντιμετωπίζει σαν μια αυτόνομη δύναμη...»⁷⁷ Και αυτό, όπως συμπεραίνει, οδηγεί σταδιακά στην υποδούλωση της ανθρώπινης προσωπικότητας καθώς ο άνθρωπος «...γίνεται σκλάβος του αντικειμένου του...». ⁷⁸

Ο Μαρξ υποστηρίζει ότι η πολιτική οικονομία «αποκρύπτει την αλλοτρίωση στη φύση της εργασίας» επισημαίνοντας ξεκάθαρα ότι το φαινόμενο της αποξένωσης δεν εντοπίζεται «μόνο στο αποτέλεσμα της εργασίας αλλά και στη **δραστηριότητα της παραγωγής**»,⁷⁹ η οποία είναι εξωτερική προς τον εργάτη. Μέσα από την εργασία στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ο άνθρωπος «..δεν επιβεβαιώνει τον εαυτό του στην εργασία αλλά αρνείται τον εαυτό του, νιώθει μίζερος και καθόλου ευτυχισμένος, δεν αναπτύσσει ελεύθερα την πνευματική και φυσική του ενεργητικότητα...[...]...βρίσκει τον εαυτό του μόνο έξω από την εργασία του...[...]...δεν είναι η ικανοποίηση μιας ανάγκης αλλά ένα μέσο να ικανοποιηθεί ανάγκη έξω από αυτήν...»⁸⁰

Γιατί συμβαίνει αυτό; Επειδή, όπως εξηγεί ο Μαρξ, ο άνθρωπος, σε αντίθεση με τα ζώα, δεν παράγει μόνο για να καλύψει κάποια ανάγκη αλλά ίσα ίσα παράγει πραγματικά μόνο όταν δεν πιέζεται από καμία ανάγκη, όταν η δραστηριότητά του γίνεται αυτοσκοπός και όχι μέσο. «...τα ζώα παράγουν μόνο κάτω από την πίεση της φυσικής ανάγκης ενώ ο άνθρωπος παράγει και όταν είναι ελεύθερος από την φυσική ανάγκη

και παράγει πραγματικά μόνο απελευθερωμένους από την ανάγκη αυτή...».⁸¹ Αυτή η συνειδητή ανθρώπινη δραστηριότητα είναι, στην μαρξιστική σκέψη, «θεμελιακός οντολογικός καθορισμός»⁸²

Αυτό σημαίνει ότι για τον άνθρωπο, κατά τον Μαρξ, η εργασία δεν είναι απλώς ελεύθερη δραστηριότητα αλλά «αποτελεί αυτοεπιβεβαίωση, ιδιών του».⁸³ Μέσα, από την καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής, «η εργασία ως ζωτική δραστηριότητα, η παραγωγική ζωή εμφανίζεται στον άνθρωπο μόνο σαν μέσο για ικανοποίηση άλλων αναγκών...»⁸⁴ Πρόκειται δηλαδή για μια «εργασία απονέκρωσης...[...όπου]... ο άνθρωπος νιώθει ότι ενεργεί ελεύθερα μόνο στις ζωικές λειτουργίες ενώ στις ανθρώπινες λειτουργίες του δεν είναι τίποτε περισσότερο από ένα ζώο.»⁸⁵

Αναλύοντας περαιτέρω το σκεπτικό του, ο Μαρξ αναδεικνύει άλλο ένα επίπεδο αποξένωσης, αυτό **του ανθρώπου από τον εαυτό του**. «Ο άνθρωπος είναι μια ειδολογική ύπαρξη, όχι μόνο επειδή πρακτικά και θεωρητικά αυτός δημιουργεί το είδος...[...].αλλά επίσης...[...]. επειδή κοιτάζει τον εαυτό του σαν το παρόν, ζωντανό είδος, επειδή κοιτάζει τον εαυτό του σαν ένα καθολικό και γι αυτό ελεύθερο όν...»⁸⁶, σαν ένα όν με συνείδηση του εαυτού του και της δραστηριότητάς του, δηλαδή. «...Μόνο χάρη σ' αυτήν τη συνειδητή ζωτική δραστηριότητα ο άνθρωπος είναι ειδολογική ύπαρξη. Ή μάλλον είναι συνειδητό όν, δηλαδή η δική του ζωή είναι αντικείμενο γι αυτόν...[...]. η αποξενωμένη εργασία αντιστρέφει τη σχέση έτσι που ο άνθρωπος, ακριβώς επειδή είναι συνειδητή ύπαρξη, κάνει τη ζωτική του δραστηριότητα, την ύπαρξή του, ένα μέσο για την ύπαρξή του...»⁸⁷ «Η προσωπική φυσική και πνευματική ενεργητικότητα του εργαζομένου, καταλήγει ο Μαρξ, η προσωπική του ζωή (γιατί τι άλλο είναι η ζωή εκτός από δραστηριότητα;) γίνεται μια δραστηριότητα που στρέφεται εναντίον του, ανεξάρτητα από αυτό και χωρίς να του ανήκει. Αυτή είναι αυτό-αλλοτριώση...»⁸⁸

Αναπόφευκτη συνέπεια της αυτό-αλλοτριώσης, της αποξένωσης από τον εαυτό, είναι, κατά την μαρξιστική συλλογιστική, η **«αποξένωση του ανθρώπου από τον άνθρωπο**. Όταν ο άνθρωπος βρίσκεται σε σύγκρουση με τον εαυτό του, βρίσκεται επίσης σε σύγκρουση και με τους άλλους ανθρώπους. Αυτό που ισχύει για τη σχέση του ανθρώπου προς την εργασία του, προς το προϊόν της εργασίας του και τον εαυτό του, ισχύει επίσης για τη σχέση του προς άλλους ανθρώπους και προς την εργασία και το αντικείμενο της εργασίας άλλων ανθρώπων...[...]. Η αποξένωση του ανθρώπου, όπως κάθε σχέση του ανθρώπου προς τον εαυτό του, πραγματώνεται και εκφράζεται μόνο στη σχέση του ανθρώπου προς άλλους ανθρώπους. Έτσι, στη σχέση της αποξενωμένης εργασίας κάθε άνθρωπος βλέπει τους άλλους σύμφωνα με το επίπεδο και την κατάσταση που βρίσκεται αυτός σαν εργάτης...».⁸⁹ Τους αντιμετωπίζει, δηλαδή εχθρικά, όπως και το προϊόν της εργασίας του, την ίδια την εργασία του, τον ίδιο τον εαυτό του.

Μέσα, δηλαδή, από την ίδια τη διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, ο άνθρωπος, κομμάτι – κομμάτι, τομέα – τομέα, «απαρνιέται την ανθρωπιά του, με αποτέλεσμα να προκύπτει μια αλλοτριωμένη σχέση με την ανθρωπότητα και την ανθρωπιά»⁹⁰, δηλαδή με τους άλλους ανθρώπους και τον εαυτό του. Φτάνει σε αυτό που ο Έρικ Φρομ ονομάζει «υπαρξιακό εγωισμό», αφού ο άνθρωπος παύει να

είναι αυτοσκοπός και είναι μέσο απόκτησης των αναγκαίων για την επιβίωση.⁹¹ «Ο εργάτης υπάρχει σαν εργάτης μόνο όταν υπάρχει για τον εαυτό του ως κεφάλαιο» προς πώληση προκειμένου να εξασφαλίσει τα προς τη ζήν. Οι «ανθρώπινες ιδιότητες του ανθρώπου σαν εργάτη υπάρχουν μόνο στο βαθμό που υπάρχουν για το κεφάλαιο, το οποίο, όμως, είναι ξένο (και εχθρικό) προς αυτόν».⁹²

Εκτός όμως από τη σχέση του ανθρώπου με τον εαυτό του και με τους άλλους ανθρώπους, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, η αποξενωμένη εργασία, διαταράσσει και **τη σχέση του ανθρώπου με τη φύση** κατά τον Μαρξ. «Η καθολικότητα του ανθρώπου εκδηλώνεται στην πράξη στην καθολικότητα που καθιστά ολόκληρη τη φύση ανόργανο σώμα του τόσο σαν άμεσο μέσο ζωής όσο και σαν ύλη, το αντικείμενο και το εργαλείο της ζωτικής του δραστηριότητας...[...]...ο άνθρωπος ζει από τη φύση, δηλαδή η φύση είναι το σώμα του και πρέπει να διατηρήσει ένα συνεχή διάλογο μαζί της αν θέλει να μην πεθάνει...[...]... η φυσική και πνευματική ζωή του ανθρώπου συνδέεται με τη φύση...[...]... Η αποξενωμένη εργασία...[...]... αποξενώνει τη φύση από τον άνθρωπο...»⁹³ Και συνεχίζει: «...η ανθρώπινη ουσία της φύσης υπάρχει μόνο για τον κοινωνικό άνθρωπο, γιατί μόνο τότε η φύση λειτουργεί σαν συνδετικός κρίκος μεταξύ ανθρώπων»⁹⁴ κάτι που, όμως, δεν μπορεί, όπως γίνεται αντιληπτό, να συμβεί στον «άνθρωπο που συγκρούεται με τον εαυτό του και τους άλλους».

Κατά τον Μαρξ, μάλιστα, η διαφορά ανάμεσα στον αποξενωμένο άνθρωπο και στον «κοινωνικό», όπως προαναφέρθηκε, άνθρωπο είναι τεράστια. Εκφράζεται ακόμη και στο επίπεδο των βιολογικών του αισθήσεων. Υπό συνθήκες μη αποξένωσης, υποστηρίζει, ο άνθρωπος «επιβεβαιώνεται στον αντικειμενικό κόσμο όχι μόνο με τη σκέψη αλλά με όλες τις αισθήσεις...[...]...όχι μόνο τις πέντε αλλά επίσης και τις λεγόμενες πνευματικές αισθήσεις, τις πρακτικές αισθήσεις (θέληση, αγάπη κλπ.)»⁹⁵ Ο Μαρξ, αφού δώσει ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτό της μουσικής «...μόνο η μουσική μπορεί να ξυπνήσει στον άνθρωπο τη μουσική αίσθηση, αλλά ακόμη και η πιο ωραία μουσική δεν προκαλεί καμία αίσθηση σ' αυτόν που δεν έχει μουσική καλλιέργεια»⁹⁶, καταλήγει ότι «όλες αυτές οι αισθήσεις εμφανίζονται...[...]...μέσα από την εξανθρωπισμένη φύση»⁹⁷ δηλαδή ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται και χρησιμοποιεί όλες αυτές τις αισθήσεις, πραγματικά και σε όλο τους το εύρος, μόνο όταν έχει καταφέρει να άρει την αποξένωση του.

Από τα προαναφερόμενα γίνεται σαφές ότι στην μαρξιστική συλλογιστική ο άνθρωπος, στο πλαίσιο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, «ακρωτηριάζεται» σε όλους τους τομείς. Δεν δραστηριοποιείται συνειδητά και ελεύθερα αλλά αντίθετα η εργασία του έχει μορφή καταναγκασμού για να επιβιώσει. Αποξενώνεται από το ίδιο το προϊόν που παράγει και τα μέσα παραγωγής που χρησιμοποιεί. Η σχέση του με τους άλλους και με τον εαυτό του δημιουργείται ακριβώς πάνω σε αυτή τη βάση της αποξένωσης, σε μια βάση, επί της ουσίας, ανταλλαγής εμπορευμάτων, καθώς ο άνθρωπος διασφαλίζει την ύπαρξή του, μόνο πουλώντας τον εαυτό του, ακρωτηριάζοντάς τον, απομακρυνόμενος από αυτόν.⁹⁸

Η αποξένωση, υποστηρίζει ο Μαρξ, δεν αγγίζει μόνο τον εργάτη. **Αγγίζει όλους τους ανθρώπους**, ολόκληρη την κοινωνία. «Ό,τι είναι δραστηριότητα αποξένωσης για τον εργάτη, είναι κατάσταση αποξένωσης για τον μη εργάτη»⁹⁹ τονίζει, εκτιμώντας ότι ο τρόπος με τον οποίο βιώνεται από τον πρώτο η αποξένωση είναι πολύ πιο ξεκάθαρος, σαφής και βάρβαρος σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στον δεύτερο. Και αυτό γιατί καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει το χρήμα και σε πρώτο επίπεδο η διαδικασία κάλυψης αναγκών για τον κάτοχό του ικανοποιείται πολύ ευκολότερα, όπως επίσης και οι συνθήκες ζωής του είναι καλύτερες. Στην αντίθεση κεφαλαίου και εργατικής τάξης, ή αλλιώς στην αντίθεση μεταξύ «της τάξης των εκόντων και της τάξης του προλεταριάτου» και οι δύο πλευρές βιώνουν την «αυτοαλλοτρίωση - αποξένωση». Όμως, για την πρώτη πλευρά της αντίθεσης η αποξένωση γίνεται αντιληπτή ως κατάσταση «άνεσης», «επαλήθευσης του εαυτού της», «δύναμης» και «ανθρώπινης ύπαρξης» ενώ για τη δεύτερη γίνεται αντιληπτή ως διαδικασία «αδυναμίας», «απόλυτα απανθρωποποιημένης ύπαρξης», «αχρειότητας», «εξαθλίωσης».¹⁰⁰

Στα «Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα», ο Μαρξ προχωρεί στην πρώτη εκτενή αναφορά του στο χρήμα, χωρίς βέβαια ακόμη να έχει φτάσει στο επίπεδο ανάλυσης της κίνησης και του ρόλου του χρήματος, όπως περιγράφεται αργότερα στο «Κεφάλαιο». «...όσα σου παίρνουν σε ζωή και ανθρωπιά, στα δίνουν σε χρήμα...[...και φθάνεις να]...αποθηκεύεις την αποξενωμένη ζωή σου...»¹⁰¹ τονίζει. Και αναφερόμενος γενικότερα στον άνθρωπο και στο ρόλο του χρήματος στην αποξένωσή του σημειώνει: «Οι ιδιότητες του χρήματος είναι δικές μου...[...]....αυτό που είμαι και μπορώ να κάνω δεν καθορίζεται από την ατομικότητά μου...[...]....ο κάτοχος του χρήματος είναι κάτοχος όλων των ανθρωπίνων ικανοτήτων...[...]....Είμαι άσχημος αλλά μπορώ να αγοράσω την πιο όμορφη γυναίκα, γιατί η απωθητική δύναμη της ασχημίας εξουδετερώνεται από το χρήμα...[...]....Αν έχω κλίση για σπουδές και δεν έχω χρήματα για να ικανοποιήσω την κλίση αυτή, τότε δεν έχω κλίση για σπουδές, δηλαδή στερούμαι πραγματικής και εφαρμόσιμης κλίσης...»¹⁰²

Το χρήμα, δηλαδή, καταφέρει να φέρει την πραγματικότητα άνω κάτω, καταφέρει να δημιουργήσει έναν πλαστό κόσμο, όπως αναφέρει χρόνια αργότερα στο «Κεφάλαιο». Αυτή η αναφορά, όμως, στα «Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα» είναι η πρώτη αναλυτική προσέγγιση του Μαρξ στο ρόλο του χρήματος ως μείζονος πηγής αποξένωσης, στο πλαίσιο του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Και καταλήγει στο, μέχρι σήμερα, επίκαιρο συμπέρασμα ότι «η αξία του ανθρώπου εκτιμάται από τον τραπεζικό του λογαριασμό, όχι από τις ανάγκες και τις πράξεις του...»¹⁰³ Ο Μαρξ διαπιστώνει ότι όλες οι ανάγκες του σύγχρονου ανθρώπου στον καπιταλισμό θα μπορούσαν να συμπυκνωθούν σε μία: «στην ανάγκη για ολόένα και περισσότερο χρήμα», αφού δια μέσου αυτού όλα αγοράζονται. Ο ίδιος ο άνθρωπος «ανάγεται σε ποσοτική οντότητα. Η υπερβολή και η αμετρία γίνεται το πραγματικό μέτρο...»¹⁰⁴

Η ατομική ιδιοκτησία (η «αναγκαία συνέπεια της αλλοτριωμένης εργασίας, από την οποία δημιουργείται η σχέση εργάτη -

κεφαλαιοκράτη»¹⁰⁵), «αποβλάκωσε τον άνθρωπο...[...]...οδήγησε στην άποψη ότι κάτι είναι δικό μας μέσα μόνο από την αίσθηση του έχειν...»¹⁰⁶ εκτιμά στα «Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα» ο Μαρξ. Με άλλα λόγια, «ο άνθρωπος-εμπόρευμα γνωρίζει μόνο έναν τρόπο να συσχετιστεί προς τον εξωτερικό κόσμο, έχοντάς τον στα χέρια του και καταναλώνοντάς τον (χρησιμοποιώντάς τον)»¹⁰⁷ σχολίαζε, αρκετά χρόνια αργότερα, ο Έρικ Φρομ.

Με δεδομένη τη σχέση αιτίας – αιτιατού ανάμεσα στην αποξενωμένη εργασία και στην ατομική ιδιοκτησία, ο Μαρξ προχωρά παραπέρα τον συλλογισμό του υποστηρίζοντας ότι η «πώση του ενός θα οδηγήσει και στην πώση του άλλου...» Εκτιμά, δηλαδή, ότι εφόσον όλες οι σχέσεις, όλα τα επίπεδα, αποξένωσης στη ζωή ενός ανθρώπου πηγάζουν, είναι «τρόποι και εκφράσεις», της γενεσιουργού αιτίας που δεν είναι άλλη από τον τρόπο παραγωγής και εφόσον η διαδικασία αυτή αποξένωσης κορυφώνεται στη σχέση του εργάτη με τον κεφαλαιοκράτη, στη θέση του εργάτη εντός του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, «η χειραφετημένη κοινωνία από την ατομική ιδιοκτησία (από την υποδούλωση) εκφράζεται στην πολιτική μορφή της χειραφέτησης των εργατών, και σε αυτήν περιέχεται η καθολική χειραφέτηση της κοινωνίας...»,¹⁰⁸ υπό την έννοια, όπως θα δούμε παρακάτω, της συνολικής ριζικής ανατροπής του καπιταλισμού.

Στην μαρξιστική συλλογιστική, όπως διατυπώνεται σαφώς, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής αποξενώνει από όλες τις πλευρές και τις απόψεις τον άνθρωπο από τη **βαθύτερη ουσία** του, δηλαδή από την δυνατότητα απεριόριστης ανάπτυξης του. Αποτελεί εμπόδιο στην εκδήλωση της ανθρώπινης υπόστασής του, γεγονός που αποτελεί «θεμελιακό στοιχείο της καπιταλιστικής απανθρωπιάς».¹⁰⁹

Ο Μαρξ, λοιπόν, θέτει ξεκάθαρα, ως προϋπόθεση αναγκαία όχι όμως και επαρκή, το ζήτημα της ανάγκης ανατροπής των κοινωνικών εκείνων σχέσεων που παρεμποδίζουν την ελεύθερη συνειδητή ανάπτυξη του ανθρώπου. Θέτει το ζήτημα ότι με την εμφάνιση της μισθωτής εργασίας εμφανίζεται η καθολική αποξένωση του ανθρώπου και σκιαγραφεί ως βάση της «το τρίπτυχο: καταμερισμός εργασίας, ατομική ιδιοκτησία, εμπόρευμα – χρήμα».¹¹⁰ Αποκαλύπτοντας την πραγματική φύση της καπιταλιστικής παραγωγής, την «αποξένωση της εργασίας», ως βαθύτερη αιτία κάθε μορφής αποξένωσης, ο Μαρξ «συνέδεσε μια και καλή την κριτική της πολιτικής με την κριτική της οικονομίας».¹¹¹

Ο Μαρξ, ήδη, από τα «Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα» αποσαφηνίζει με τη μεγαλύτερη δυνατή καθαρότητα ότι όταν αναφέρεται στην κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας ως μέσο για την απελευθέρωση του ανθρώπου δεν εννοεί σε καμία περίπτωση την επιστροφή σε κοινωνικά συστήματα του παρελθόντος, ούτε την επικράτηση κάποιου είδους «πρωτόγονου κομμουνισμού», ο οποίος θα βασίζεται στις αρχές της ισότητας των μισθών και της κοινοκτημοσύνης σε όλα. Εκτιμά ότι μια τέτοια εξέλιξη δεν αποτελεί απαραίτητα ανατροπή των αρνητικών όρων για την ανθρώπινη χειραφέτηση, αφού και αυτό το σύστημα βασίζεται στο «φθόνο», στην «ουσία του ανταγωνισμού», στον «εγωισμό», στην υλική ανεπάρκεια.¹¹² Κατά τη γνώμη του, ο πραγματικά ελεύθερος, χειραφετημένος, «πλούσιος άνθρωπος» είναι αυτός που έχει

την ανάγκη «συνολικής ανθρώπινης έκφρασης...[...]...ο άνθρωπος είναι ανεξάρτητος όταν στέκεται στα δικά του πόδια, όταν οφείλει την ύπαρξή του στον εαυτό του...»¹¹³

Από τα παραπάνω γίνεται ξεκάθαρο ότι, για τον Μαρξ, η αποξένωση υπάρχει, κυρίως, από την οπτική των ανθρώπινων δυνατοτήτων που παρεμποδίζονται να εξελιχθούν, των ανθρώπινων αναγκών που φαλκιδεύονται, σε σημείο τέτοιο που να προσβάλλεται η ίδια η ύπαρξη του ανθρώπου ως καθολικού όντος. Η αποξένωση αντιμετωπίζεται ως η «άρνηση της πραγματικής ελευθερίας, ο ακρωτηριασμός μιας διαρκώς επεκτεινόμενης ελευθερίας...[...]...Ο άνθρωπος είναι ξένος προς τον εαυτό του όταν είναι ξένος προς τις ιστορικές δυνατότητες του, οι οποίες αποκρύπτονται από τις υλικές και κοινωνικές συνθήκες της ανάπτυξής του...»¹¹⁴

Με άλλα λόγια, ο Μαρξ έρχεται, ήδη, σε ανοιχτή αντίθεση με τα κυρίαρχα σοσιαλιστικά ρεύματα σκέψης της εποχής του, τα οποία επικρίνουν απλώς τον άνισο τρόπο διανομής των εισοδημάτων και όχι τον ίδιο τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.¹¹⁵ Τρία χρόνια μετά, στο «Κομμουνιστικό Μανιφέστο» θα περιγράψει τα ρεύματα αυτά υπό τη γενική ονομασία «αντιδραστικός σοσιαλισμός» και θα τα υποδιαιρέσει σε «φεουδαρχικό», «μικροαστικό», «γερμανικό ή αληθινό» και «ουτοπικό σοσιαλισμό».¹¹⁶

Στη βάση της ίδιας πάντα συλλογιστικής περί αποξένωσης, ο Μαρξ ονομάζει τον κομμουνισμό «θετικό ξεπέραςμα της ατομικής ιδιοκτησίας σαν ανθρώπινη αυτοαποξένωση, (σαν) την πραγματική ιδιοποίηση της ανθρώπινης ουσίας μέσα από τον άνθρωπο και για τον άνθρωπο...[...]...κοινωνικό τρόπο ύπαρξης...[...]... πραγματικά ανθρώπινο γίνεσθαι...»¹¹⁷ που μπορεί να υπάρξει μόνο στη βάση του πλούτου της ανάπτυξης των προηγούμενων κοινωνικο-οικονομικών σταδίων στην ιστορία της ανθρωπότητας. Ο Μαρξ όχι μόνο δεν απορρίπτει την ευτυχία του κάθε ανθρώπου χωριστά, αλλά ακριβώς αυτός είναι ο απώτερος στόχος της συλλογιστικής του, αναφερόμενος, πάντα, στον «καθολικό άνθρωπο»¹¹⁸. Και αυτό μπορεί να συμβεί μέσα από μια κοινωνία «που θα αποσκοπεί αποκλειστικά και μόνο στον άνθρωπο»¹¹⁹, μια αληθινά ανθρώπινη κοινωνία, όπου τα ξεχωριστά άτομα δεν θα αποτελούν το ένα φραγμό για τον άλλο στην ελευθερία τους αλλά θα ανακαλύπτουν την ουσία τους,¹²⁰ μια κοινωνία όπου οι «υλικές συνθήκες θα είναι πραγματικά ανθρώπινες και γι αυτό ο άνθρωπος θα συμπεριφέρεται και θα ζει πραγματικά ανθρώπινα».¹²¹

Τα «Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα» θέτουν για πρώτη φορά αυτό που ο Μεσάρος ονομάζει «πυρήνα ενός εν γενέσει μαρξικού συστήματος», την έννοια του «ξεπεράσματος», όπως λέει, της αποξένωσης της εργασίας. Κατά τον ίδιο, το συγκεκριμένο έργο αποτελεί ταυτόχρονα ένα είδος «απογραφής» και διατύπωσης ενός προγράμματος για τις μελλοντικές έρευνες¹²², που εκπόνησε ο Μαρξ. Αρχής γενομένης, από τα «Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα», ο Μαρξ απέσπασε οριστικά την έννοια της αποξένωσης από την περιοχή των καθαρών θεωρησιακών εννοιών και την ενέταξε στον πραγματικό κόσμο, των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων.¹²³ Μία από τις σημαντικότερες διαφορές του σε σχέση με τους διανοητές που προηγήθηκαν και ασχολήθηκαν με το

συγκεκριμένο θέμα, είναι ότι ο Μαρξ προτείνει να κρίνουμε μια κοινωνία όχι με γνώμονα ηθικά κριτήρια, όχι με γνώμονα το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που γι αυτόν δεν είναι ποτέ ο στόχος αλλά μόνο το μέσο, αλλά με γνώμονα το βαθμό ικανοποίησης των πραγματικών αναγκών του ανθρώπου στη βάση της ουσίας του.¹²⁴

Τα «Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα», κατά τη Ράγια Ντουναγιέφσκαγια, «δεν άνοιξαν ακριβώς το δρόμο» για τον «επιστημονικό σοσιαλισμό», αφού ο Μαρξ στη δημιουργική του πορεία πέρασε από διάφορα στάδια αλλά καθιστούν ξεκάθαρο ότι «η ουμανιστική φιλοσοφία αποτελεί την ίδια τη βάση ολόκληρης της ενότητας της μαρξιστικής θεωρίας».¹²⁵ Είναι ένα έργο που αποτελεί το πρώτο βήμα σε αυτό «που επρόκειτο να είναι ένα μακρύ διανοητικό ταξίδι» με πυξίδα πάντα το στόχο της άρσης της αποξένωσης και τη χειραφέτηση του ανθρώπου¹²⁶.

Γι αυτό, ο Μαρξ δηλώνει σαφώς, ήδη, από το νεανικό αυτό έργο του, τα «Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα» ότι «ο κομμουνισμός είναι αναγκαίος για το μέλλον» της ανθρώπινης χειραφέτησης αλλά «δεν είναι αυτοσκοπός»¹²⁷. Σκοπός είναι η άρση της αποξένωσης του ανθρώπου, του δικασμού ουσίας – ύπαρξης, με γνώμονα ότι «ο άνθρωπος δεν είναι εκείνο που θα έπρεπε να είναι και θα έπρεπε να είναι εκείνο που πραγματικά θα μπορούσε να είναι»...¹²⁸

1.2.3 «Θέσεις για τον Φούερμπαχ» (1845)

Το κείμενο αυτό αποτελεί ουσιαστικά μια συνοπτική καταγραφή σημειώσεων και σκέψεων σχετικά με τις απόψεις που είχε διατυπώσει ο Φούερμπαχ, ο οποίος τοποθετούσε το δίπολο αποξένωσης – χειραφέτησης στο επίπεδο της θρησκείας, όπως είδαμε σε προηγούμενο υποκεφάλαιο, και υποστήριξε ότι ο άνθρωπος χειραφετείται παίρνοντας απόσταση από τη θρησκεία και τον «μαγικό της κόσμο». Ο Μαρξ επικρίνει τον Φούερμπαχ γιατί ενώ αναλύει ορθώς το φαινόμενο της θρησκευτικής αυτό-αποξένωσης και επαναφέρει τον «θρησκευτικό κόσμο στην εγκόσμια βάση του», δεν προχωρά περαιτέρω και δεν ασχολείται με το «κυριότερο», όπως αναφέρει, φαινόμενο, αυτό της απόσπασής της ίδιας της «εγκόσμιας βάσης από τον εαυτό της» και της εγκατάστασής της «στα σύννεφα σαν ανεξάρτητο βασίλειο»¹²⁹.

Ασκώντας κριτική στο συγκεκριμένο σημείο προς τον Φούερμπαχ, ο Μαρξ εκθέτει ουσιαστικά, πολύ συμπυκνωμένα και συνοπτικά, τη συλλογιστική του ως προς την αποξένωση. Υποστηρίζει ότι η αποξένωση υφίσταται στη βάση της πραγματικής ζωής, της καθημερινότητας, με αποτέλεσμα τα τεκταινόμενα σε αυτήν τη βάση να γίνονται αντιληπτά ως ανεξάρτητα από τον άνθρωπο – υποκείμενο και να τους αποδίδεται ο χαρακτήρας των «αιώνιων νόμων», όπως αντιστοίχως γίνεται στην περίπτωση της θρησκευτικής αποξένωσης.

Πιο συγκεκριμένα, ο Μαρξ, αντιπαρατιθέμενος με τον Φούερμπαχ που ανάγει τη θρησκευτική ουσία στην ανθρώπινη ουσία, τονίζει ότι «η ουσία του ανθρώπου δεν είναι αφαιρεση που υπάρχει μέσα στο μεμονωμένο άτομο. Στην πραγματικότητάς της, [η ουσία του ανθρώπου]

είναι το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων»¹³⁰. Με τη διακήρυξη του αυτή, ο Μαρξ ουσιαστικά υπογραμμίζει ότι αν δεν υπάρχει αυτή η αντίληψη ο άνθρωπος αντιμετωπίζεται λανθασμένα ως απομονωμένο, αφηρημένο άτομο και αντιστοίχως οι σχέσεις του εμφανίζονται να είναι φυσικοί δεσμοί και όχι δεσμοί στη βάση της εκάστοτε υλικής κοινωνικής πραγματικότητας¹³¹.

Ο Μαρξ εκτιμά ότι στο πλαίσιο ακριβώς αυτών των κοινωνικών σχέσεων, που αναπτύσσονται με γνώμονα συγκεκριμένη υλική βάση, εκφράζονται τα διάφορα επίπεδα αποξένωσης. Και κάνει ένα βήμα παραπέρα, υποστηρίζοντας ότι αυτή η βάση μπορεί ν' αλλάξει εφόσον κατανοηθεί ο τρόπος λειτουργίας της, και κατά συνέπεια μπορούν ν' αλλάξουν και οι κοινωνικές σχέσεις που χτίζονται επάνω σ' αυτήν την βάση.

«Η ίδια λοιπόν η βάση πρέπει πρώτα να κατανοηθεί στην αντίφασή της και έπειτα να επαναστατικοποιηθεί στην πράξη με την άρση αυτής της αντίφασης»¹³² τονίζει ο Μαρξ, εντοπίζοντας την αποξένωση στην υλική βάση της ζωής. Και συμπληρώνει ότι οι άνθρωποι μπορούν ν' αλλάξουν τις σχέσεις αυτές, την κοινωνικο-οικονομική βάση, τις «συνθήκες». «...τις συνθήκες τις αλλάζουν ακριβώς οι άνθρωποι...»¹³³ υποστηρίζει γιατί η «..κοινωνική ζωή είναι στην ουσία της πρακτική...» βρίσκει τη λύση της στην ανθρώπινη πράξη και στην κατανόηση αυτής της πράξης..¹³⁴

Για να καταλήξει ότι «..η σύμπτωση της αλλαγής των συνθηκών με την αλλαγή στη δράση των ανθρώπων μπορεί να θεωρηθεί και να κατανοηθεί σωστά μονάχα σαν ανατρεπτική πράξη..»¹³⁵, δηλαδή είναι εφικτή μόνο μέσα από μια επανάσταση. Μια επανάσταση που στόχο της δεν θα έχει μια «κοινωνία των πολιτών», όπως λέει ειρωνικά, αλλά μια «ανθρώπινη κοινωνία ή [αλλιώς] μια κοινωνικοποιημένη ανθρωπότητα».¹³⁶

Για τον Μαρξ, λοιπόν, και στο συγκεκριμένο επιγραμματικό έργο, η αποξένωση πηγάζει από την υλική ζωή των ανθρώπων, των οποίων η ουσία είναι οι κοινωνικές τους σχέσεις. Η αποξένωση αίρεται με την αλλαγή των συνθηκών, της πραγματικότητας, και αυτή η αλλαγή έρχεται μόνο μέσα από μια επανάσταση. Μια επανάσταση που στόχο θα έχει μια κοινωνία, όπου οι κοινωνικές σχέσεις του ανθρώπου, οι δυνατότητές του, θ' αναπτύσσονται ελεύθερα, μια «κοινωνικοποιημένη ανθρωπότητα».

1.2.4 «Γερμανική Ιδεολογία» (1845 – 1846)

Στο ζήτημα της αποξένωσης που γεννάται από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής αλλά και της δυνατότητας υπέρβασής της με στόχο τη χειραφέτηση του ανθρώπου ο Μαρξ μαζί με τον Ένγκελς επανέρχονται εξαιρετικά αναλυτικά, δύο περίπου χρόνια μετά τα «Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα», στη «Γερμανική Ιδεολογία». Εδώ, οι κλασικοί περιγράφουν σαφέστερα αυτό που εννοούν «ουσία του ανθρώπου», εμβαθύνουν περαιτέρω στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, στον πυρήνα του οποίου γεννάται η αποξένωση αλλά και στις δυνατότητες άρσης της επισημαίνοντας, για πρώτη φορά, το ρόλο που η **ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων** του ίδιου του καπιταλισμού

διαδραματίζουν στην επίτευξη του στόχου αυτού. Επίσης, προσδιορίζουν σαφέστερα το περιεχόμενο της χειραφέτησης.

Πιο συγκεκριμένα, στη «Γερμανική Ιδεολογία» γίνεται ακόμη πιο ξεκάθαρο από ό,τι στα «Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844» ότι η έννοια της «ουσίας» του ανθρώπου στη μαρξιστική συλλογιστική αποκτά ένα νέο περιεχόμενο σε σχέση με όλες τις προηγούμενες φιλοσοφικές προσεγγίσεις. Δεν είναι ιδεατή αλλά υλική, χωρίς αυτό να την περιορίζει στον κόσμο των αντικειμένων. Δεν είναι εσωτερικά αντιληπτή μόνο από το εκάστοτε υποκείμενο αλλά αυθεντικά εξωτερική και εκδηλώνεται έξω από αυτήν στον κόσμο όπου ανήκει, χωρίς να σημαίνει ότι δεν εσωτερικεύεται. Δεν είναι αναλλοίωτη στην πάροδο του χρόνου αλλά ιστορική. Είναι μια ουσία στην υπηρεσία της δράσης, γι αυτό και ο υλισμός του Μαρξ χαρακτηρίζεται από ορισμένους «υλισμός της ουσίας».¹³⁷

Η ουσία του ανθρώπου, όπως την ορίζουν για μια ακόμη φορά στη «Γερμανική Ιδεολογία» οι Μαρξ και Ένγκελς, είναι «το σύνολο των παραγωγικών δυνάμεων, των κεφαλαίων, των κοινωνικών μορφών επικοινωνίας που κάθε άτομο, κάθε γενιά το βρίσκει ως δεδομένο...»¹³⁸ Η ουσία, στη μαρξιστική «κοσμοαντίληψη», γίνεται ιστορική κατηγορία, έχοντας ως αφηγήτρια την κριτική του Μαρξ στην αφηρημένη και συχνά υπερβατική έννοια της ουσίας στην αστική ανθρωπολογία¹³⁹, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο «συγκεκριμένος» άνθρωπος δεν παραμένει στο επίκεντρο του προβληματισμού του. Η, υπό μαρξιστική οπτική, ανθρώπινη ουσία είναι κατανοητή μόνο ιστορικά. Είναι κάτι που βρίσκεται μέσα σε κάθε άνθρωπο, σαν δυνατότητα που αναπτύσσεται και μεταβάλλεται στην πορεία της ιστορίας, «σαν εσωτερική βουβή γενικότητα που συνδέει με φυσικό τρόπο πολλά άτομα...»¹⁴⁰

Στη «Γερμανική Ιδεολογία», λοιπόν, οι Μαρξ και Ένγκελς έρχονται σε ευθεία και ανοικτή αντίθεση με τους, μέχρι τότε, φιλοσόφους και τον «αφηρημένο» άνθρωπο της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας, ο οποίος παρουσιάζεται ικανός ν' αντιμετωπίζει τα προβλήματα αλλά και ν' αλλάζει την κατάστασή του με τη δύναμη της θέλησης και της σκέψης του. Επίσης, αποσπούν οριστικά την έννοια της ουσίας του ανθρώπου και της δυνατότητας χειραφέτησής του από το πλαίσιο της θεωρητικής ατομικής συνειδησιακής προσπάθειας και την εντάσσουν μία και καλή στο πλαίσιο της πραγματικότητας. Η ανθρώπινη ουσία, υποστηρίζουν, δεν μπορεί παρά να εκφράζεται στο πλαίσιο της κοινωνίας.

«Η μετατροπή...[...μέσα από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής...των προσωπικών δυνάμεων (σχέσεων) σε αντικειμενικές, δεν μπορεί να ματαιωθεί επειδή θα διάκναμε αυτή τη γενική ιδέα από το μυαλό μας, αλλά μονάχα αν τα άτομα υποτάξουν πάλι αυτές τις αντικειμενικές δυνάμεις και καταργήσουν τον [καπιταλιστικό] καταμερισμό της εργασίας. Αυτό δεν είναι δυνατό χωρίς την κοινότητα. Μονάχα σε μια κοινότητα, μαζί με άλλους, έχει το κάθε άτομο τα μέσα να καλλιεργήσει τις ικανότητές του προς όλες τις κατευθύνσεις. Μόνο μέσα στην κοινότητα επομένως είναι δυνατή η προσωπική ελευθερία...»

¹⁴¹ με την έννοια της χειραφέτησης, δηλαδή της, επ' αόριστον, ανάπτυξης των ανθρωπίνων δυνατοτήτων σε όλους τους τομείς.

«...Η απατηλή κοινότητα που σ' αυτήν έχουν ως τώρα συνενωθεί τα άτομα, έπαιρνε πάντοτε μιαν ανεξάρτητη ύπαρξη σε σχέση μ' αυτά και ταυτόχρονα, μια και ήταν η συνένωση μιας τάξης εναντίον μιας άλλης, ήταν όχι μόνο μια τελειώς απατηλή κοινότητα αλλά επίσης και ένα εμπόδιο...»¹⁴² στην ελεύθερη ανάπτυξη των δυνατοτήτων του ατόμων, στην ελεύθερη καλλιέργεια της ουσίας του. Ως προς αυτό το σημείο, της αίσθησης που αφήνει στα άτομα η συμμετοχή τους στην κοινότητα, η διαφορά ανάμεσα στην καπιταλιστική και στην προκαπιταλιστική κοινωνία, κατά τους κλασικούς, είναι η εξής: «...μέσα στη φαντασία τους, τα άτομα (στην καπιταλιστική κοινωνία) μοιάζουν πιο ελεύθερα κάτω από την κυριαρχία της αστικής τάξης από ό,τι προηγούμενα, διότι οι όροι της ζωής τους μοιάζουν τυχαίοι. Στην πραγματικότητα βέβαια είναι λιγότερο ελεύθερα, διότι είναι περισσότερο υποταγμένα στη δύναμη των πραγμάτων...»¹⁴³

Στο πλαίσιο της ταξικής κοινωνίας, υπογραμμίζουν οι Μαρξ και Ένγκελς, το άτομο δεν είναι ποτέ «πραγματικά καθαρό άτομο», ελεύθερο, δηλαδή δεν μπορεί να εκφράσει και να καλλιεργήσει την ουσία του, τις δυνατότητες απεριόριστης ανάπτυξής του. Η ταξική κοινωνία λειτουργεί ως εμπόδιο στην έκφραση της ελευθερίας, της ουσίας του ανθρώπου.¹⁴⁴ Για να επιτευχθεί αυτή η ελευθερία, είναι αναγκαία μια πραγματικά ανθρώπινη κοινότητα όπου οι άνθρωποι «αποκτούν την ελευθερία τους στην ένωση τους και διαμέσου της ένωσης αυτής».¹⁴⁵

Γιατί η ταξική κοινωνία λειτουργεί ως εμπόδιο και πώς μπορεί να επιτευχθεί η ανθρώπινη χειραφέτηση; Στη «Γερμανική Ιδεολογία» οι Μαρξ και Ένγκελς προχωρούν τη συλλογιστική τους σε μεγαλύτερο βάθος αναλύοντας περαιτέρω τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, αν και όχι ακόμη με αυστηρά οικονομικούς όρους.

Πιο συγκεκριμένα, στρέφουν το ενδιαφέρον τους, ενδελεχώς αυτή τη φορά, στο ρόλο του καπιταλιστικού **καταμερισμού της εργασίας** στη διαδικασία περιορισμού της σφαίρας της ανθρώπινης δραστηριότητας. «...ο καταμερισμός της εργασίας μας προσφέρει το πρώτο παράδειγμα για το ότι, όσο παραμένει ο άνθρωπος σε φυσική κοινωνία, δηλαδή όσο υπάρχει σχίσμα ανάμεσα στο ιδιωτικό και στο κοινό συμφέρον, όσο λοιπόν η δραστηριότητα δεν καταμερίζεται εθελοντικά αλλά φυσικά, η πράξη του ανθρώπου γίνεται μια ξένη δύναμη που του αντιπαρατίθεται, τον υποδουλώνει, αντί να ελέγχεται από αυτόν. Γιατί από τη στιγμή που εμφανίζεται ο καταμερισμός της εργασίας, κάθε άνθρωπος έχει μιαν ιδιαίτερη, αποκλειστική σφαίρα δραστηριότητας, που του επιβάλλεται αναγκαστικά και που δεν μπορεί να της ξεφύγει...[...]...αυτός ο καθορισμός της κοινωνικής δραστηριότητας, αυτή η σταθεροποίηση αυτού που εμείς οι ίδιοι το κάνουμε μιαν αντικειμενική δύναμη πάνω από μας, που αναπτύσσεται και ξεφεύγει από τον έλεγχό μας, ματαιώνοντας τις προσδοκίες μας, και εκμηδενίζοντας τους υπολογισμούς μας, είναι μία από τις κύριες στιγμές στην ιστορική εξέλιξη μέχρι τώρα...»¹⁴⁶

Οι Μαρξ και Ένγκελς υπογραμμίζουν, ακριβώς, παρακάτω ότι αν και ο καταμερισμός αυτός δεν είναι παρά η πολλαπλασιασμένη παραγωγική δύναμη που προκύπτει μέσα από μια συνεργασία ανθρώπων (τον καταμερισμό της εργασίας), μέσα στην κεφαλαιοκρατική παραγωγική

διαδικασία, δεν είναι μια εθελοντική συνεργασία. Γι αυτό και ξεφεύγει από τον έλεγχο του ανθρώπου και λειτουργεί σαν αντικειμενική ξένη δύναμη που φτάνει να διευθύνει τη θέληση και την πορεία του, εξουσιάζει τη ζωή του. «Αυτό είναι αλλοτριώση» σημειώνεται με την ειρωνική συμπλήρωση ότι ο όρος αυτός «είναι κατανοητός και στους φιλοσόφους»,¹⁴⁷ έστω και αν του αποδίδουν άλλο περιεχόμενο.

Προχωρώντας περισσότερο την ανάλυσή τους, οι κλασικοί εμβαθύνουν, για πρώτη φορά, στην έννοια των παραγωγικών δυνάμεων και τονίζουν ότι στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής κορυφώνεται το φαινόμενο της μετατροπής της ανθρώπινης δραστηριότητας, της εργασίας, αντί για αυτοσκοπό σε μέσο για την εξασφάλιση της υλικής ζωής, της επιβίωσης, κάτι που σημαίνει ότι η εργασία η ίδια γίνεται από μόνη της σκοπός. «...οι παραγωγικές δυνάμεις (στον καπιταλισμό) εμφανίζονται σαν ένας ξεχωριστός κόσμος, τελείως ανεξάρτητος και αποχωρισμένος από τα άτομα, πλάι στα άτομα: η αιτία γι αυτό είναι ότι τα άτομα, που αποτελούν δυνάμεις των παραγωγικών δυνάμεων, υπάρχουν διασπασμένα και σε αντιπαράθεση το ένα προς το άλλο ενώ, από την άλλη μεριά, αυτές οι δυνάμεις είναι πραγματικές δυνάμεις μονάχα κατά την επικοινωνία και τη συνένωση αυτών των ατόμων...[...]...ποτέ, σε οποιαδήποτε προηγούμενη περίοδο, δεν είχαν πάρει οι παραγωγικές δυνάμεις μια μορφή τόσο αδιάφορη για την επικοινωνία των ατόμων σαν ατόμων, γιατί η ίδια η επικοινωνία τους (των ατόμων) ήταν παλιότερα περιορισμένη...[...]...Η μόνη σχέση που ακόμα τα συνδέει (τα άτομα) με τις παραγωγικές δυνάμεις και με την ίδια την ύπαρξή τους -η εργασία- ...[...]...απλώς διατηρεί τη ζωή τους μαραινώντας την.....[...]...η υλική ζωή εμφανίζεται αποκλειστικά σε σκοπός και αυτό που παράγει αυτή η υλική ζωή σαν το μέσο...»¹⁴⁸

Για να φτάσει ο άνθρωπος - εργάτης να εξασφαλίσει την επιβίωσή του στο σημείο ανάπτυξης που βρίσκεται το καπιταλιστικό σύστημα χρειάζεται, συνεχίζουν οι Μαρξ και Ένγκελς, να ιδιοποιηθεί την ολότητα των μέσων παραγωγής γιατί αυτό θα δώσει, στους ανθρώπους που θα τα ιδιοποιηθούν, τη δυνατότητα για ανάπτυξη του συνόλου των ικανοτήτων τους, ανάλογα με τη διαφορετικότητά τους, θα τους δώσει δηλαδή τη δυνατότητα και για αυτόνομη δραστηριότητα. Η ανάγκη αυτή προκύπτει από το γεγονός ότι, όπως υπογραμμίζουν οι κλασικοί, μόνο στον καπιταλισμό, μόνο σε αυτό το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, ο εργάτης είναι τελείως αποκλεισμένος από κάθε αυτόνομη δραστηριότητα. Στην παρούσα φάση, δεν υπάρχει περιθώριο το άτομο - εργάτης ν' αποκτήσει έστω και μια περιορισμένη αυτόνομη δραστηριότητα που θα χαρακτηρίζεται «...από περιορισμένα εργαλεία παραγωγής και από περιορισμένη επικοινωνία...»¹⁴⁹, όπως γινόταν παλαιότερα, μέσα από την όποια επαναστατική ανατροπή των περασμένων κοινωνικο-οικονομικών σχηματισμών, που οδηγούσε στο να γίνουν ιδιοκτησία των ατόμων τα εργαλεία παραγωγής ενώ ταυτόχρονα «...τα άτομα παρέμεναν υποταγμένα στον καταμερισμό της εργασίας και στο ίδιο τους το εργαλείο παραγωγής...»¹⁵⁰

«...τα πράγματα, υποστηρίζουν, έχουν φτάσει σε τέτοιο σημείο, ώστε τα άτομα πρέπει να ιδιοποιηθούν την υπάρχουσα ολότητα των παραγωγικών δυνάμεων, όχι μόνο για να πετύχουν την αυτόνομη

δραστηριότητα, αλλά επίσης για να εξασφαλίσουν απλώς την ίδια τους την ύπαρξη...[...]...η ιδιοποίηση των δυνάμεων αυτών δεν είναι τίποτε περισσότερο από την ανάπτυξη των ατομικών ικανοτήτων που αντιστοιχούν στα υλικά μέσα παραγωγής. Η ιδιοποίηση μιας ολότητας μέσων παραγωγής είναι, πια, γι αυτόν ακριβώς το λόγο, η ανάπτυξη ενός συνόλου ικανοτήτων στα ίδια τα άτομα...»¹⁵¹

Για όλους τους προαναφερόμενους λόγους, η ιδιοποίηση της ολότητας των μέσων παραγωγής που θα οδηγήσει στην ανάπτυξη ενός συνόλου ικανοτήτων από τους ανθρώπους, υπογραμμίζουν οι κλασικοί, είναι κάτι που δεν μπορούσε να γίνει σε προηγούμενους κοινωνικο-οικονομικούς σχηματισμούς. Γιατί, όπως αναφέρθηκε, μέχρι τον καπιταλισμό, όλες οι προηγούμενες ιδιοποιήσεις ήταν περιορισμένες. «...Άτομα που η αυτόνομη δραστηριότητά τους περιοριζόταν από περιορισμένα εργαλεία παραγωγής και από περιορισμένη επικοινωνία, ιδιοποιούνταν αυτά τα περιορισμένα εργαλεία παραγωγής και έτσι απλώς πετύχαιναν μια (νέα) κατάσταση περιορισμού...[...]...σε όλες τις ιδιοποιήσεις μέχρι τώρα, μια μάζα ατόμων παρέμεναν υποταγμένα σ' ένα μοναδικό εργαλείο παραγωγής...[...]...[ενώ στον καπιταλισμό]...η σύγχρονη παγκόσμια επικοινωνία μπορεί να υποταχθεί στα άτομα, μόνο αν υποταχθεί σε όλα τα άτομα...»¹⁵²

Γιατί, μόνο, τώρα, στον καπιταλισμό, κατά τους Μαρξ και Ένγκελς, οι παραγωγικές δυνάμεις αναπτύσσονται σε τέτοιο βαθμό και σε παγκόσμιο επίπεδο. Γιατί μόνο με την εξέλιξη του καπιταλισμού οι παραγωγικές παγκόσμιες ανεπτυγμένες δυνάμεις έρχονται σε μια κατάσταση που στις σχέσεις τους με «τα μέσα επικοινωνίας ...[...]...μετατρέπονται σε καταστροφικές δυνάμεις...»¹⁵³ Γιατί μόνο με την ανάπτυξη του καπιταλισμού, οι παραγωγικές δυνάμεις γίνονται παγκόσμιες σε βαθμό τέτοιο που να εξασφαλίσουν τόσο την παγκόσμια επικοινωνία των ανθρώπων και την εξάρτηση της πορείας ενός έθνους από το άλλο όσο και το ότι «μεγάλη μάζα της ανθρωπότητας μένει χωρίς ιδιοκτησία»¹⁵⁴ με αποτέλεσμα να διευκολύνεται η κατανόηση, από αυτήν την μάζα, της αναγκαιότητας επαναστατικής ανατροπής. Αν, λοιπόν, η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων δεν έχει παγκόσμιο χαρακτήρα, η όποια απόπειρα ανατροπής του καπιταλισμού θα οδηγούσε σε μια κατάσταση όπου «...η στέρση θα γινόταν απλώς γενική και με τη φτώχεια θα ξανάριζε ο αγώνας για τα αναγκαία και θ' αναπαράγονταν αναγκαστικά όλες οι παλιές βρωμιές.»¹⁵⁵

Τονίζουν συγκεκριμένα οι Μαρξ και Ένγκελς: «...η αποξένωση...[...]...μπορεί βέβαια να καταργηθεί μονάχα αν είναι δεδομένες δύο πρακτικές προϋποθέσεις. Για να γίνει αυτή μια «αφόρητη» δύναμη, δηλαδή μια δύναμη που να επαναστατήσουν εναντίον της οι άνθρωποι, πρέπει αναγκαστικά να έχει κάνει τη μεγάλη μάζα της ανθρωπότητας «χωρίς ιδιοκτησία», και να βρίσκεται η μεγάλη αυτή μάζα σε αντίθεση μ' έναν κόσμο πλούτου και πολιτισμού που υπάρχει πραγματικά. Και οι δύο αυτοί όροι προϋποθέτουν μια μεγάλη αύξηση της παραγωγικής δύναμης, έναν υψηλό βαθμό ανάπτυξης της...[...]...είναι επιπλέον αναγκαία προϋπόθεση επειδή μονάχα μ' αυτήν την καθολική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων εγκαθιδρύεται μια

παγκόσμια επικοινωνία ανάμεσα στους ανθρώπους που παράγει σ' όλα τα έθνη ταυτόχρονα το φαινόμενο της μάζας «χωρίς ιδιοκτησία»...»¹⁵⁶

Όπως προκύπτει από το προηγούμενο απόσπασμα είναι σαφές και ποιο είναι το μέσο, κατά τους Μαρξ και Ένγκελς, αυτής της ιδιοποίησης όλων των μέσων παραγωγής από το προλεταριάτο. Είναι μια κοινωνική επανάσταση. «..Αυτή η ιδιοποίηση...[...]...μπορεί να πραγματοποιηθεί μονάχα...[...]...μέσω μιας επανάστασης όπου από την μια μεριά ανατρέπεται η εξουσία του προηγούμενου τρόπου παραγωγής και επικοινωνίας και η κοινωνική διάρθρωση και από την άλλη αναπτύσσεται ο παγκόσμιος χαρακτήρας και η ενεργητικότητα του προλεταριάτου...»¹⁵⁷ Με άλλα λόγια, όπως οι κλασικοί υπογραμμίζουν σε άλλο σημείο της «Γερμανικής Ιδεολογίας», «..η ύπαρξη του ανθρώπου θα είναι σε αρμονία με την ουσία του στην πράξη μόνο μέσω μιας επανάστασης...», ενός ριζικού μετασχηματισμού της κοινωνίας.¹⁵⁸

Μόνο στον καπιταλισμό, μόνο σε αυτό το στάδιο εξέλιξης της ιστορίας της ανθρωπότητας, «...συμπίπτει πραγματικά η αυτόνομη δραστηριότητα με την υλική ζωή, πράγμα που αντιστοιχεί στην ανάπτυξη των ατόμων σε ολοκληρωμένα άτομα και στην απόρριψη όλων των φυσικών περιορισμένων. Η μετατροπή της εργασίας σε αυτόνομη δραστηριότητα αντιστοιχεί στην μετατροπή της προηγούμενα προσδιορισμένης επικοινωνίας σε επικοινωνία των ατόμων σαν ατόμων...[...]... με την ιδιοποίηση της ολότητας των παραγωγικών δυνάμεων από μέρους των ενωμένων ατόμων, η ατομική ιδιοκτησία τερματίζεται...»¹⁵⁹ σημειώνουν οι Μαρξ και Ένγκελς συμπληρώνοντας με νόημα ότι αυτά τα άτομα, «που δεν υποτάσσονται πια στον καταμερισμό της εργασίας...»¹⁶⁰ τα είχαν φανταστεί οι φιλόσοφοι, μέχρι τότε, σαν ιδεώδες, σαν κάτι που θα επιτευχθεί μέσα από την πορεία της αυτό-συνείδησης, του πνεύματος, και όχι σαν κάτι που επιτυγχάνεται μόνο με την ριζική ανατροπή των υλικών όρων ζωής.

Άρα, καταλήγουν οι κλασικοί, για να καταργηθεί εκείνη η κατάσταση πραγμάτων που δεν επιτρέπει στο άτομο να αναπτύξει όλες τις ικανότητές του, την ελεύθερη δραστηριότητά του, χρειάζεται να καταργηθεί το αντίθετο της ανθρώπινης ελευθερίας: η καταναγκαστική εργασία ως κυρίαρχη μορφή εργασίας, ο καταμερισμός της εργασίας και η ατομική ιδιοκτησία.¹⁶¹ Ένας ριζικός μετασχηματισμός του τρόπου παραγωγής είναι αναγκαίος για να υπάρξει μια κοινωνία όπου «οι υλικοί της όροι θα οδηγούν στην ένωση των ανθρώπων» και τελικά στην απελευθέρωσή τους. Για τον Μαρξ, αυτή η κοινωνία είναι η κομμουνιστική, όπου ρυθμίζεται κοινωνικά η παραγωγή, και «ο καθένας μπορεί να τελειοποιηθεί σε οποιοδήποτε κλάδο επιθυμεί». Σε αυτήν την κοινωνία, ο καθένας μπορεί να κάνει ένα πράγμα σήμερα και άλλο αύριο: «το πρωί μπορώ να είμαι ψαράς, το μεσημέρι κυνηγός και το βράδυ κριτικός θεάτρου, χωρίς να ταυτίζομαι με την ιδιότητα αυτή».¹⁶²

Για τους Μαρξ και Ένγκελς, ο κομμουνισμός διαφέρει από τα προηγούμενα κινήματα, γιατί συνειδητά υποτάσσει τις, αντιληπτές ως ξένες, κοινωνικές σχέσεις στη θέληση των ενωμένων ανθρώπων. Στόχος του κομμουνισμού είναι να δημιουργηθούν υλικά οι όροι «συνένωσης των ανθρώπων, όροι (τέτοιοι) ώστε να μην υπάρχει τίποτε ανεξάρτητο από την ανθρώπινη ουσία», γιατί σε αυτήν την κοινότητα «οι άνθρωποι

ελέγχουν τους όρους της ύπαρξής τους, μετέχουν όλοι σαν άτομα». ¹⁶³ Ο κομμουνισμός, με άλλα λόγια, είναι εκείνη η περίοδος της ιστορίας του ανθρώπου όπου το άτομο «λειτουργεί ως ελεύθερη κοινωνική ατομικότητα». Είναι η περίοδος εκείνη όπου «ο κάθε άνθρωπος θα μπορεί να αναπτύξει εκείνο που εν δυνάμει είναι». Είναι «η εποχή του ανθρώπου». ¹⁶⁴

Μόνο στο πλαίσιο μιας αταξικής κοινωνίας, μιας κομμουνιστικής κοινωνίας, κατά την μαρξιστική συλλογιστική, είναι δυνατή η προσωπική ελευθερία. Και είναι απαραίτητη η κοινότητα, η κοινωνία ως τέτοια, γιατί πραγματική ελευθερία του ανθρώπου σημαίνει να αναγνωρίζεται το άτομο σε αυτό που κάνει αλλά και να αναγνωρίζεται γι αυτό από τους άλλους ανθρώπους ως ελεύθερη ύπαρξη. ¹⁶⁵

Με άλλα λόγια, για τον Μαρξ ο πραγματικός πλούτος του ατόμου εξαρτάται από τον πλούτο των πραγματικών του σχέσεων και αυτός μπορεί να υπάρξει μόνο στο πλαίσιο μιας κοινότητας, όπου τα άτομα αποκτούν την ελευθερία τους χάρη στο συνεταιρισμό τους, στη μεταξύ τους σχέση, και μέσα από αυτόν τον συνεταιρισμό. ¹⁶⁶ Στην σκέψη του, το άτομο είναι πραγματικά ελεύθερο όταν είναι «κοινωνικά πλήρες», όταν, δηλαδή έχει αναπτύξει όλες εκείνες τις σχέσεις που μπορεί να έχει και το εμπλουτίζουν, αλλά παρεμποδίζονται από τις κεφαλαιοκρατικές συνθήκες παραγωγής. ¹⁶⁷

Με βάση τα προαναφερόμενα, γίνεται σαφές ότι στην μαρξιστική συλλογιστική η κομμουνιστική κοινωνία δεν προβάλλεται ως κοινωνία της εξουσίας της εργατικής τάξης, αλλά ως η κοινωνία εκείνη όπου, δια μέσου της εξουσίας της εργατικής τάξης, θα επέλθει η διάλυση κάθε τάξης και η άρση όλων των εμποδίων της ελεύθερης ανάπτυξης της ανθρώπινης προσωπικότητας, ως δυνατότητα, ως γίγνεσθαι. ¹⁶⁸ Στόχος, δηλαδή, της μαρξιστικής σκέψης είναι ο άνθρωπος που θα νιώθει ως μέγιστο πλούτο, ως ανάγκη τον άλλο άνθρωπο, και δεν θα τον αντιμετωπίζει ως μέσο. Και έτσι, ο άνθρωπος είναι πραγματικά ελεύθερος, όχι μόνο γιατί είναι ελεύθερος από κάτι (από τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, που τον καθιστά υπόδουλο σε δυνάμεις που εκλαμβάνει ως ανεξέλεγκτες και ξένες) αλλά και γιατί ταυτόχρονα είναι ελεύθερος για κάτι (για να εκφραστεί στην ολότητά του, να αναπτύξει ανεμπόδιστα όλες τις δυνατότητές του μέσα από τη δραστηριότητα - αυτοσκοπό). ¹⁶⁹

Οι κλασικοί, στη «Γερμανική Ιδεολογία», συγκεκριμενοποιούν περαιτέρω τα αίτια της γέννησης της αποξένωσης, την οποία ερμηνεύουν από τις ανταγωνιστικές μορφές του καταμερισμού της εργασίας και από την κυριαρχία πάνω στους ανθρώπους των αντικειμενοποιημένων και αυθόρμητα σχηματισμένων κοινωνικών σχέσεων ¹⁷⁰. Στο συγκεκριμένο έργο, οι Μαρξ και Ένγκελς, εκθέτουν, επίσης, για πρώτη φορά τις αρχές της μαρξιστικής φιλοσοφίας της ιστορίας και της διαλεκτικής σχέσης είναι – συνείδησης ¹⁷¹, όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο, ενώ έχοντας πάρει αποστάσεις τόσο από τον, μέχρι τότε, υλισμό όσο και από το χεγκελιανό ιδεαλισμό, αναφέρονται στον πραγματικό άνθρωπο και στις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, μέσα στις οποίες ζει. ¹⁷²

Η ελευθερία αυτού του ανθρώπου είναι ο άξονας της σκέψης τους και για αυτό ως στόχο δεν προβάλλουν κάποιου είδους ισότητα ή

ομοιομορφία στις κοινωνικές δομές αλλά τη δημιουργία εκείνων των κοινωνικών συνθηκών που θα επιτρέψουν στα ξεχωριστά άτομα «να ανθίσουν» μέσα στις διαφορές τους και στη διαφορετικότητα των ποικίλων κοινωνικών δεσμών τους. Οι Μαρξ και Ένγκελς, σχολιάζει ο Τ. Αντρέανι, διατυπώνουν την «πιο προωθημένη θεωρία για την αποξένωση» της εποχής τους και ίσως και της εποχής μας.¹⁷³

1.2.5 «Μισθωτή εργασία και κεφάλαιο» (1847)

Το «Μισθωτή εργασία και Κεφάλαιο» είναι ένα έργο που βασίστηκε σε διαλέξεις που ο Μαρξ έδωσε στο Γερμανικό Εργατικό Σύλλογο Βρυξελλών το 1847. Ο Μαρξ, εδώ, αναλύει τις έννοιες της εργασίας, της τιμής του προϊόντος αλλά και του κεφαλαίου, προχωρώντας σε μια πρώτη σχετικά ενδελεχή παρουσίαση της λειτουργίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής με καθαρά οικονομικούς όρους.

Αναφερόμενος στην εργασία και στο χαρακτήρα που αυτή λαμβάνει στο πλαίσιο του καπιταλισμού, ο Μαρξ εντοπίζει τη γέννηση της αποξένωσης όλων των επιπέδων στην αποξένωση του ανθρώπου από το προϊόν που παράγει, από τη διαδικασία της εργασίας και από τα μέσα παραγωγής στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. «..η λειτουργία της εργατικής δύναμης, η εργασία, είναι η ίδια η ζωτική δραστηριότητα του εργάτη, η ίδια η εκδήλωση της ζωής του. Κι αυτή τη ζωτική δραστηριότητα την πουλά σ' έναν τρίτο, για να εξασφαλίσει για τον εαυτό του τα αναγκαία μέσα συντήρησης. Η ζωτική δραστηριότητα αποτελεί λοιπόν γι αυτόν μονάχα μέσο, για να μπορεί να υπάρξει. Εργάζεται για να ζει. Την εργασία δεν την συγκαταλογίζει ο ίδιος στη ζωή του, η εργασία είναι μάλλον θυσία της ζωής του. Είναι ένα εμπόρευμα που το κατακύρωσε σ' έναν τρίτο. Γι αυτό, το προϊόν της δράσης του δεν είναι ο σκοπός της δράσης του...[...]...αυτό που παράγει για τον εαυτό του είναι ο μισθός της εργασίας...»¹⁷⁴

Και συνεχίζει: «...η ζωή αρχίζει γι αυτόν [για τον εργάτη] εκεί που σταματά αυτή η δράση, [η εργασία], στο τραπέζι, στον πάγκο της ταβέρνας, στο κρεβάτι...»¹⁷⁵ Η ελεύθερη δραστηριότητα, που για τον άνθρωπο στην μαρξιστική συλλογιστική είναι αυτοσκοπός, για τον άνθρωπο εργάτη στον καπιταλισμό δεν έχει κανένα ενδιαφέρον, γιατί κυριαρχείται από μία εργασία που γι αυτόν είναι μόνο «απολαβή», είναι το μέσο, δηλαδή, που τον φέρνει εκεί που αρχίζει η ζωή του, στο τραπέζι, στην ταβέρνα, στο κρεβάτι, δηλαδή εκτός παραγωγής.

Ο Μαρξ επισημαίνει τον παροδικό ιστορικό χαρακτήρα του συγκεκριμένου κοινωνικο-οικονομικού συστήματος και του τρόπου παραγωγής που προκύπτει από αυτόν υπενθυμίζοντας ότι «..η εργατική δύναμη δεν ήταν πάντα εμπόρευμα. Η εργασία δεν ήταν πάντα μισθωτή εργασία, δηλαδή ελεύθερη εργασία.» Και επεξηγεί γιατί πίσω από την φαινομενική τωρινή ελευθερία που διασφαλίζει ο καπιταλισμός στον σύγχρονο εργάτη, κρύβεται η απόλυτη υποδούλωσή του. Αντίθετα με τον δουλοπάροικο «..ο ελεύθερος εργάτης πουλά ο ίδιος τον εαυτό του και μάλιστα τμηματικά...[...]...ο εργάτης εγκαταλείπει τον κεφαλαιοκράτη στον οποίο μισθώνεται όσες φορές θέλει, και ο καπιταλιστής τον απολύει,

όσες φορές το θεωρήσει καλό...[...]...μα ο εργάτης, που σαν μοναδική πηγή αποδοκών έχει την πώληση της εργατικής δύναμης, δεν μπορεί να εγκαταλείψει όλη την τάξη των κεφαλαιοκρατών χωρίς να παραιτηθεί από την ύπαρξή του. Δεν ανήκει σ' αυτόν ή σ' εκείνον τον κεφαλαιοκράτη αλλά στην τάξη των κεφαλαιοκρατών.»¹⁷⁶

Στη συνέχεια, ο Μαρξ αναφέρεται στον καταμερισμό της εργασίας, στο πώς επηρεάζει τη συνειδηση του ανθρώπου και στο πώς διαμορφώνεται τελικά ο μισθός του εργάτη και καταλήγει στο ότι όσο πιο γρήγορα μεγαλώνει το κεφάλαιο, τόσο περισσότερο μεγαλώνει ο ανταγωνισμός μεταξύ των εργατών, τόσο περισσότερο λιγοστεύουν τα μέσα συντήρησης, δηλαδή ο μισθός, για τον εργάτη επισημαίνοντας άλλο ένα επίπεδο αποξένωσης, αυτό του ενός εργάτη από τον άλλο, του ενός ανθρώπου από τον άλλο.

Συνοψίζοντας την μαρξιστική σκέψη, στον πρόλογο του ίδιου έργου, ο Ένγκελς υπογραμμίζει ότι η ίδια η αύξηση του κεφαλαίου οδηγεί σε ακόμη μεγαλύτερη φτώχεια, σε ακόμη μεγαλύτερη αντίθεση ανάμεσα στον πλούτο και στη φτώχεια και σημειώνει ότι αυτή «...η κατάσταση γίνεται μέρα με την ημέρα πιο παράλογη και λιγότερο αναγκαία. Πρέπει και μπορεί να παραμεριστεί.»¹⁷⁷ Όχι, όμως για να προκύψει μια ..δικαιότερη κοινωνία από την άποψη του πλούτου και της φτώχειας, ή μόνο από την άποψη της κατάρτησης της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής όπως ο ίδιος διευκρινίζει αμέσως μετά. Στόχος είναι όπως χαρακτηριστικά γράφει:

«...ένα νέο κοινωνικό καθεστώς...[...]...όπου θα έχουν εξαφανιστεί οι σημερινές ταξικές διακρίσεις και όπου...[...]...τα μέσα για τη ζωή, για την απόλαυση της ζωής, για τη διαμόρφωση και την εξάσκηση όλων των σωματικών και πνευματικών ικανοτήτων, θα είναι στη διάθεση όλων των μελών της κοινωνίας συμμετρικά και σε διαρκώς μεγαλύτερη αφθονία χάρη σε μια σχεδιασμένη χρησιμοποίηση και παραπέρα ανάπτυξη των δημιουργημένων πια τεράστιων παραγωγικών δυνάμεων...» ¹⁷⁸ Είναι σαφές ότι για τους κλασσικούς αυτή η νέα κοινωνία (ο κομμουνισμός) είναι αντιληπτός μόνο ως δυνατότητα ελεύθερης επιλογής, ως δυνατότητα απρόσκοπτης ελεύθερης ανάπτυξης όλων των πλευρών της προσωπικότητας όλων των ανθρώπων, ως δυνατότητα χειραφέτησης του ανθρώπου.¹⁷⁹

1.2.6 «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος» (1847 – 1848)

Στο «Κομμουνιστικό Μανιφέστο» οι Μαρξ και Ένγκελς συνοψίζουν την, μέχρι τότε, πορεία της συλλογιστικής τους. Όπως λέει και ο τίτλος του πρόκειται για ένα «Μανιφέστο» όπου παρουσιάζονται οι βασικές έννοιες της μαρξιστικής συλλογιστικής κυρίως ως προς την οπτική των κλασσικών για την ανθρώπινη ιστορία, μια οπτική που αποδεικνύει την παροδικότητα του καπιταλιστικού συστήματος και έρχεται σε αντίθεση με τις κυρίαρχες ιδεαλιστικές αλλά και υλιστικές προσεγγίσεις της εποχής.

Όπως ο Ένγκελς σημειώνει στον πρόλογο για την γερμανική έκδοση του έργου τον Ιούνιο του 1883, «...η βασική ιδέα [του Μανιφέστου] είναι η ιδέα ότι η οικονομική παραγωγή και η κοινωνική διάρθρωση κάθε ιστορικής εποχής που προέρχεται απ' αυτήν αναγκαστικά, αποτελούν τη βάση για την πολιτική και πνευματική ιστορία αυτής της εποχής, ότι σύμφωνα μ' αυτά όλη η ιστορία ήταν ιστορία ταξικών αγώνων, αγώνων ανάμεσα σε τάξεις εκμεταλλεόμενες και τάξεις εκμεταλλεούμενες...[...και ότι...]....ο αγώνας αυτός έχει φτάσει τώρα μια βαθμίδα όπου η εκμεταλλεούμενη και καταπιεζόμενη τάξη δεν μπορεί πια ν' απελευθερωθεί...[...].χωρίς να απελευθερώσει σύγχρονα και για πάντα ολόκληρη την κοινωνία από την εκμετάλλευση, την καταπίεση και τους ταξικούς αγώνες.»¹⁸⁰

Παρά το γεγονός ότι το σύνολο του έργου είναι, λοιπόν, προσανατολισμένο προς την ανάλυση της ιστορικής πορείας των ανθρωπίνων κοινωνιών, δεν λείπουν, ούτε εδώ, οι έστω και σύντομες αποπροφές στις οποίες σκιαγραφείται το ποιος είναι ο απώτερος στόχος της όλης αυτής ανάλυσης, που δεν είναι άλλος από την χειραφέτηση του ανθρώπου. Πιο συγκεκριμένα, οι κλασικοί, διαχωρίζοντας τις θέσεις τους από τις οποίες αντιλήψεις του πρωτόγονου κομμουνισμού, τονίζουν ότι όταν μιλούν για κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας «...δεν θέλουμε να καταργήσουμε την προσωπική ιδιοποίηση των προϊόντων της δουλειάς, που είναι απαραίτητη για την αναπαραγωγή της άμεσης ζωής...[...].Θέλουμε μονάχα να εξαλείψουμε τον άθλιο χαρακτήρα αυτής της ιδιοποίησης που κάνει τον εργάτη να ζει μόνο για να αυξάνει το κεφάλαιο και να ζει μόνο όσο το απαιτούν τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης.»¹⁸¹

Και παρακάτω διευκρινίζουν: «Στην αστική κοινωνία η ζωντανή δουλειά είναι μονάχα ένα μέσο για ν' αυξάνει η συσσωρευμένη εργασία. Στην κομμουνιστική κοινωνία η συσσωρευμένη εργασία είναι μονάχα ένα μέσο για να ευρύνει, να πλουτίζει και να προάγει τη ζωή των εργατών.»¹⁸² Για τους κλασικούς, λοιπόν, όπως οι ίδιοι επαναλαμβάνουν για άλλη μια φορά, στόχος είναι μια κοινωνία όπου ο άνθρωπος, ο παραγωγός, δεν θα έχει την εργασία ως μέσο για να διασφαλίζει την επιβίωσή του, αλλά θα την έχει ως μέσο για διεύρυνση και ανάπτυξη των δυνατοτήτων του, προάγοντας, εμπλουτίζοντας με τον τρόπο αυτό, ολόκληρη τη ζωή του.

Στο «Μανιφέστο» οι Μαρξ και Ένγκελς απογυμνώνουν την έννοια της αστικής ελευθερίας. Υπογραμμίζουν ότι πρόκειται για μια ελευθερία που αφορά στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, στο ελεύθερο εμπόριο, στην ελεύθερη αγορά και πώληση, αλλά όχι στους ανθρώπους, που πουλώντας την εργατική τους δύναμη υποδουλώνονται, χάνουν την ελευθερία τους, προκειμένου «ελεύθερα» να διασφαλίσουν την επιβίωσή τους. Ως «ατομική ελευθερία» υποστηρίζουν οι κλασικοί, στον καπιταλισμό νοείται μόνο η ελευθερία του «ατόμου ιδιοκτήτη», όχι όμως και του ατόμου – εργάτη, ως ολόπλευρη μόρφωση νοείται μόνο η αστική μόρφωση¹⁸³.

«..Ο κομμουνισμός, υπογραμμίζουν, δεν αφαιρεί από κανέναν τη δυνατότητα να ιδιοποιείται κοινωνικά προϊόντα. Αφαιρεί μόνο τη δυνατότητα να υποδουλώνει με την ιδιοποίηση αυτή την ξένη

εργασία....[...]...Η [ταξική] μόρφωση που ο αστός κλαίει το χαμό της, σημαίνει για την τεράστια πλειοψηφία τη μετατροπή της σε εξάρτημα της μηχανής...»¹⁸⁴, την απώλεια, δηλαδή, όχι μόνο της δυνατότητας των ανθρώπων αυτών για ελεύθερη ανάπτυξη των ικανοτήτων τους, αλλά της ίδιας της ελευθερίας τους μέσα από την αναγκαστική, εξαιτίας της διασφάλισης της επιβίωσής τους, ένταξης στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Η ανατροπή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, σημειώνουν στο «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος» οι Μαρξ και Ένγκελς, δεν είναι αυτοσκοπός, ούτε έχει ως στόχο μια πιο δίκαιη ιδιοποίηση του κοινωνικού πλούτου. Έχει ως στόχο μια κοινωνία ένωσης των ανθρώπων όπου «η ελεύθερη ανάπτυξη του καθενός είναι η προϋπόθεση για την ελεύθερη ανάπτυξη όλων».¹⁸⁵ Στόχος, δηλαδή, δεν είναι γενικά η άρση της καταπίεσης, η άρση της εκμετάλλευσης, προς όφελος, απλώς, την πλειοψηφίας. Στόχος είναι μια κοινωνία ανθρώπινης χειραφέτησης όπου ο κάθε ξεχωριστός άνθρωπος θα είναι ελεύθερος ν' αναπτύξει το σύνολο των δυνατοτήτων του.

Και το σημειώνουν με αυτήν ακριβώς τη σειρά, ότι η ελευθερία ανάπτυξης του ενός είναι προϋπόθεση ανάπτυξης για όλους, όπως υπογραμμίζουν τόσο ο Λουσιέν Σεβ¹⁸⁶ όσο και ο Ενρί Μαλέρ που εκτιμά ότι στη συγκεκριμένη φράση θα μπορούσε να συμπυκνωθεί ολόκληρο το μαρξιστικό όραμα: μια κοινωνία που ως μέτρο της προόδου της θα έχει την ελευθερία του κάθε ανθρώπου χωριστά, μια ελευθερία πράξης και όχι απλώς θέλησης.¹⁸⁷

1.2.7 «Grundrisse: Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας» (1857 – 1858)

Τα «Grundrisse» αποτελούν ουσιαστικά μια σειρά από ξεχωριστά χειρόγραφα του Μαρξ, τα οποία ως σύλληψη «γεννήθηκαν» μετά την ήττα της επανάστασης του 1848 – 1849 στη Γαλλία, όταν οι Μαρξ και Ένγκελς εκτίμησαν ως πρώτο τους καθήκον την ανάλυση των οικονομικών σχέσεων που αποτελούν τη βάση ολόκληρης της πολιτικής κίνησης και ειδικότερα το μηχανισμό της οικονομικής κρίσης, που τη θεωρούσαν αναγκαία προϋπόθεση μιας νέας επαναστατικής ανόδου¹⁸⁸. Αποτελούνται από χειρόγραφα του Μαρξ που χρονολογούνται από το 1850 – 1851 μέχρι, κατά εκτίμηση, το 1858 ή 1861 και στην πορεία τους ο Μαρξ δεν επεξεργάζεται κριτικά μόνο τις ήδη διατυπωμένες οικονομικές θεωρίες αλλά και την δική του σκέψη με στόχο, όπως ο ίδιος αναφέρει, την κριτική παρουσίαση της αστικής οικονομίας.¹⁸⁹

Η αποξένωση, ως όρος παρεμπόδισης της δυνατότητας ελεύθερης ολόπλευρης ανάπτυξης της ανθρώπινης προσωπικότητας, ο τρόπος που γεννάται και εκφράζεται στο καπιταλιστικό σύστημα αλλά και το πώς

μπορεί να αρθεί παραμένουν γνώμονας ανάλυσης και στα «Grundrisse». Εδώ, ο Μαρξ επανέρχεται ενδελεχώς στην ανάλυση του φαινομένου της αποξένωσης χρησιμοποιώντας πλέον καθαρά οικονομικούς όρους και εμβαθύνοντας στη λειτουργία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και στην κίνηση του κεφαλαίου. Γι αυτόν ακριβώς το λόγο, το συγκεκριμένο έργο χαρακτηρίζεται, από πολλούς, ως «προάγγελος» του «Κεφαλαίου».

Στα «Grundrisse», ο Μαρξ δεν αναλύει με λεπτομέρειες το περιεχόμενο της ουσίας του ανθρώπου, όπως έκανε στα προαναφερόμενα έργα του, «Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα» και «Γερμανική Ιδεολογία». Η διατήρηση, όμως, της άποψης που έχει, ήδη, διατυπώσει είναι περισσότερο από σαφής έτσι όπως αναδεικνύεται από τους όρους που χρησιμοποιεί περιγράφοντας την αποξένωση και την επιδιωκόμενη χειραφέτηση. Αναλύοντας τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, μιλά για «σχέσεις ανεξάρτητες και περιοριστικές προς τα άτομα»¹⁹⁰, για σχέσεις μέσα στις οποίες τα άτομα συγκρούονται το ένα με το άλλο, για «το ολοκληρωτικό κενό»¹⁹¹ που ο άνθρωπος βιώνει στον καπιταλισμό. Αντίθετα, αναφερόμενος στο τι ακολουθεί μετά την ανατροπή του καπιταλισμού μιλά για «ελεύθερη ατομικότητα που βασίζεται στην καθολική ανάπτυξη των ατόμων»¹⁹².

Πιο αναλυτικά, ο Μαρξ υπογραμμίζει ότι στο καπιταλιστικό σύστημα «...ο κοινωνικός χαρακτήρας της δραστηριότητας, όπως και η κοινωνική μορφή του προϊόντος, όπως και το μερίδιο του ατόμου στην παραγωγή, εμφανίζονται εδώ σαν κάτι το **ξένο απέναντι στα άτομα, κάτι εμπράγματο, όχι σαν σχέση του ενός [ατόμου] με το άλλο αλλά σαν υποταγή τους σε σχέσεις που υπάρχουν ανεξάρτητα απ' αυτά** και γεννιούνται από τη σύγκρουση των αδιάφορων ατόμων μεταξύ τους. Η γενική ανταλλαγή δραστηριοτήτων και προϊόντων, που έγινε όρος ζωής για κάθε ξεχωριστό άτομο, η αμοιβαία τους συνάρτηση, εμφανίζεται στα ίδια τα άτομα σαν ξένα, ανεξάρτητα, σαν ένα πράγμα...»¹⁹³

Η εμπράγματη αυτή σχέση, υποστηρίζει ο Μαρξ, δίνει την αίσθηση της ελευθερίας σε όσους μετέχουν σε αυτήν, κάτι, όμως, που δεν ισχύει. «...Στη χρηματική σχέση, στο αναπτυγμένο ανταλλακτικό σύστημα, οι δεσμοί της προσωπικής εξάρτησης, οι διαφορές αίματος, εκπαίδευσης κλπ., πραγματικά συντριβονται...[...]...και τα άτομα φαίνονται ανεξάρτητα (αυτή η ανεξαρτησία που δεν είναι άλλωστε παρά απλή αυταπάτη και θα έπρεπε πιο σωστά να λέγεται αδιαφορία – με την έννοια της έλλειψης ενδιαφέροντος), ελεύθερα να συγκρούονται μεταξύ τους και ν' ανταλλάζουν μέσα σ' αυτή την ελευθερία. Φαίνονται όμως έτσι μόνο σ' αυτόν που κάνει αφαίρεση από τους όρους, τους όρους ύπαρξης (κι αυτοί είναι πάλι ανεξάρτητοι από άτομα και εμφανίζονται αν και δημιουργημένοι από την κοινωνία, σαν να ήταν φυσικοί όροι, δηλαδή ανεξέλεγκτοι από τα άτομα) κάτω από τους οποίους τα άτομα έρχονται σ' επαφή...[...]...[πρόκειται για] έναν εμπράγματο περιορισμό του ατόμου από σχέσεις ανεξάρτητες από αυτό και αυτοδύναμες...[...]...αυτές οι εξωτερικές σχέσεις διόλου δεν εξαλείφουν τις «σχέσεις εξάρτησης», δεν αποτελούν παρά τη διάχυση των τελευταίων σε μια γενική μορφή...[...]...αυτές οι εμπράγματα σχέσεις εξάρτησης, αντίθετα από τις προσωπικές, εμφανίζονται επίσης με τέτοιο τρόπο...[...]...ώστε τα άτομα κυριαρχούνται τώρα από αφαιρέσεις, ενώ προηγούμενα ήταν εξαρτημένα

το ένα από το άλλο...[...]...η αφαίρεση δεν είναι παρά η θεωρητική έκφραση εκείνων των υλικών σχέσεων που κυριαρχούν πάνω στα άτομα...»¹⁹⁴

Ο Μαρξ, συνεχίζει αναλύοντας περαιτέρω το φαινόμενο της αποξένωσης στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Στον καπιταλισμό, υποστηρίζει, ο άνθρωπος δεν μετρά ως άνθρωπος, μετρά ως εργάτης. «...ο εργάτης είναι ο ίδιος απόλυτα αδιάφορος απέναντι στον καθορισμένο χαρακτήρα της εργασίας του. Η εργασία του δεν έχει σαν τέτοια ενδιαφέρον γι αυτόν παρά μόνο στο βαθμό που είναι εργασία γενικά και αποτελεί, σαν τέτοια, αξία χρήσης για το κεφάλαιο. Άρα το να είναι φορέας της εργασίας σαν τέτοιας – δηλαδή της εργασίας σαν αξίας χρήσης για το κεφάλαιο- αποτελεί τον οικονομικό του χαρακτήρα, είναι εργάτης σε αντίθεση με τον κεφαλαιοκράτη...[...]...Αυτή η οικονομική σχέση –ο χαρακτήρας που έχουν ο κεφαλαιοκράτης και ο εργάτης ως τα άκρα μιας παραγωγικής σχέσης- αναπτύσσεται λοιπόν τόσο καθαρότερα και επαρκέστερα, όσο η εργασία κάνει κάθε χαρακτήρα τέχνης, όσο η ιδιαίτερη επιδεξιότητά της γίνεται όλο και πιο πολύ κάτι αφηρημένο, αδιάφορο, και η ίδια όλο και πιο πολύ γίνεται καθαρά αφηρημένη δραστηριότητα, καθαρά μηχανική...»¹⁹⁵

Ο εργάτης, τονίζει ο Μαρξ, πουλώντας την εργατική του δύναμη για να ζήσει, πουλά (παραδίδει) και τη δημιουργική του δύναμη με αποτέλεσμα να «φτωχαίνει αναγκαστικά», γιατί αυτή η δημιουργική δύναμη βρίσκεται πλέον μπροστά του σαν ξένη, σαν δύναμη του κεφαλαίου. «...ο εργάτης ανταλλάζει λοιπόν την εργασία σαν απλή προκαθορισμένη ανταλλακτική αξία, καθορισμένη από μια συντελεσμένη διαδικασία...[...]...το κεφάλαιο την αγοράζει σαν ζωντανή εργασία, σαν τη γενική παραγωγική δύναμη του πλούτου...[...]...είναι λοιπόν ξεκάθαρο πως ο εργάτης δεν μπορεί να πλουτίσει μ' αυτήν την ανταλλαγή...[...]...σαν έτοιμο μέγεθος παραδίδει τη δημιουργική του δύναμη...[...]...αναγκαστικά φτωχαίνει, καθώς η δημιουργική δύναμη της εργασίας του εγκαθιδρύεται απέναντι σ' αυτόν σαν δύναμη του κεφαλαίου, σαν ξένη δύναμη. Ο εργάτης αλλοτριώνει την εργασία σαν παραγωγική δύναμη του πλούτου...[...]...απέναντι στον εργάτη η παραγωγικότητά της εργασίας του...[...]... γίνεται λοιπόν ξένη δύναμη...»¹⁹⁶

Και ο Μαρξ ολοκληρώνει το συγκεκριμένο συλλογισμό του, υπογραμμίζοντας ότι αυτή «...η αλλοτριότητα των εξωτερικών όρων της εργασίας απέναντι στο ζωντανό εργατικό δυναμικό...[...]...αυτός ο απόλυτος αποχωρισμός, διαχωρισμός της ιδιοκτησίας, δηλαδή των εμπράγματων όρων εργασίας από το ζωντανό εργατικό δυναμικό –το ότι απέναντι στο ζωντανό εργατικό δυναμικό οι όροι αυτοί προβάλλουν σαν ξένη ιδιοκτησία- ...[...]...εμφανίζεται τώρα και σαν προϊόν της ίδιας της εργασίας, σαν αντικειμενοποίηση, υλοποίηση των δικών της συνθετικών στοιχείων»¹⁹⁷, στην αντίληψη του ανθρώπου. Με άλλα λόγια, όπως αναφέρεται παρακάτω, «...οι αντικειμενικοί όροι της εργασίας αποκτούν ολοένα πιο γιγάντια αυτοτέλεια, που εκδηλώνεται στην ίδια την έκτασή τους, απέναντι στη ζωντανή εργασία και ο κοινωνικός πλούτος προβάλλει απέναντι στην εργασία με ολοένα μεγαλύτερες διαστάσεις σαν ξένη και κυρίαρχη δύναμη...»¹⁹⁸

Στο σημείο αυτό, μάλιστα, ο Μαρξ επισημαίνει, όσον αφορά στην κατανόηση της ανάλυσής του, ότι «...η έμφαση πρέπει να δοθεί όχι στην **αντικειμενοποίηση** αλλά στην **αποξένωση**, στην αλλοτρίωση, στην εκποίηση. Στο ότι η τεράστια αντικειμενική δύναμη που η ίδια η κοινωνική εργασία όρθωσε απέναντι στον εαυτό της, σαν ένα από τα συνθετικά της στοιχεία, δεν ανήκει στον εργάτη αλλά στους προσωποποιημένους όρους της παραγωγής, δηλαδή στο κεφάλαιο...[...]...αυτή η διαδικασία αντικειμενοποίησης εμφανίζεται πραγματικά σαν διαδικασία αλλοτρίωσης από την πλευρά της εργασίας...»¹⁹⁹

Κατά τον Μαρξ, λοιπόν, ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής δημιουργεί την ψευδαισθηση της ελευθερίας, σε σχέση με προηγούμενους κοινωνικο-οικονομικούς σχηματισμούς, αλλά και την ψευδαισθηση ότι οι σχέσεις που γεννιούνται, στη βάση του, και υποδουλώνουν, αποξενώνουν το άτομο είναι «φυσικοί ανεξέλεγκτοι αιώνιοι νόμοι», ξένοι και εκθρικοί απέναντι στο άτομο. Οι σχέσεις αυτές, όμως, τονίζει, δεν είναι παρά ιστορικό προϊόν.

«...είναι ανόητο να θεωρεί κανείς την αποκλειστικά εμπράγματη αυτή συνάρτηση σαν την μόνη φυσική, σαν αδιαχώριστη από τη φύση των ατόμων...[...]...είναι προϊόν αυτών των ατόμων. Είναι ιστορικό προϊόν. Η αλλοτριότητα και αυτοτέλεια με την οποία υπάρχει ακόμη απέναντι στα άτομα [το γεγονός δηλαδή ότι τα άτομα βιώνουν τις σχέσεις αυτές ως ξένες προς αυτά] αποδεικνύει μόνο πως αυτά βρίσκονται ακόμη στη διαδικασία της δημιουργίας των όρων ζωής τους αντί να τους έχουν ως αφετηρία...[...]...σε προηγούμενες βαθμίδες εξέλιξης το ξεχωριστό άτομο εμφανίζεται πληρέστερο, ακριβώς γιατί δεν έχει ακόμα επεξεργαστεί την πληρότητα των σχέσεών του και δεν τις έχει ακόμη αντιπαραθέσει στον εαυτό του σαν ανεξάρτητες από αυτό κοινωνικές δυνάμεις και σχέσεις...[...]... όσο γελοίο είναι να νοσταλγεί κανείς την αρχέγονη εκείνη πληρότητα, άλλο τόσο γελοία είναι η πίστη πως όλα πρέπει να σταματήσουν σε αυτό το ολοκληρωτικό κενό...»²⁰⁰

Όπως γίνεται σαφές από τα προαναφερόμενα, στην μαρξιστική συλλογιστική, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής μέσα από την αποξένωση που γεννά οδηγεί τον άνθρωπο στο «ολοκληρωτικό κενό». Ταυτόχρονα, όμως, θεωρείται απαραίτητο στάδιο κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης της ανθρωπότητας, γιατί χωρίς αυτόν δεν θα υπήρχε η «προσωπική ανεξαρτησία που βασίζεται σε εμπράγματη εξάρτηση [και είναι] η δεύτερη μεγάλη μορφή, όπου διαμορφώνεται για πρώτη φορά ένα σύστημα γενικού κοινωνικού μεταβολισμού, ένα σύστημα καθολικών σχέσεων και ολόπλευρων αναγκών και καθολικών ικανοτήτων. Η ελεύθερη ατομικότητα, που βασίζεται στην καθολική ανάπτυξη των ατόμων και στην καθυπόταξη της συλλογικής τους, κοινωνικής παραγωγικότητας σαν κοινωνικής τους περιουσίας, αποτελεί την τρίτη βαθμίδα. Η δεύτερη βαθμίδα δημιουργεί τους όρους της τρίτης.»²⁰¹

Αυτή η τρίτη βαθμίδα, στην μαρξιστική συλλογιστική, είναι ο κομμουνισμός. Ο κομμουνισμός, και σε αυτό το έργο, γίνεται αντιληπτός ως ο νέος εκείνος τρόπος παραγωγής που βασίζεται στην αξία χρήσης και όχι στην ανταλλακτική αξία, στη συλλογική ιδιοκτησία και έλεγχο των μέσων παραγωγής από τα ελεύθερα συνεταιρισμένα άτομα, στη βάση των

υλικών και πνευματικών προϋποθέσεων που δημιουργήσε η ίδια η πλήρης ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και προέκυψε μέσα από την επαναστατική συνειδητοποίηση και πράξη. Στην μαρξιστική σκέψη, η κομμουνιστική κοινωνία είναι εκείνη όπου η εργασία θα έχει άμεσα κοινωνικό χαρακτήρα, όπου θα μειωθεί δραστικά ο χρόνος εργασίας και θα μετασηματιστεί επιστημονικά η παραγωγή (με τον άνθρωπο πάντα ρυθμιστή). Είναι η κοινωνία όπου θα κυριαρχεί ο ελεύθερος χρόνος και θα καταργηθεί ο υποδουλωτικός καταμερισμός της εργασίας έτσι ώστε, τελικά, να αρθεί η αποξένωση.²⁰²

Αυτό δεν σημαίνει, όπως ο Μαρξ σημειώνει, στα «Grundrisse» ότι «η [εναπομείνασα καταναγκαστική] εργασία θα γίνει ποτέ παιχνιδι...[...σημαίνει όμως ότι]...Ο ελεύθερος χρόνος –που είναι χρόνος ολόκληρος όσο και χρόνος για ανώτερη δραστηριότητα– έχει μετατρέψει τον κάτοχό του σε διαφορετικό υποκείμενο, και σαν τέτοιο διαφορετικό υποκείμενο προβάλλει τότε και στην άμεση παραγωγική διαδικασία. Αυτή η τελευταία αποτελεί πειθαρχία –ως προς τον άνθρωπο που διαμορφώνεται– όπως και άσκηση, πειραματική επιστήμη, υλικά δημιουργική και αντικειμενοποιούμενη επιστήμη, –ως προς το διαμορφωμένο άνθρωπο που στο μυαλό του υπάρχει η συσσωρευμένη γνώση της κοινωνίας».²⁰³

Όπως προκύπτει από το προαναφερόμενο απόσπασμα για τον Μαρξ, θεμελιακός όρος για την χειραφέτηση της ανθρώπινης προσωπικότητας είναι ο ελεύθερος, ο διαθέσιμος χρόνος. Όπως επισημαίνει σε άλλο σημείο του ίδιου έργου «...Η δημιουργία μεγάλης ποσότητας διαθέσιμου χρόνου, πέρα από τον αναγκαίο χρόνο εργασίας, για την κοινωνία γενικά και για κάθε μέλος της (η δημιουργία δηλαδή χώρου για την πλήρη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων των ατόμων, άρα και της κοινωνίας), αυτή η δημιουργία μη-εργάσιμου χρόνου εμφανίζεται από τη σκοπιά του κεφαλαίου...[...]....σαν μη εργάσιμος χρόνος.»²⁰⁴ Η διαρκής, όμως, τάση του κεφαλαίου, μέσα από την εξέλιξη της επιστήμης, να δημιουργεί περισσότερο διαθέσιμο χρόνο για να τον μετατρέψει σε υπερεργασία, φθάνει κάποια στιγμή σε αδιέξοδο.

«...Όσο περισσότερο αναπτύσσεται αυτή η αντίφαση, τόσο πιο πολύ προκύπτει πως η αύξηση των παραγωγικών δυνάμεων δεν μπορεί πια να περιορίζεται στα πλαίσια της ιδιοποίησης ξένης υπερεργασίας αλλά η εργατική μάζα πρέπει να ιδιοποιείται την υπερεργασία της. Μόλις γίνει αυτό –κι έτσι ο διαθέσιμος χρόνος πάψει να έχει αντιθετική ύπαρξη– τότε από τη μια μεριά ο αναγκαίος χρόνος εργασίας θα έχει μέτρο τις ανάγκες του κοινωνικού ατόμου, από την άλλη η ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της κοινωνίας θα προχωρεί τόσο γοργά ώστε, παρόλο που τώρα η παραγωγή προσανατολίζεται στον πλούτο όλων, ο διαθέσιμος χρόνος μεγαλώνει. Γιατί ο πραγματικός πλούτος είναι η αναπτυγμένη παραγωγική δύναμη όλων των ατόμων. Τότε το μέτρο του πλούτου δεν θα είναι πια καθόλου ο χρόνος εργασίας, αλλά ο διαθέσιμος χρόνος...»²⁰⁵. Ο Μαρξ δηλαδή αναφέρεται στην κομμουνιστική κοινωνία ως μια κοινωνία που «συνίσταται κατά βάση στην απελευθέρωση του χρόνου»,²⁰⁶ γιατί μόνο με τον τρόπο αυτό ο άνθρωπος μπορεί ν' αναπτύξει στο μέγιστο δυνατό βαθμό όλες τις δυνατότητές του.

Με αφορμή την ανάλυσή του για την αναγκαιότητα ελεύθερου – διαθέσιμου χρόνου, ο Μαρξ στα «Grundrisse» κάνει ένα βήμα παραπέρα, στη συλλογιστική του, ως προς την προσέγγιση εκείνου του επιπέδου ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων που θα οδηγήσει σε μια κοινωνία χειραφέτησης. Αναφερόμενος στην ανάπτυξη των μηχανών υπογραμμίζει: «...Η συσσώρευση της γνώσης και της επιδεξιότητας, των γενικών παραγωγικών δυνάμεων του ανθρώπινου μυαλού, απέναντι στον εργάτη απορροφήθηκε μ' αυτόν τον τρόπο [δηλαδή μέσα από την κατασκευή μηχανών] στο κεφάλαιο και άρα εμφανίζεται σαν ιδιότητα του κεφαλαίου, και πιο συγκεκριμένα του πάγιου κεφαλαίου, στο μέτρο που αυτό εντάσσεται στην παραγωγική διαδικασία σαν το καθαυτό μέσο παραγωγής. Έτσι τα μηχανήματα εμφανίζονται σαν η επαρκέστερη μορφή του πάγιου κεφαλαίου και το πάγιο κεφάλαιο σαν η επαρκέστερη μορφή του κεφαλαίου γενικά...»²⁰⁷

Με τη χρήση των μηχανημάτων, συνεχίζει, «..η δραστηριότητα του εργάτη, περιορισμένη σε απλά αφηρημένη δραστηριότητα, καθορίζεται και ρυθμίζεται ολόπλευρα από την κίνηση των μηχανημάτων – όχι το αντίστροφο. Η επιστήμη, που αναγκάζει τα άψυχα μέλη των μηχανημάτων με την κατασκευή τους να λειτουργούν σκόπιμα σαν αυτόματος μηχανισμός, δεν υπάρχει στη συνείδηση του εργάτη. Αντίθετα επιδρά διαμέσου της μηχανής σαν ξένη δύναμη πάνω στον εργάτη, σαν δύναμη της ίδιας της μηχανής...»²⁰⁸ Ταυτόχρονα, όμως, συμπληρώνει ο Μαρξ «...μειώνεται πραγματικά στο ελάχιστο η εργασία που χρειάζεται για την παραγωγή ενός ορισμένου αντικειμένου αλλά μόνο για ν' αξιοποιηθεί η μέγιστη ποσότητα εργασίας στον μέγιστο αριθμό τέτοιων αντικειμένων. Η πρώτη πλευρά έχει σημασία, γιατί εδώ το κεφάλαιο – χωρίς καμία τέτοια πρόθεση- μειώνει την ανθρώπινη εργασία, τη δαπάνη δύναμης στο ελάχιστο. Απ' αυτό θα επωφεληθεί η απελευθερωμένη εργασία και αποτελεί τον όρο για την απελευθέρωσή της...»²⁰⁹

Γιατί συμβαίνει αυτό; Γιατί, όπως υπενθυμίζει ο ίδιος, προϋπόθεση πλουτισμού στον καπιταλισμό παραμένει η «μάζα άμεσου χρόνου εργασίας...[...]...Όμως στο μέτρο που αναπτύσσεται η μεγάλη βιομηχανία, η δημιουργία του πραγματικού πλούτου ολοένα λιγότερο εξαρτιέται από το χρόνο εργασίας και την ποσότητα της καταβλημένης εργασίας, ολοένα περισσότερο [εξαρτάται] από τη δύναμη των υλικών παραγόντων που κινητοποιούνται στη διάρκεια του εργασιμου χρόνου. Και η δύναμη αυτή –η ισχυρή τους αποτελεσματικότητα- δεν βρίσκεται σε καμία σχέση προς τον άμεσο χρόνο εργασίας που κοστίζει η παραγωγή τους αλλά αντίθετα εξαρτιέται από τη γενική κατάσταση της επιστήμης, ιδιαίτερα της επιστήμης στην παραγωγή...»²¹⁰

«Από τη στιγμή, όμως, επισημαίνει ο Μαρξ, που παύει η εργασία στην άμεση μορφή της να αποτελεί την μεγάλη πηγή πλούτου, παύει αναγκαστικά ο χρόνος εργασίας να είναι μέτρο του πλούτου, και άρα η ανταλλακτική αξία μέτρο της αξίας χρήσης. Η υπερεργασία των πολλών έπαψε να είναι όρος για την ανάπτυξη του γενικού πλούτου, όπως και η μη εργασία των λίγων έπαψε να είναι όρος για την ανάπτυξη των γενικών δυνάμεων του ανθρώπινου μυαλού. Έτσι καταρρέει η παραγωγή που βασίζεται στην ανταλλακτική αξία [ο καπιταλισμός] και η άμεση υλική παραγωγική διαδικασία αποβάλλει την μορφή της ανέχειας και

αντιθετικότητας...»²¹¹ Φθάνουμε, λοιπόν, έτσι σε μια κοινωνία όπου «...μειώνεται η αναγκαία εργασία της κοινωνίας στο ελάχιστο...[και έχουμε]...ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας των ατόμων με αντίστοιχη καλλιτεχνική, επιστημονική κλπ. καλλιέργεια μέσα στο χρόνο που ελευθερώθηκε και τα μέσα που δημιουργήθηκαν για όλους...»²¹² Το κεφάλαιο, δηλαδή, παρατηρεί ο Μαρξ, λειτουργεί ως κινούμενη αντίφαση: μειώνει το χρόνο εργασίας που όμως είναι μοναδική πηγή και μέτρο του πλούτου, μειώνει το χρόνο αναγκαίας εργασίας και προχωρά σε αύξησή του με τη μορφή της υπερεργασίας, καθιστώντας την βασικό όρο ύπαρξής του.²¹³

Ο «ιστορικός προορισμός» του κεφαλαίου, υποστηρίζει ο Μαρξ στα Grundrisse, θα έχει εκπληρωθεί «...όταν η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας –που το κεφάλαιο...[...]-...αδιάκοπα τις κεντρίζει προς τα εμπρός- θα έχει φτάσει σε τέτοιο σημείο ώστε η απόκτηση και διατήρηση του γενικού πλούτου να απαιτεί λιγότερο χρόνο εργασίας για ολόκληρη την κοινωνία, κι από την άλλη μεριά η εργαζόμενη κοινωνία να βρίσκεται σε επιστημονική σχέση προς τη διαδικασία της προοδευτικής της αναπαραγωγής, της αναπαραγωγής της σε ολοένα μεγαλύτερη αφθονία, όταν λοιπόν έχει εξαιρεθεί η εργασία όπου ο άνθρωπος εκτελεί έργο που μπορεί να βάλει να το εκτελέσουν πράγματα...»²¹⁴ Το κεφάλαιο, συνεχίζει την ανάλυσή του, από μόνο του δημιουργεί υλικούς όρους ανάπτυξης «πλούσιας ατομικότητας, που είναι εξίσου ολόπλευρη στην παραγωγή όσο και στην κατανάλωσή της...»,²¹⁵ όρους για εργασία που δεν θα είναι καταναγκαστική, αλλά δραστηριότητα ελεύθερα αναπτυσσόμενη απαλλαγμένη από την αναγκαιότητα επιβίωσης.

Οι παραπάνω συλλογισμοί του Μαρξ ως προς το επίπεδο εξέλιξης της τεχνολογίας, των μηχανών κ.ο.κ., έχουν ιδιαίτερη σημασία γιατί καταλήγει, πάντα στα «Grundrisse», στο συμπέρασμα ότι η εξέλιξη των μηχανών που είναι όργανα του ανθρώπινου μυαλού δημιουργημένα με ανθρώπινο χέρι, η ανάπτυξη του πάγιου κεφαλαίου, δείχνει σε ποιο βαθμό «...η γενική κοινωνική γνώση (ή γενική διάνοια) έχει γίνει άμεση παραγωγική δύναμη με αποτέλεσμα οι όροι της κοινωνικής βιοτικής διαδικασίας να έχουν υπαχθεί στον έλεγχο του γενικού νου και να έχουν μετασχηματιστεί αντιστοίχως...»²¹⁶ Αυτές τις «...γιγάντιες κοινωνικές δυνάμεις...[το κεφάλαιο]...θέλει να τις μετρήσει με το χρόνο εργασίας και να τις περικαρκαώσει μέσα στα όρια που απαιτούνται για την διατήρηση της ήδη δημιουργημένης αξίας σαν αξίας. Οι παραγωγικές δυνάμεις και οι κοινωνικές σχέσεις ...[...]-...εμφανίζονται στο κεφάλαιο απλά και μόνο σαν μέσα...[...]-...στην πραγματικότητα όμως αποτελούν τους υλικούς όρους για να το ανατινάξουν...».²¹⁷

Ο Μαρξ, μιλώντας για το επίπεδο εκείνο ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων που μπορούν να καταστήσουν κυρίαρχο τον ελεύθερο χρόνο άρα μπορούν να γίνουν, μετά από μια ριζική ανατροπή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, η υλική βάση μιας κοινωνίας ελευθερίας, μιας κοινωνίας όπου η δραστηριότητα θα είναι αυτοσκοπός, αφήνει να εννοηθεί ότι ίσως η ανεπτυγμένη βιομηχανία της εποχής του να μην είναι αυτό το υπόβαθρο.²¹⁸ Το υπόβαθρο αυτό, υποστηρίζει ουσιαστικά, είναι το επίπεδο εκείνο όπου οι υλικές παραγωγικές

δυνάμεις θα έχουν φτάσει σε τέτοιο σημείο ανάπτυξης, που η αποκρουσταλλωμένη εργασία θα τείνει να κυριαρχήσει της ζωντανής, μειώνοντας δραστικά τον αναγκαίο χρόνο εργασίας.²¹⁹

Αυτή η δυνατότητα οφείλεται σε όλες τις παρελθούσες γενιές της εργατικής τάξης. Τις τελευταίες δεκαετίες, η επιστήμη έχει, όντως, αναχθεί σε άμεση παραγωγική δύναμη, ως συλλογική γενική διανοητική εργασία. Το δεδομένο αυτό έχει οδηγήσει στη διαμόρφωση μιας νέας σχέσης ατομικής και συλλογικής εργασίας, σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου, κάτι που δημιουργεί τις αντικειμενικές δυνατότητες ανάδειξης της εργασίας σε ελεύθερη πολυποίκιλη δραστηριότητα.²²⁰

Όσα αναφέρονται στα «Grundrisse», περιγράφουν ουσιαστικά την άυλη παραγωγική δύναμη της γενικής διάνοιας που κατέχει ο συλλογικός εργαζόμενος. Πρόκειται για ένα επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων τέτοιο που κινείται πέρα από την καθαυτό υλική παραγωγή. Αυτές οι συνθήκες, ίσως, είναι πολύ πιο κοντά στην κυριαρχία του ελεύθερου χρόνου ως όρου απαραίτητου για την ανάπτυξη της κοινωνικής ατομικότητας. Ταυτόχρονα, σήμερα, ο σύγχρονος συλλογικός εργαζόμενος, κυρίως ο πνευματικός, λειτουργεί όχι μόνο στο στενό πλαίσιο της εκάστοτε επιχείρησης αλλά σε παγκόσμιο επίπεδο.²²¹ Ίσως, τελικά όπως προκύπτει από τα «Grundrisse», η υλική βάση του κομμουνισμού, που θα είναι και το όριο εκείνο όπου οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις είναι ανίκανες να επιτρέψουν την παραπέτα ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, δεν είναι κοινή με εκείνη του καπιταλισμού που γνώρισε ο Μαρξ, δηλαδή την ανάπτυξη της κλασικής βιομηχανίας.²²²

Η υλική βάση του κομμουνισμού που περιγράφει ο Μαρξ στα «Grundrisse» μοιάζει να είναι η σημερινή εποχή της πληροφορικής. Σε αντίθεση με μια μηχανή που μπορεί να λειτουργήσει και βρίσκεται σ' ένα συγκεκριμένο χώρο, ανήκει σε συγκεκριμένο ιδιοκτήτη, έχει ορισμένες δυνατότητες και χρόνο ζωής, η πληροφορία δεν υπόκειται σε τέτοιους περιορισμούς. Μπορεί να τη μοιραστεί ο εργαζόμενος που την κατέχει ως γνώση από οπουδήποτε, οποτεδήποτε, προς οποιουδήποτε και όχι μόνο προς τον εργοδότη του, και ακόμα και όταν το κάνει, παραμένει δική του ως εργατική δύναμη, δεν εξαντλείται. Μπορεί να την εμπλουτίσει και να την μοιραστεί εκ νέου, ενώ ταυτοχρόνως, η πληροφορία συνεχίζει να υπάρχει ως τέτοια, μεταξύ των υπολοίπων ανθρώπων, ασχέτως της τύχης του αρχικού εργαζόμενου. Λαμβάνει, δηλαδή, διαστάσεις «γενικής γνώσης». Τη γνώση αυτή, την νέα αυτή μορφή εργασίας (παραγωγικής δύναμης) το κεφάλαιο δεν μπορεί να την θέσει εντός των δικών του απαράβατων ορίων, χρονικών ή άλλων, όπως πάντα επιδιώκει να κάνει με τις παραγωγικές δυνάμεις.²²³

Σήμερα, η ζωντανή εργασία που αποπέμπεται υπό την άμεση ατομική μορφή από την παραγωγή δεν αντικαθίσταται μόνο από ένα σταθερό κεφάλαιο υπό την μορφή των μηχανών αλλά υπό τη μορφή της «άυλης κοινωνικής γενικής γνώσης, της γενικής διάνοιας», την μορφή της επιστήμης.²²⁴ Η γνώση, η γενική διάνοια, μετατρέπεται στην πλέον σημαντική παραγωγική δύναμη. Το κεφάλαιο δεν μπορεί να την περιορίσει, όπως προαναφέρθηκε, γιατί αν το κάνει, αν δεν επιτρέψει την περαιτέρω ανάπτυξη της, χάνει ακριβώς την σημαντικότερη υπάρχουσα

παραγωγική δύναμη. Γιατί χωρίς τη γενική διάνοια, ούτε οι μηχανές, το σταθερό του κεφάλαιο, δεν μπορεί καλά καλά να λειτουργήσει πλέον. Ίσως, λοιπόν, στην εποχή μας, στην εποχή που είναι, όπως είδαμε, πιο εφικτή, από ποτέ άλλοτε παλαιότερα, η εξασφάλιση «διαθέσιμου – ελεύθερου» χρόνου, «σε σταθερό κεφάλαιο να μετατρέπεται ο ίδιος ο άνθρωπος». ²²⁵

1.2.8 «Μισθός, Τιμή και Κέρδος» (1865)

Το «Μισθός, Τιμή και Κέρδος» είναι ένα από τα πολλά έργα του Μαρξ που δημοσιεύτηκαν μετά το θάνατό του. Πρόκειται ουσιαστικά για μια διάλεξη που ο Μαρξ πραγματοποίησε στις 20 και στις 27 Ιουνίου 1865 σε δύο συνεδριάσεις του γενικού συμβουλίου της Διεθνούς Ένωσης των Εργατών. Και σε αυτό το κείμενο, ο Μαρξ προσπαθεί με απλό κατανοητό τρόπο να αποκρυπτογραφήσει τη λειτουργία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και των παραμορφωτικών διαστάσεων που αυτός δίνει στις ποικίλες παραμέτρους του και στην καθημερινότητα του ανθρώπου - εργάτη. Το συγκεκριμένο έργο χαρακτηρίζεται συχνά ως επιτομή του πρώτου τόμου του «Κεφαλαίου». ²²⁶

Ο Μαρξ θίγει εδώ αναλυτικά το ζήτημα της ανταλλακτικής αξίας των εμπορευμάτων και τη λειτουργία του συστήματος της μισθωτής εργασίας θέτοντας το μείζον ζήτημα του χρόνου εργασίας και του ελεύθερου χρόνου. Ζήτημα στο οποίο, όπως είδαμε, εμβάθυνε ενδελεχώς στα «Grundrisse», εκτιμώντας ότι ο ελεύθερος χρόνος, ο χρόνος που ο άνθρωπος έχει στη διάθεσή του για ν' αναπτύξει ολόπλευρα την προσωπικότητά του, είναι ένα από τα βασικά κριτήρια μιας κοινωνίας χειραφέτησης.

«Όταν εξετάζουμε τα εμπορεύματα σαν αξίες, τονίζει, τότε τα εξετάζουμε αποκλειστικά από την μοναδική άποψη της αντικειμενοποιημένης, ενσωματωμένης ή αν θέλετε αποκρυσταλλωμένης κοινωνικής εργασίας. Από την άποψη αυτή μπορεί να διαφέρουν μεταξύ τους, μόνο γιατί αντιπροσωπεύουν μεγαλύτερα ή μικρότερα ποσά εργασίας...[...]...πώς μετριούνται όμως τα ποσά εργασίας; Με τη διάρκεια του χρόνου εργασίας...» ²²⁷

Αυτό, με άλλα λόγια, σημαίνει ότι «..το εμπόρευμα έχει αξία γιατί είναι αποκρυστάλλωση κοινωνικής εργασίας. Το μέγεθος της αξίας του, της σχετικής του αξίας, εξαρτάται από το μεγαλύτερο ή μικρότερο ποσό αυτής της κοινωνικής ουσίας που περιέχεται σ' αυτό, δηλαδή από την αναγκαία σχετική μάζα εργασίας που χρειάζεται για την παραγωγή του. Οι σχετικές αξίες των εμπορευμάτων καθορίζονται λοιπόν από τις αντίστοιχες ποσότητες ή τα αντίστοιχα ποσά εργασίας [δηλαδή χρόνος εργασίας] που έχουν ξοδευτεί, αντικειμενοποιηθεί ή ενσωματωθεί μέσα σ' αυτά...» ²²⁸

Προχωρώντας περαιτέρω τη σκέψη του, ο Μαρξ τονίζει ότι αυτά τα ποσά εργασίας, ο αναγκαίος χρόνος εργασίας δηλαδή, που χρειάζεται για την παραγωγή ενός προϊόντος, περιλαμβάνει τόσο την άμεση εργασία όσο και την αποκρυσταλλωμένη εργασία, δηλαδή την εργασία που έχει πλέον

λάβει τη μορφή μηχανημάτων. Και οι δύο αυτές μορφές εργασίας, η άμεση και η αποκρυσταλλωμένη, δεν είναι παρά το αποτέλεσμα της εργατικής δύναμης που ο εργάτης πουλά στον κεφαλαιοκράτη για να διασφαλίσει τα μέσα συντήρησης του ίδιου και της οικογένειάς του δια μέσου του μισθού που λαμβάνει. Εκτός του ότι ο εργάτης μετατρέπεται ο ίδιος σε εμπόρευμα και του ότι αντιμετωπίζει την εργασία σαν μέσο διασφάλισης της ζωής του και όχι σαν αυτοσκοπό, ο Μαρξ, μέσα από την ενδελεχή ανάλυσή του στο «Μισθός, Τιμή και Κέρδος», αναδεικνύει το πώς ο χρόνος, ο τρόπος που τον χρησιμοποιεί το κεφάλαιο, είναι ένας ακόμη κομβικός παράγοντας στην υποδούλωση, στην αποξένωση σε όλα τα επίπεδα, του ανθρώπου στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.²²⁹

«..Ο χρόνος είναι ο χώρος της ανθρώπινης ανάπτυξης. Ένας άνθρωπος που δε διαθέτει ελεύθερο χρόνο, που όλος ο χρόνος της ζωής του –εκτός από τις καθαρά φυσικές διακοπές για τον ύπνο, για το φαγητό κλπ.- απορροφάται από την εργασία του για τον κεφαλαιοκράτη είναι κάτι λιγότερο από ένα φορητό ζώο. Είναι μια απλή μηχανή για την παραγωγή ξένου πλούτου, σωματικά τσακισμένος και πνευματικά αποκτηνωμένος. Κι ωστόσο όλη η ιστορία της σύγχρονης βιομηχανίας δείχνει ότι το κεφάλαιο, αν δεν το μπει φραγμός, τραβά χωρίς οίκτο και έλεος να ρίξει όλη την εργατική τάξη σ' αυτήν την κατάσταση της άκρας κατάρτησης...[...].»²³⁰ Καταλήγει, δε, στην εξαιρετικά επίκαιρη παρατήρηση ότι όσο πιο εντατική γίνεται η εργασία, ακόμη και αν μειώνεται κάπως η διάρκειά της σε ώρες ημερησίως, τόσο μεγαλύτερη είναι η «καταστροφή» του ανθρώπου, αφού ξοδεύει «ζωτική δύναμη που υπό άλλες συνθήκες θα ξόδευε σε περισσότερες ώρες, μέσα μόνο σε λίγες».²³¹

Είναι σαφές ότι για τον Μαρξ στόχος είναι ο άνθρωπος που δεν θα είναι «φορητό ζώο», που δεν θα είναι «σωματικά τσακισμένος και πνευματικά αποκτηνωμένος», ο άνθρωπος που θα έχει «ελεύθερο χρόνο, δηλαδή χώρο, για την ανθρώπινη ανάπτυξή του», ο χειραφετημένος άνθρωπος. Και για να επιτευχθεί αυτό, θα πρέπει να υπάρξει συνολική ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος, συνολική κατάρτηση του συστήματος μισθωτής εργασίας, αυτού, δηλαδή, του τρόπου παραγωγής που υποδουλώνει και αποξενώνει τον άνθρωπο.

Αν ο στόχος δεν είναι αυτός, επισημαίνει, τότε ο όποιος αγώνας θα επικεντρώνεται στις συνέπειες και όχι στα αίτια του προβλήματος της αποξένωσης. «..[η εργατική τάξη]...δεν θα πρέπει να ξεχνά ότι παλεύει [όταν αγωνίζεται για μισθολογικά αιτήματα, συνθήκες εργασίας κλπ.] ενάντια σ' αποτελέσματα κι όχι ενάντια στις αιτίες αυτών των αποτελεσμάτων, ότι καθυστερεί βέβαια την προς τα κάτω κίνηση, δεν αλλάζει όμως την κατεύθυνσή της, ότι χρησιμοποιεί καταπραϋντικά φάρμακα, που όμως δεν γιαιτρεύουν την αρρώστια...[...]. Αντί το συντηρητικό σύνθημα: «ένα δίκαιο μεροκάματο για μια δίκαιη εργάσιμη μέρα», όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Μαρξ, [η εργατική τάξη] θα πρέπει να γράψει στη σημαία της το επαναστατικό σύνθημα: «κατάρτηση του συστήματος της μισθωτής εργασίας».²³²

1.2.9 «Το Κεφάλαιο» (1867)

Στο «Κεφάλαιο» κορυφώνεται η λεπτομερειακή ανάλυση όλων των πτυχών και εκφάνσεων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στην πορεία της μαρξιστικής συλλογιστικής. Στο έργο του αυτό, ο Μαρξ, χωρίς να απαρνείται ή να εγκαταλείπει την έννοια της αποξένωσης, που χαρακτηρίζει και τους προκαπιταλιστικούς σχηματισμούς, εμβαθύνει περισσότερο στον τρόπο λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής, αποκαλύπτοντας και αναλύοντας την έννοια του «φειτικισμού του εμπορεύματος και του χρήματος», που, αντίθετα από την αποξένωση, αποτελούν φαινόμενο που χαρακτηρίζει αποκλειστικά τον καπιταλισμό, δηλαδή την περίοδο της κυριαρχίας της εμπορευματικής παραγωγής.²³³ Το φαινόμενο η κοινωνική σχέση ανάμεσα σε ανθρώπους να παίρνει τη «φαντασμαγορική μορφή σχέσης ανάμεσα σε πράγματα», δηλαδή το να μην κυριαρχούν οι άνθρωποι πάνω στο προϊόν της εργασίας τους αλλά αντίθετα τα προϊόντα της εργασίας τους, που γίνονται εμπορεύματα, να υποτάσσουν τους δημιουργούς τους, παρατηρείται, υπογραμμίζει ο Μαρξ, μόνο στον καπιταλισμό γιατί στους προηγούμενους κοινωνικο-οικονομικούς σχηματισμούς οι σχέσεις είχαν το στοιχείο της προσωπικής εξάρτησης.²³⁴ «Μόλις καταφύγουμε σε άλλες μορφές παραγωγής [εκτός της καπιταλιστικής] εξαφανίζεται αμέσως όλος ο μυστικισμός του κόσμου των εμπορευμάτων»²³⁵, υποστηρίζει ο Γερμανός διανοητής.

Ο Μαρξ, στο «Κεφάλαιο», συμπεριλαμβάνει στην ανάλυσή του για τον «φειτικισμό», δηλαδή για τον μυστικιστικό χαρακτήρα του εμπορεύματος, και την έννοια της πραγματοποίησης χωρίς, όμως, να την επεξεργάζεται ιδιαίτερα. Είναι, όμως, σαφές ότι στην μαρξιστική σκέψη, όπως είδαμε στο υποκεφάλαιο για τα «Grundrisse», η πραγματοποίηση είναι απαραίτητη δραστηριότητα για την επιβεβαίωση του ανθρώπου και ότι στο επίκεντρο της μαρξιστικής κριτικής βρίσκεται ο τρόπος με τον οποίο αυτή πραγματώνεται. «...η έμφαση πρέπει να δοθεί όχι στην **αντικειμενοποίηση** αλλά στην **αποξένωση**, στην αλλοτρίωση, στην εκποίηση. Στο ότι η τεράστια αντικειμενική δύναμη που η ίδια η κοινωνική εργασία όρθωσε απέναντι στον εαυτό της, σαν ένα από τα συνθετικά της στοιχεία, δεν ανήκει στον εργάτη αλλά στους προσωποποιημένους όρους της παραγωγής, δηλαδή στο κεφάλαιο...»,²³⁶ γράφει στα «Grundrisse». Υπό την οπτική αυτή γωνία, ο όρος πραγματοποίηση εμπεριέχει στοιχεία που υπάρχουν και στην μαρξιστική έννοια της αποξένωσης²³⁷.

Το κύριο χαρακτηριστικό της πραγματοποίησης είναι, όπως υποστηρίζει στο «Κεφάλαιο» ο Μαρξ, ότι εμφανίζει τις ανθρώπινες σχέσεις ως εμπράγματα, ως ξένες προς τους ανθρώπους που συμμετέχουν σε αυτές. «..Γενικά τα αντικείμενα χρήσης γίνονται εμπορεύματα μόνο γιατί είναι προϊόντα ατομικών εργασιών που ασκούνται η μία ανεξάρτητα από την άλλη. Το σύνολο αυτών των ατομικών εργασιών αποτελεί τη συνολική εργασία της κοινωνίας. Επειδή οι παραγωγοί έρχονται σε κοινωνική επαφή μόνο με την ανταλλαγή των προϊόντων της εργασίας τους, και τα

ειδικά κοινωνικά χαρακτηριστικά των ατομικών τους εργασιών φανερώνονται μονάχα μέσα στα πλαίσια αυτής της ανταλλαγής...[...]...Γι αυτό οι κοινωνικές σχέσεις των ατομικών τους εργασιών φαίνονται στους ανθρώπους – παραγωγούς όχι σαν άμεσα κοινωνικές σχέσεις των προσώπων στις δουλειές τους, μα αντίθετα σαν εμπράγματες σχέσεις των προσώπων και σαν κοινωνικές σχέσεις πραγμάτων...»²³⁸ Η πραγματοποίηση, λοιπόν, όπως παρατηρεί και ο Μπαλιμπάρ, αποτελεί προβολή, μεταφορά, της κοινωνικής σχέσης σ' ένα εξωτερικό «πράγμα, σ' έναν τρίτο όρο».²³⁹ Και επιπλέον σημαίνει υποταγή του ανθρώπου σε αυτό το πράγμα.²⁴⁰

Εμβαθύνοντας περαιτέρω την ανάλυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ο Μαρξ προχωρά στην έννοια του φετιχισμού. Φετιχισμός σημαίνει ν' αντιμετωπίζεται το επιφανόμενο σαν ουσία. Στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ο φετιχισμός δεν είναι παρά «η λαθεμένη απόδοση στα πράγματα – εμπορεύματα χαρακτηριστικών που δεν τους ανήκουν, χαρακτηριστικών που δεν οφείλονται σε αυτά τα ίδια...»²⁴¹. Και αυτό συμβαίνει σε όλα τα πράγματα εφόσον λαμβάνουν το χαρακτήρα εμπορεύματος. Η πραγματοποίηση εκφράζεται σαν φετιχισμός όταν οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων παίρνουν την μορφή των σχέσεων μεταξύ των πραγμάτων.

Πιο συγκεκριμένα, στο «Κεφάλαιο», υπό τον τίτλο «ο φετιχικός χαρακτήρας του εμπορεύματος και το μυστικό του», ο Μαρξ γράφει: «...ένα εμπόρευμα φαίνεται από την πρώτη ματιά σαν ένα αυτονόητο συνηθισμένο πράγμα...[...]...σαν αξία χρήσης δεν έχει τίποτα το μυστηριώδες...[...]...μόλις όμως εμφανίζεται σαν εμπόρευμα, μετατρέπεται σε αισθητό υπεραισθητό πράγμα...[...]...ο μυστικιστικός χαρακτήρας του εμπορεύματος δεν ξετηδάει, λοιπόν, από την αξία χρήσης του...[...]...το μυστηριώδες της εμπορευματικής μορφής συνίσταται λοιπόν απλούστατα στο ότι αντανάκλαει στους ανθρώπους τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της δουλειάς τους σαν υλικά χαρακτηριστικά των προϊόντων της εργασίας, σαν φυσικές κοινωνικές ιδιότητες αυτών των πραγμάτων, και γι αυτό η κοινωνική σχέση των παραγωγών με τη συνολική εργασία φαίνεται σ' αυτούς σαν μια κοινωνική σχέση αντικειμένων που υπάρχει έξω απ' αυτούς...»²⁴²

Ο «μυστηριακός χαρακτήρας» του εμπορεύματος, λοιπόν, δεν είναι τίποτε άλλο παρά το γεγονός ότι τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά της δουλειάς του ατόμου - παραγωγού που εκφράζονται στο προϊόν, εμφανίζονται σαν χαρακτηριστικά του ίδιου του προϊόντος. «Πρόκειται, υποστηρίζει ο Μαρξ, μόνο για την καθορισμένη κοινωνική σχέση των ίδιων των ανθρώπων που παίρνει εδώ τη φαντασμαγορική μορφή μιας σχέσης ανάμεσα σε πράγματα...[...]...Αυτό το ονομάζω φετιχισμό, που κολλάει στα προϊόντα της εργασίας μόλις αρχίσουν να παράγονται σαν εμπορεύματα...[...]...Αυτός ο φετιχικός χαρακτήρας του κόσμου των εμπορευμάτων πηγάζει από τον ιδίομορφο κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας που παράγει εμπορεύματα...»²⁴³

Αυτός ο φετιχισμός των πραγμάτων - εμπορευμάτων εντείνεται από τον φετιχισμό, τη θεοποίηση, του χρήματος, του γενικού ισοδύναμου όλων των εμπορευμάτων.²⁴⁴ Του χρήματος, ως ιδιότητα του οποίου, όπως

λέει ο Μαρξ χαρακτηριστικά, «εμφανίζεται ο γενικός χαρακτήρας της εργασίας που παράγει αξία».²⁴⁵

Για το χρήμα στο «Κεφάλαιο» γράφει: «...Ο πλούτος της κοινωνίας υπάρχει μόνο σαν πλούτος ξεχωριστών ατόμων, που είναι οι ατομικοί ιδιοκτήτες του. Επιβάλλεται σαν κοινωνικός πλούτος μόνο γιατί αυτά τα ξεχωριστά άτομα για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους, ανταλλάσσουν μεταξύ τους τις ποιοτικά διαφορετικές αξίες χρήσης. Στην καπιταλιστική παραγωγή μπορούν να το κάνουν αυτό μόνο με τη μεσολάβηση του χρήματος. Έτσι, μόνο με τη μεσολάβηση του χρήματος ο πλούτος του ξεχωριστού ατόμου πραγματοποιείται σαν κοινωνικός πλούτος. Στο χρήμα, σ' αυτό το πράγμα, είναι ενσωματωμένη η κοινωνική φύση του πλούτου. Επομένως, αυτή η κοινωνική του ύπαρξη εμφανίζεται σαν ο άλλος κόσμος, σαν πράγμα, σαν αντικείμενο, σαν εμπόρευμα δίπλα και έξω από τα πραγματικά στοιχεία του κοινωνικού πλούτου...»²⁴⁶ Με τον τρόπο αυτό, οι ιδιότητες του κοινωνικού πλούτου γίνονται ιδιότητες του χρήματος, το οποίο λαμβάνει στην ανθρώπινη αντίληψη, όπως είδαμε ότι γίνεται και με το εμπόρευμα, «φαντασμαγορική μορφή», δύναμη και ανεξέλεγκτη εξουσία, ξένη προς τον άνθρωπο.

Κατά τον Μαρξ, μάλιστα, αυτή ακριβώς η «μυστικιστική» λειτουργία του χρήματος έπαιξε καθοριστικό ρόλο και στη διαμόρφωση του φεικτικού χαρακτήρα του εμπορεύματος. «...η χρηματική μορφή του κόσμου των εμπορευμάτων, αντί ν' αποκαλύψει, συγκαλύπτει μ' ένα πέπλο από πράγματα τον κοινωνικό χαρακτήρα των ατομικών εργασιών, επομένως και τις κοινωνικές σχέσεις των ατομικών παραγωγών...»²⁴⁷

Το αποτέλεσμα της διαδικασίας αυτής, τονίζει ο Μαρξ, είναι ότι «...το κεφάλαιο αποκαλύπτεται όλο και περισσότερο σαν κοινωνική δύναμη, λειτουργός της οποίας είναι ο κεφαλαιοκράτης και η οποία δεν βρίσκεται πια σε κανενός είδους δυνατή αντιστοιχία μ' αυτό που μπορεί να δημιουργήσει η εργασία ενός μεμονωμένου ατόμου – αποκαλύπτεται όμως σαν αποξενωμένη, ανεξαρτητοποιημένη κοινωνική δύναμη, που αντιπαρατίθεται στην κοινωνία σαν πράγμα και μέσω αυτού του πράγματος σαν δύναμη του κεφαλαιοκράτη...»²⁴⁸ «Η κεφαλαιοκρατική σχέση [δηλαδή ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής] κρύβει στην πραγματικότητα την εσωτερική συνάφεια των πραγμάτων πίσω από την πλήρη αδιαφορία, απάθεια και αποξένωση, στην οποία περιήγαγε τον εργάτη απέναντι στους όρους της πραγματοποίησης της δικής του εργασίας...»²⁴⁹ επισημαίνει. «...Ο καπιταλισμός είναι μαγεμένος κόσμος, αναποδογυρισμένος με το κεφάλι κάτω...»²⁵⁰ καταλήγει ο Γερμανός διανοητής.

Άλλωστε, όπως είδαμε σε προηγούμενα υποκεφάλαια, ο εργάτης, πουλώντας την εργατική του δύναμη, γίνεται ο ίδιος εμπόρευμα. «Το προτσές της εργασίας είναι προτσές ανάμεσα σε πράγματα που αγόρασε ο κεφαλαιοκράτης: την εργατική δύναμη και τα μέσα παραγωγής»²⁵¹ γράφει ο Μαρξ. Τελικά, ο εργάτης υπάρχει για την παραγωγική διαδικασία και όχι η παραγωγική διαδικασία για τον εργάτη²⁵² και μέσα από την κεφαλαιοκρατική παραγωγική διαδικασία αναπαράγει ο ίδιος τον εαυτό του ως εργάτη και το κεφάλαιο ως κεφάλαιο. «...ο εργάτης παράγει ακατάπαυστα τον αντικειμενικό πλούτο σαν κεφάλαιο, σαν μια δύναμη ξένη προς αυτόν που τον εξουσιάζει και τον εκμεταλλεύεται, και

ο κεφαλαιοκράτης παράγει εξίσου ακατάπαυστα την εργατική δύναμη σαν υποκειμενική πηγή πλούτου, χωρισμένη από τα δικά της μέσα αντικειμενοποίησης και πραγματοποίησης, σαν αφηρημένη πηγή που υπάρχει μόνο στο σώμα του εργάτη, με δύο λόγια παράγει τον εργάτη σαν μισθωτό εργάτη...»²⁵³

Συνοψίζοντας, θα μπορούσε κανείς να πει ότι με βάση τα προαναφερόμενα στο «Κεφάλαιο», η έννοια του φετιχισμού γίνεται κατανοητή μόνο αν ενταχθεί στη διαλεκτική οικονομικής βάσης – ιδεολογικού εποικοδομήματος, αναιρώντας τον οικονομικό ντετερμινισμό. Ο φετιχισμός, η πραγματοποίηση και η αποξένωση σηματοδοτούν την στρέβλωση της πραγματικότητας, την απόκρυψη του πραγματικού της χαρακτήρα οδηγώντας, παράλληλα, και σε απόκρυψη της ουσίας του ανθρώπου.²⁵⁴ Ο φετιχισμός, κατά τον Μαρξ, είναι προϊόν μιας πραγματικότητας, την οποία επηρεάζει σε βαθμό τέτοιο που γίνεται απαραίτητος για να μπορέσει η πραγματικότητα αυτή ν' αναπαράγεται. Γίνεται εργαλείο στα χέρια της αστικής τάξης για τη χειραγώγηση της προλεταριακής συνείδησης, αφού είναι πιο εύκολο το προλεταριάτο να πέσει θύμα του φετιχισμού, του θαυμασμού, δηλαδή, που φτάνει τα όρια της λατρείας των πραγμάτων που το ίδιο έχει κατασκευάσει, από το να ασπαστεί της αφηρημένες αστικές αξίες.²⁵⁵

Έτσι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής και οι σχέσεις που τον διέπουν, αποκτούν στη συνείδηση του ανθρώπου «..αμετάβλητο χαρακτήρα...[...]... που απορρέει από την ανθρώπινη φύση και που γι αυτό είναι ανεξάρτητος από κάθε ιστορική ανάπτυξη...»²⁵⁶ Ενώ ουσιαστικά, όπως επισημαίνει ο Μαρξ, αυτό που συμβαίνει είναι ότι ο άνθρωπος εξετάζει «εκ των υστέρων» τις μορφές της ανθρώπινης ζωής γι αυτό και ό,τι συμβαίνει στο τώρα, δηλαδή οι υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις, γίνονται αντιληπτές ως «αιώνιοι, φυσικοί, αμετάβλητοι νόμοι». Γιατί δεν έχει, ακόμη, γίνει κατανοητός ο παροδικός ιστορικός χαρακτήρας τους. «...οι μορφές που βάζουν στα προϊόντα της δουλειάς τη σφραγίδα του εμπορεύματος και που επομένως αποτελούν προϋποθέσεις εμπορευματικής κυκλοφορίας έχουν κιόλας αποκτήσει τη σταθερότητα φυσικών μορφών της κοινωνικής ζωής, προτού οι άνθρωποι προσπαθήσουν να κατανοήσουν ότι τον ιστορικό χαρακτήρα αυτών των μορφών, που μάλλον τις θεωρούν κιόλας αναλλοίωτες, μα το περιεχόμενό τους...»²⁵⁷

Ποιος ακριβώς είναι ο απώτερος στόχος όλης αυτής της ενδελεχούς ανάλυσης για το χαρακτήρα του εμπορεύματος, του χρήματος και εν γένει της καπιταλιστικής παραγωγής; Διατυπώνεται ξεκάθαρα και χωρίς περιστροφές στο «Κεφάλαιο»: είναι η χειραφέτηση του ανθρώπου, η ελεύθερη ανάπτυξη όλων των δυνατοτήτων του μέσα από τη δραστηριότητα αυτοσκοπό. Γράφει ο Μαρξ: «..σαν δημιουργός αξιών χρήσης, σαν ωφέλιμη εργασία, η εργασία είναι ανεξάρτητος, από κάθε κοινωνική μορφή, όρος ύπαρξης του ανθρώπου, αιώνια φυσική ανάγκη, χωρίς την οποία δεν είναι δυνατή η ανταλλαγή της ύλης ανάμεσα στον άνθρωπο και στη φύση, δεν είναι δηλαδή δυνατή η ανθρώπινη ζωή...»²⁵⁸

«...Ο άνθρωπος, συνεχίζει, επενεργώντας στη φύση αλλάζει και τη δική του φύση, αναπτύσσει δυνάμεις που δεν γνώριζε και υποτάσσει τις δυνάμεις της φύσης στον έλεγχό του...»²⁵⁹ συμπληρώνοντας ότι άνθρωπος

δεν παράγει στη βάση κάποιας προκαθορισμένης βιολογικής ανάγκης, όπως τα ζώα, αλλά στη βάση συνειδητής επιλογής, απόφασης και σχεδιασμού. Για να εκτελέσει μια εργασία ο άνθρωπος χρειάζεται βούληση και συγκέντρωση και όσο περισσότερο δεν τον ενδιαφέρει η εργασία τόσο λιγότερο την απολαμβάνει, τόσο περισσότερο κουράζεται.²⁶⁰

Με άλλα λόγια, ο άνθρωπος μέσα από την εργασία εκφράζει τον εαυτό του, είναι η έκφραση των ατομικών, φυσικών και πνευματικών του δυνάμεων. Μέσα από αυτήν, διαμορφώνεται και αναπτύσσεται.²⁶¹ Στο πλαίσιο όμως του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, με τον καταμερισμό της εργασίας, «αλυσοδεμένος σε ένα μικρό κομμάτι παραγωγής, ο άνθρωπος δεν λειτουργεί ως καθολικό όν».²⁶² Και από αυτό ακριβώς το σημείο πηγάζει και η κριτική του Μαρξ στον καπιταλισμό. Η κριτική του δεν αφορά την άδικη κατανομή του πλούτου αλλά τη διαστροφή της εργασίας από ελεύθερη και πραγματικά παραγωγική σε καταναγκαστική και αποξενωμένη, γεγονός που οδηγεί σε υποδούλωση τον άνθρωπο.²⁶³

«Το βασίλειο της ελευθερίας, υπογραμμίζει ο Μαρξ, αρχίζει στην πραγματικότητα εκεί που παύει η εργασία να υπαγορεύεται από την ανάγκη και από την εξωτερική σκοπιμότητα...[...]... βρίσκεται πέρα από τη σφαίρα της καθαυτό υλικής παραγωγής...»²⁶⁴ Ακόμη και όταν, συνεχίζει, ο κοινωνικός άνθρωπος, οι συνεταιρισμένοι παραγωγοί, ρυθμίζουν ορθολογικά την ανταλλαγή ύλης με τη φύση, την υποτάσσουν στον κοινό τους έλεγχο αντί να κυριαρχούνται από αυτήν, στο βαθμό που κυριαρχεί ακόμη η οικονομική αναγκαιότητα, πάλι θα πρόκειται για ένα βασίλειο της ανάγκης. Και καταλήγει: «Πέρα από αυτό αρχίζει η ανάπτυξη των δυνάμεων του ανθρώπου, σαν αυτός καθεαυτός σκοπός, το πραγματικό βασίλειο της ελευθερίας...[...]...πάνω στη βάση του βασιλείου της ανάγκης. Βασικός όρος είναι η συντόμευση της εργάσιμης ημέρας».²⁶⁵ Όταν, δηλαδή, ο εργάτης θα έχει διαθέσιμο χρόνο και θα τον καταναλώνει για τον εαυτό του, για την ελεύθερη ανάπτυξη των ικανοτήτων του και δεν θα θεωρείται, όπως σήμερα, ότι, έτσι, κλέβει τον κεφαλαιοκράτη.²⁶⁶

Θα μπορούσε κανείς να πει ότι η περιγραφή για το «βασίλειο της ελευθερίας» στο «Κεφάλαιο» συμπυκνώνει την «ουσία της μαρξιστικής σκέψης» από την αρχή του έργου του Γερμανού διανοητή. Με την περιγραφή αυτή αποτυπώνεται με τον γλαφυρότερο τρόπο πώς αντιλαμβάνεται ο Μαρξ τη χειραφέτηση του ανθρώπου, ποιοι είναι όροι της. Και εκτιμά ότι ο στόχος της ανθρώπινης χειραφέτησης μπορεί, σε ρεαλιστικό πολιτικό επίπεδο, να επιτευχθεί μέσα από την μετατροπή της ανθρώπινης δραστηριότητας σε αυτοσκοπό, κάτι που θα γίνει σε μια «άλλη κοινωνία», μετά από την ανατροπή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.²⁶⁷ Μια κοινωνία που θα κάνει κύρια απασχόληση τη ζωή και όχι την παραγωγή μέσων για τη ζωή.²⁶⁸

Μια κοινωνία, όπου η διασφάλιση ολόενα και περισσότερου ελεύθερου χρόνου θα οδηγεί σε «συμφωνία του ανθρώπου προς το είδος του».²⁶⁹ Μια κοινωνία όπου ο άνθρωπος στον συνάνθρωπό του δεν θα βλέπει εμπόρευμα και εμπράγματα σχέσεις αλλά άνθρωπο και στο πρόσωπό του συνανθρώπου του θ' αναγνωρίζει και τον εαυτό του ως άνθρωπο και όχι ως εμπόρευμα: «...ο άνθρωπος καθρεφτίζει τον εαυτό

του πρώτα σε έναν άλλο άνθρωπο...[...]...μόνο αφού αναφερθεί στον άνθρωπο Παύλο σαν προς όμοιο του, ο άνθρωπος Πέτρος αρχίζει να αναφέρεται στον εαυτό του σαν προς άνθρωπο...»²⁷⁰

Στο «Κεφάλαιο» αποσαφηνίζεται ότι η μαρξιστική κριτική στον καπιταλισμό γίνεται στο όνομα της ανθρώπινης ελευθερίας και όχι στο όνομα της ισότητας ή της δικαιοσύνης.²⁷¹ Η αναγκαιότητα να ξεπεραστεί ο «οικονομικός» άνθρωπος εδρεύει στην αναγκαιότητα εκδήλωσης της ελευθερίας του καθολικού ανθρώπου.²⁷² Ο κομμουνισμός, υπό την έννοια αυτή, είναι σαφές ότι δεν έχει καμία σχέση με την έννοια του μοιράσματος παραγόμενων προϊόντων δίκαια. Είναι απλώς η κοινωνία εκείνη όπου το συλλογικό δεν θα έρθει σε ανταγωνιστική αντίθεση με την ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου.²⁷³

Επίσης, και στο «Κεφάλαιο» επιβεβαιώνεται ότι για τον Μαρξ «το βασίλειο της ελευθερίας» τοποθετείται πέρα από την καθαυτό υλική παραγωγή. Μέσα από την ενδελεχή ανάλυση του «μαγικού αντεστραμμένου κόσμου» του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, ο Μαρξ θέτει ως στόχο την απελευθέρωση του ανθρώπου «που θεμελιώνεται στην απρόσκοπτη ανάπτυξη της δραστηριότητας του».²⁷⁴

1.2.10 «Κριτική του Προγράμματος της Γκότα» (1875)

Η «Κριτική του Προγράμματος της Γκότα» είναι η κριτική από τον Μαρξ του σχεδίου προγράμματος που κατατέθηκε στο κομματικό συνέδριο της Γκότα (22 – 27 Μάη 1875), κατά το οποίο ενώθηκαν οι δύο εργατικές οργανώσεις που υπήρχαν τότε στη Γερμανία, το Σοσιαλδημοκρατικό Εργατικό Κόμμα και η Γενική Γερμανική Εργατική Ένωση²⁷⁵. Από την ένωση αυτή συγκροτήθηκε το Ενιαίο Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα της Γερμανίας. Ασκώντας οξεία κριτική σε όλα τα βασικά σημεία του προγράμματος, τόσο οξεία που ο ίδιος ο Ένγκελς στο πρόλογό του το 1891, σημειώνει ότι σε αρκετά σημεία του χειρογράφου αναγκάστηκε να βάλει μερικές φράσεις μόνο με αποσιωπητικά ή να επιλέξει «πιο μαλακές εκφράσεις»²⁷⁶ λόγω του νόμου περί τύπου, ο Μαρξ σκιαγραφεί με ευκρίνεια ποια είναι, κατά τη συλλογιστική του, η κοινωνία εκείνη όπου ο άνθρωπος θα είναι πραγματικά ελεύθερος, αποσαφηνίζοντας, μέσα από το σκεπτικό του, ότι αυτός είναι και ο απώτερος στόχος του: η ανθρώπινη χειραφέτηση.

Η «Κριτική του Προγράμματος της Γκότα» είναι ένα από τα τελευταία έργα του Μαρξ και λόγω ακριβώς του χαρακτήρα του (κριτική επί συγκεκριμένου κειμένου) περιέχει κωδικοποιημένες τις θεμελιώδεις προβληματικές που διατρέχουν την μαρξιστική συλλογιστική. Αρχής γενομένης από την κριτική που ασκεί στην φράση του προτεινόμενου προγράμματος που αναφέρει ότι «η εργασία είναι πηγή κάθε πλούτου», ο Μαρξ υπενθυμίζει ότι η εργασία είναι μόνο η έκφραση της ανθρώπινης εργατικής δύναμης, με αποτέλεσμα ο άνθρωπος που δεν κατέχει άλλη ιδιοκτησία παρά μόνο την εργατική του δύναμη, να είναι υποχρεωμένος να γίνεται «δούλος των άλλων ανθρώπων που έχουν κάνει τον εαυτό τους ιδιοκτήτη των αντικειμενικών όρων της εργασίας».²⁷⁷

Στη συνέχεια, ο Μαρξ ασκώντας κριτική στην θέση του προγράμματος που αναφέρει ότι «η απελευθέρωση της εργασίας απαιτεί την ανύψωση των μέσων εργασίας σε κοινό κτήμα της κοινωνίας και τη συνεταιριστική ρύθμιση της συνολικής εργασίας με δίκαιη κατανομή του εσόδου της εργασίας»²⁷⁸, προχωρά σε μια ενδελεχή σκιαγράφηση της άποψής του ότι η κοινωνία που ο ίδιος θέτει ως στόχο στη συλλογιστική του, δεν είναι μια κοινωνία «δίκαιης κατανομής εσόδων» προς τα μέλη της. Υπογραμμίζει ότι, όντως, σε μια κοινωνία όπου υπάρχει κοινοκτημοσύνη των μέσων παραγωγής, οι παραγωγοί δεν ανταλλάσσουν τα προϊόντα τους, ούτε η εργασία που έχει ξοδευτεί για την παραγωγή των προϊόντων αυτών παρουσιάζεται σαν εμπράγματη ιδιότητά τους, γιατί έχει αντιστραφεί ο «αναποδογυρισμένος κόσμος» του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής²⁷⁹. Αυτό, όμως, από μόνο του δεν είναι αρκετό για τη χειραφέτηση του ανθρώπου. Δεν είναι αυτός ο στόχος της δικής του συλλογιστικής.

«Έχουμε να κάνουμε, υποστηρίζει, με μια κομμουνιστική κοινωνία όχι όπως έχει εξελιχθεί πάνω στη δική της βάση, μα αντίθετα όπως ακριβώς προβάλλει από την κεφαλαιοκρατική κοινωνία...»²⁸⁰ Σε αυτήν την κοινωνία, ακόμα, ο κάθε ατομικός παραγωγός παίρνει πίσω ό,τι ακριβώς έδωσε στην κοινωνία. «Την ίδια ποσότητα εργασίας, που έδωσε στην κοινωνία με μία μορφή, την παίρνει πίσω με άλλη μορφή». Δεν πουλά την εργατική του δύναμη, δεν υπάρχει κάποιος τρίτος που ιδιοποιείται το προϊόν του. «Το περιεχόμενο και η μορφή άλλαξαν...[...]...όμως κυριαρχεί η ίδια αρχή που ρυθμίζει την ανταλλαγή εμπορευμάτων εφόσον είναι ανταλλαγή ίσων αξιών...[...]...ανταλλάσσεται ίση εργασία σε μία μορφή με ίση εργασία σε άλλη μορφή...»²⁸¹

Το «ίσο δίκαιο» σε αυτήν την κοινωνία, συνεχίζει ο Μαρξ, είναι το δίκαιο του μέσου όρου, είναι ακόμη ένα δίκαιο στα όρια του αστικού δικαίου. «Η ισότητα βρίσκεται στο ότι μετρούν με το ίδιο μέτρο, με την εργασία»²⁸². Όμως, δεν αντιμετωπίζεται ακόμα το γεγονός ότι ο ένας παραγωγός μπορεί να υπερέχει του άλλου φυσικά ή πνευματικά, να προσφέρει περισσότερη εργασία στον ίδιο χρόνο ή να δουλεύει περισσότερη ώρα. Επίσης, δεν αντιμετωπίζεται το γεγονός ότι ο κάθε άνθρωπος – παραγωγός έχει διαφορετικές ανάγκες, παραδείγματος χάριν ο ένας έχει περισσότερα παιδιά από τον άλλο κ.ο.κ. Άρα, «..αυτό το ίσο δίκαιο είναι άνισο δίκαιο για άνιση εργασία...[...]...στο περιεχόμενό του είναι λοιπόν δίκαιο της ανισότητας όπως κάθε δίκαιο...»²⁸³

Οι άνθρωποι, όμως, είναι άνισοι γιατί αλλιώς δεν θα ήταν διαφορετικοί. Για ν' αντιμετωπίζονται ως ίσοι σημαίνει ότι αντιμετωπίζονται μονοδιάστατα, ως προς μία ορισμένη πλευρά τους, δηλαδή στην προκειμένη περίπτωση μόνο ως εργάτες, ακόμη. «Με ίση απόδοση της εργασίας και επομένως με ίση συμμετοχή στο κοινωνικό καταναλωτικό απόθεμα, ο ένας παίρνει στην πραγματικότητα περισσότερα από τον άλλον...»²⁸⁴ στη βάση της διαφορετικότητάς τους, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως.

Ο Μαρξ παραδέχεται ότι στην πρώτη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας αυτές οι ελλείψεις δεν μπορούν ν' αποφευχθούν. Τονίζει, όμως, κατηγορηματικά ότι στόχος δεν είναι αυτός. Στόχος είναι η ανώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας. Και αυτή η φάση είναι

όταν: «θα έχει εξαφανιστεί η υποδουλωτική υποταγή των ατόμων στον καταμερισμό της εργασίας και μαζί της και η αντίθεση ανάμεσα στην πνευματική και στη σωματική δουλειά, όταν η εργασία θα έχει γίνει όχι μόνο μέσο για να ζεις, αλλά και η πρώτη ανάγκη της ζωής, όταν με την ολόπλευρη ανάπτυξη των ατόμων θα έχουν αναπτυχθεί και οι παραγωγικές δυνάμεις και θ' αναβλύζουν πιο άφθονα όλες οι πηγές του κοινωνικού πλούτου, τότε μόνο θα μπορεί να ξεπεραστεί ολότελα ο στενός ορίζοντας του αστικού δικαίου και θα γράψει η κοινωνία στη σημαία της: από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του, στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του.»²⁸⁵

Με τον πλέον σαφή τρόπο, εδώ, ο Μαρξ ορίζει το όραμά του. Στόχος του δεν είναι μια κοινωνία όπου απλώς ο άνθρωπος δεν θα είναι αντικείμενο εκμετάλλευσης και δεν θα πουλά την εργατική του δύναμη ενώ κανείς δεν θα ιδιοποιείται το προϊόν του. Δεν αρκεί, δηλαδή, απλώς ο συνεταιρισμένος έλεγχος των μέσων παραγωγής. Αυτό από μόνο του δεν ανατρέπει την «αδικία» του «ίσου δικαίου» στη βάση του μέτρου της ίσης εργασίας. Με τον τρόπο αυτό ο άνθρωπος θα είναι ακόμη μόνο εργάτης. Ο Μαρξ οραματίζεται μια κοινωνία στο πλαίσιο της οποίας ο άνθρωπος θα είναι απαλλαγμένος από κάθε διαμεσολάβηση που παρεμποδίζει την ελεύθερη ανάπτυξη των δυνατοτήτων του, χωρίς να περιορίζεται από κανέναν καταμερισμό εργασίας και χωρίς πλέον η εργασία του να είναι μέσο (έστω και στη βάση του «ίσου δικαίου») επιβίωσης. Στόχος του είναι μια κοινωνία όπου ο άνθρωπος θα εκφράζεται και θ' αναγνωρίζεται ολόπλευρα στο πλήρες εύρος των δυνατοτήτων του και της διαφορετικότητάς του.

1.3 Η άποψη περί «τομής» στο έργο του Μαρξ

Μέσα από την, έστω και καθυστερημένη, δημοσιοποίηση του νεανικού ανέκδοτου, μέχρι τότε, έργου του Μαρξ, «έγινε κατανοητό σαφέστατα ότι το έργο του έχει πολύ μεγαλύτερη ενότητα από όση για πολύ καιρό πιστευόταν ότι υπάρχει...»²⁸⁶ Μπορεί η σκέψη του να μετακινήθηκε από την κριτική της ιδεολογίας και της φιλοσοφίας στα νεανικά του έργα στην οικονομία και στις κοινωνικές σχέσεις, στα ωριμότερα, το υπόβαθρο, όμως, παραμένει πάντα το ίδιο.

Όπως είδαμε, στο οικονομικό του έργο, και ιδιαίτερα στο «Κεφάλαιο», ο Μαρξ αναλύει το «φειτικισμό του εμπορεύματος», μια διαδικασία της οποίας την επιχειρηματολογία «εμβρυακά και όχι τόσο λεπτομερώς» είχε αναλύσει ως αλλοτρίωση στα προηγούμενα έργα του.²⁸⁷ Αρχίζοντας την ανάλυση του από την αλλοτρίωση και την αποξένωση και φθάνοντας τελικά, μετά από χρόνια, στην κριτική για τον φειτικισμό του εμπορεύματος, ο Μαρξ ξεδιπλώσε προσοδευτικά και εμβάθυνε την ίδια προβληματική που εξαρχής έθεσε.²⁸⁸

Και αυτή δεν είναι άλλη από το στόχο της χειραφέτησης του ανθρώπου, που ήδη από τα νεανικά του έργα συνδέεται με τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες δίνοντας ξεκάθαρα το στίγμα της περαιτέρω εξέλιξης της μαρξιστικής συλλογικής με γνώμονα το δίπολο αποξένωση - χειραφέτηση. Ακόμη και στο «Κεφάλαιο», που θεωρείται ένα

καθαρά οικονομικό έργο, η κεντρική συλλογιστική παραμένει η ίδια, αφού και οι τρεις τόμοι του δεν είναι παρά ερμηνεία των όρων εκείνων που προκαλούν την αποξένωση και του τι πρέπει να γίνει για να ξεπεραστούν αυτοί οι όροι προκειμένου να διασφαλιστεί το «βασίλειο της ελευθερίας» για τον άνθρωπο.²⁸⁹

Την εννοιολογική αυτή συνέχεια στο μαρξιστικό έργο έχουν αμφισβητήσει αρκετοί διανοητές, με εξέχουσα τη μορφή του σημαντικού μαρξιστική διανοητή Λουί Αλτουσέρ. Ο Αλτουσέρ, στο έργο του « Για τον Μαρξ» εκτιμά ότι υπάρχει «επιστημονική τομή» στο μαρξιστικό έργο. Γράφει, συγκεκριμένα, ότι το 1845 ήταν η χρονιά που «άρχισε» να διαφοροποιείται η σκέψη του Μαρξ, για να φτάσει μέσα από έργα της ωρίμανσης, την περίοδο 1845 – 1857 στα έργα της ωριμότητας, την περίοδο 1857 – 1883. Κατά την άποψή του, η μεταβολή στη σκέψη του Μαρξ δεν οδήγησε κατευθείαν «με μια μορφή ολοκληρωμένη και θετική, στην καινούργια θεωρητική προβληματική»²⁹⁰ τόσο στη θεωρία της ιστορίας όσο και στη θεωρία της φιλοσοφίας. Αυτό έγινε σταδιακά.

Ο Αλτουσέρ υποστηρίζει ότι έργο «τομής» υπήρξε η «Γερμανική Ιδεολογία», έργο που αποτελεί και το «όριο» ανάμεσα στο «ιδεολογικό» και στο «επιστημονικό» έργο του Μαρξ. Στη «Γερμανική Ιδεολογία», σημειώνει, καταγράφεται σαφώς μια σκέψη που είναι σε «ρήξη με το παρελθόν», μια σκέψη που υποβάλλει σε ένα «ανελέητο παιχνίδι κριτικής καταστροφής όλες τις παλιές θεωρητικές της προϋποθέσεις». ²⁹¹ Ως «ιδεολογικό» έργο χαρακτηρίζει τα νεανικά έργα του Μαρξ, στα οποία ασκεί «κριτική στην χεγκελιανή φιλοσοφία ως ατενιστική και αφηρημένη»²⁹² στο όνομα των αρχών της αλλοτριώσης και της ανθρωπολογικής προβληματικής, δηλαδή στη βάση και πάλι της ίδιας «ιδεαλιστικής προβληματικής από την οποία θέλει ν' απελευθερωθεί».²⁹³

Προχωρώντας περαιτέρω, ο Αλτουσέρ τονίζει ότι ο Μαρξ, κατά την ωρίμανσή του, «θυσίασε τη φιλοσοφία στην οικονομία, την ηθική στην επιστήμη, τον άνθρωπο στην ιστορία».²⁹⁴ Εκτιμά ότι η σκέψη του «απελευθερώθηκε» από τη φιλοσοφία, μέσα από την αρχική νεανική του ενασχόληση με αυτήν, και ότι αυτή η «διαδρομή προς τα πίσω» ήταν αναγκαία για να καταλήξει στην επιστήμη, συμπληρώνοντας ότι ακριβώς γι αυτούς τους λόγους δεν θα πρέπει να «θεωρείται δεδομένη η συνειδηση και η σχετική ωριμότητα του Μαρξ εξαρχής».²⁹⁵

Για να κατανοηθεί ο Μαρξ, μας παρακινεί ο Αλτουσέρ, θα πρέπει να εγκαταλειφθούν όροι όπως «ξεπέρασμα», «υπέρβαση», και άλλες ανάλογες έννοιες. «...αν θέλουμε πραγματικά να στοχαστούμε αυτή τη δραματική γένεση της σκέψης του Μαρξ, πρέπει να αρνηθούμε να τη στοχαστούμε με τους όρους της «υπέρβασης» για να τη στοχαστούμε με τους όρους των ανακαλύψεων. Να αρνηθούμε το πνεύμα της χεγκελιανής λογικής που εμπεριέχεται στην αθώα αλλά ύπουλη έννοια υπέρβαση (Aufhebung)..»²⁹⁶

Επιμένει, δε, ότι αν κανείς οδηγηθεί στο μαρξισμό μέσα από τα νεανικά έργα του Μαρξ, το αντίλλαγμα είναι ότι «αποσπάται εκπληκτικά από τις ρίζες της μαρξιστικής σκέψης».²⁹⁷ Γιατί σε αυτά, ο Μαρξ «στοχάζεται» κριτικά σχετικά με την Πολιτική Οικονομία, χρησιμοποιώντας μια φιλοσοφική λέξη – κλειδί, την έννοια «αλλοτριωμένη εργασία», χωρίς, όμως, να κάνει ακόμη επιστήμη. Στη

συνέχεια, υποστηρίζει πάντα ο Γάλλος διανοητής, όταν εγκατέλειψε οριστικά την φιλοσοφία, καταδίκασε τη συγκεκριμένη έννοια «ανέκκλητα».²⁹⁸

Ο Αλτουσέρ, τέλος, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι απόψεις του Μαρξ περί μιας επανάστασης που πάνω από όλα θα στοχεύει στο «ν' αποδώσει στον άνθρωπο τη φύση του που αλλοτριώνεται», στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος, εντάσσονται σε μια «φιλοσοφική ανθρωπολογία ή σ' έναν φιλοσοφικό ανθρωπισμό» με τον οποίο ο Μαρξ, στην πορεία του έργου του, ήρθε σε οριστική ρήξη.²⁹⁹ Επιμένει, μάλιστα, ότι από την «στενή άποψη της θεωρίας», στο έργο του Μαρξ δεν υπάρχει «ανθρωπισμός» αλλά μάλλον «αντι-ανθρωπισμός», υπό την έννοια ότι ο Μαρξ πολέμησε με επιχειρήματα την έννοια του ανθρωπισμού με την ιδεολογική της χροιά και έδωσε περισσότερο βάρος στην επιστημονική μελέτη της κοινωνίας και της οικονομίας.³⁰⁰

Ο τρόπος με τον οποίο ο Αλτουσέρ υποστηρίζει ότι υπάρχει «επιστημονική τομή» στο έργο του Μαρξ, σημαίνει ουσιαστικά ότι «ο Μαρξ έγινε ο συγγραφέας του «Κεφαλαίου» και του «Μανιφέστου του Κομμουνιστικού Κόμματος», μόνο απορρίπτοντας εντελώς τη νεανική ανθρωπιστική κριτική του. Το γεγονός, όμως, όπως επισημαίνει ο Γ. Ρούσης, ότι ο Μαρξ εμπάθυσε και μελέτησε ενδελεχώς τις πραγματικές συνθήκες ύπαρξης και τις ιστορικές μεταβολές, δεν τον απομακρύνει από την έννοια της «ουσίας του ανθρώπου». Αυτό θα συνέβαινε αν κατά τον Μαρξ η ουσία του ανθρώπου ήταν κάτι το αιώνιο, το αμετάβλητο.³⁰¹ Κάτι, όμως, που όπως είδαμε, δεν συμβαίνει.

Για τον Μαρξ, η χειραφέτηση του ανθρώπου δεν είναι τίποτε άλλο από την ελεύθερη έκφραση της «δυνατότητας συνειδητής μεταβολής»³⁰² αυτού του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων που ορίζει την ουσία του ανθρώπου. Αφειρητία του μαρξιστικού προβληματισμού περί αποξένωσης - χειραφέτησης αποτελεί ακριβώς αυτή η αντίληψη για την «ανθρώπινη ουσία» που διατυπώθηκε, αρχικά, στα «Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844», και παραμένει «θεμέλιο λίθος» όλου του μαρξιστικού έργου.³⁰³

Η έννοια του «ξεπεράσματος» (Aufhebung στα γερμανικά) της αποξενωμένης εργασίας, ως πηγής κάθε αποξένωσης, με στόχο τη χειραφέτηση του ανθρώπου είναι μια έννοια, υποστηρίζει ο Μέσαρος, που διατρέχει όλο το έργο του Μαρξ. Και η κατανόησή της είναι θεμελιώδης προϋπόθεση προκειμένου να γίνει αντιληπτό το μαρξιστικό έργο.³⁰⁴ Και αυτό γιατί, κατά τους κλασικούς, η αποξενωμένη εργασία συνδέεται με την άποψή του ότι η κοινωνικά καθορισμένη μορφή της παραγωγικής δραστηριότητας (η καπιταλιστική μορφή) πετυχαίνει να αυξάνει την αξία του κόσμου των πραγμάτων με τίμημα την υποτίμηση του κόσμου των ανθρώπων.³⁰⁵ Το ενδιαφέρον των κλασικών, καταλήγει ο Μέσαρος, «..για τις τάξεις, για την ταξική πάλη και τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, ξεκινά από την ανάγκη για χειραφέτηση του ανθρώπου. Γιατί η έννοια της αποξένωσης, όπως τη συνέλλαβε ο Μαρξ, δεν είναι ούτε μονόπλευρη, ούτε μονομερώς ερμηνεύσιμη...».³⁰⁶

Είναι γεγονός ότι στην πορεία του έργου του, ο Μαρξ, όπως και ο Ένγκελς, χρησιμοποιούσε λιγότερο όρους ή έννοιες που «θύμιζαν» ιδεαλισμό. Ο πυρήνας, όμως, της σκέψης του δεν μεταβλήθηκε ποτέ.³⁰⁷

Όπως προκύπτει, μάλιστα, και από την συνοπτική παρουσίαση που προηγήθηκε, με αποσπάσματα τόσο από τα λεγόμενα «νεανικά» όσο και από τα «ώριμα» έργα του Μαρξ, ακόμη και ο όρος – έννοια *Entfremdung* (αποξένωση) δεν εξαφανίζεται από την μαρξιστική συλλογιστική. Οι λέξεις και οι έννοιες που ο Αλτουσέρ υποστηρίζει ότι εξαφανίστηκαν από το ώριμο μαρξιστικό έργο, κάνουν, απλώς σπανιότερα, την εμφάνισή τους, όπως υποστηρίζει ο Λουσιέν Σεβ. Και συμπληρώνει ότι πιθανότατα καθοριστικό ρόλο στην άποψη του Αλτουσέρ έπαιξε το γεγονός ότι «δεν διάβασε ποτέ τα «Grundrisse», ένα έργο που, κατά την άποψή του, αποτελεί συνδυετική γέφυρα ανάμεσα στη «Γερμανική Ιδεολογία» και στο «Κεφάλαιο»». ³⁰⁸

Θα μπορούσε κανείς να πει, ότι στα νεανικά έργα του Μαρξ δεσπόζει το ανθρωπολογικό στοιχείο το οποίο, ήδη, έχει αρχίσει να μετατρέπεται σε κοινωνική κατηγορία, της οποίας προσδιορίζονται οι οικονομικοί όροι. Στα ώριμα έργα του, η μαρξιστική αντίληψη είναι εντελώς απαλλαγμένη από την αφηρημένη ανθρωπολογία, χωρίς, όμως, να κάνει την συνεκτική της λογική. ³⁰⁹ Με άλλα λόγια, στην μαρξιστική συλλογιστική υπάρχει μια «μετατόπιση από τη θεωρία της αποξένωσης στην πράξη», αλλά αυτό «δεν σημαίνει εγκατάλειψή της αλλά ένα πέρασμα στον προσδιορισμό της οντολογικής δομής στην πραγματική της έκφραση στο κοινωνικό πεδίο» ³¹⁰.

Ο Μαρξ, όπως υποστηρίζει ο Γ. Μανιάτης, στο σύνολο του έργου του, προσέγγισε και ανέλυσε ότι φαινόταν αυτονόητο στην αστική πολιτική οικονομία σαν φιλόσοφος, αναζητώντας και βρίσκοντας, δηλαδή, την ουσία του και παράλληλα προσέγγισε, κάνοντας δημιουργική κριτική, τη θεωρησιακή φιλοσοφία σαν οικονομολόγος, αντιπαραθέτοντας δηλαδή στα θεωρησιακά σχήματα την ίδια την πραγματικότητα και ανάγοντας τα στην υλική τους βάση. ³¹¹ Η «πνευματική» πορεία του Μαρξ αρχίζει «από μια οικονομική ανάλυση νοούμενη ως θεωρητική βάση μιας σχεδιαζόμενης πολιτικής δράσης...[...]... Η αποξένωση στην παραγωγική διαδικασία, σε τελική ανάλυση, μπορεί να λυθεί μόνο στο επίπεδο της παραγωγικής διαδικασίας. Αυτή η λύση, όμως, είναι απαραίτητη μόνο ως προϋπόθεση για την άρση της αποξένωσης του ανθρώπου». ³¹²

Θέτοντας ως «κλειδί» της θεωρίας του για την αποξένωση, την αποξενωμένη εργασία, το 1844, ο Μαρξ προχώρησε στην ανάλυση του καπιταλισμού για να φτάσει σε πρακτικούς τρόπους άρσης της. ³¹³ Ο μαρξισμός «δεν είναι οικονομισμός». Έχει ως στόχο τον καθολικό μετασχηματισμό της κοινωνίας και των κοινωνικών σχέσεων, έτσι ώστε όλα τα μέλη της να είναι ελεύθερα. ³¹⁴ Η έννοια της ελευθερίας ήταν, για τον Μαρξ, «πάντοτε αφετηρία και κατάληξη. Συγκεκριμενοποιείται με μια εξαιρετικά βαθιά και πρωτότυπη ανάλυση των αδυσώπητων νόμων της καπιταλιστικής ανάπτυξης...[...]...το «Κεφάλαιο» αποτελεί την αποκορύφωση 25 χρόνων εργασίας...» ³¹⁵ «Η διαλεκτική λογική του «Κεφαλαίου», τονίζει ο Ε. Μπιτσάκης, προϋποθέτει τη μαρξιστική γνωσολογία και τη μαρξιστική ανθρωπολογία των, κατά τον Αλτουσέρ «νεανικών μη επιστημονικών» έργων, για να γίνει κατανοητή». ³¹⁶

Η έννοια της αποξένωσης και της άρσης της ως απώτερος στόχος της μαρξιστικής συλλογιστικής είναι παντελώς απούσα και από τις πολιτικές – ιδεολογικές αναλύσεις μαρξιστών διανοητών που συνέδεσαν τη σκέψη

τους με την ΕΣΣΔ, κατά την περίοδο από το 1930 και μετά. Ίσως το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα να είναι τα «Απαντα» του Ι. Στάλιν, όπου ο όρος δεν αναφέρεται ούτε μία φορά.³¹⁷ Πιθανώς, η απουσία αυτή να οφείλεται στο γεγονός ότι προτεραιότητα τότε είχαν τα ζητήματα που άπτονταν της σοσιαλιστικής οικοδόμησης. Ούτως ή άλλως, η απόπειρα μιας ερμηνείας της απουσίας αυτής, όπως και οι συνέπειες της σε όλα τα επίπεδα, είναι ένα θέμα που ξεφεύγει από τα όρια τούτης της μελέτης.

Το βέβαιο είναι ότι αν δεχτεί κανείς ότι εξαφανίζεται η έννοια της αποξένωσης και της άρσης της ως απώτερος στόχος από την μαρξιστική συλλογιστική «απονευρώνεται η θεωρία της αποξένωσης και γίνεται θεωρία της εκμετάλλευσης...[...]... με όραμα μια δικαιότερη κοινωνία όπου μπορεί τα πράγματα να συνεχίσουν να κυριαρχούν επί των ανθρώπων...».³¹⁸ Αν δεν αντιμετωπιστεί με ενότητα το έργο του Μαρξ, τότε ελλοχεύει «ο κίνδυνος αποπροσανατολισμού προς τον οικονομισμό, και χάνεται η προβληματική του», που δεν είναι παρά «κριτική της παραδοσιακής πολιτικής οικονομίας, ανοικτή στην ανάπτυξη μιας ολόκληρης κοινωνικής επιστήμης στη βάση των μηχανισμών παραγωγής ως ιστορικών και κοινωνικών μηχανισμών με γνώμονα τον καθολικό άνθρωπο».³¹⁹

Η άποψη περί «επιστημονικής τομής» στο έργο του Μαρξ ή περί περιθωριοποίησης ή αποσιώπησης της έννοιας της αποξένωσης, δεν αντιλαμβάνεται ότι στη μαρξιστική συλλογιστική «το φαινόμενο της αποξένωσης και εκείνο του φετιχισμού του εμπορεύματος και του φαντασμαγορικού κόσμου της εμπορευματικής παραγωγής, του «αναποδογυρισμένου κόσμου» του καπιταλισμού, είναι η συνέχεια της ίδιας σκέψης...».³²⁰ Η έννοια της αποξένωσης «θεμελιώνει την ενότητα της μαρξιστικής σκέψης και την κατοχυρώνει σαν σύγχρονο ουμανισμό...[...]... οι οικονομικές αναλύσεις του Μαρξ καταγγέλλουν τον καπιταλισμό ως σύστημα που εμποδίζει την ανθρώπινη χειραφέτηση».³²¹

Αν δεν κατανοήσουμε, σημειώνει ο Φρομ, ότι ενδιαφέρον και στόχος του Μαρξ ήταν η απελευθέρωση του ανθρώπου από την κυριαρχία «των υλικών συμφερόντων, από τη φυλακή των δικών του προϊόντων και πράξεων, τότε όλη του η σκέψη είναι ακατανόητη...[...]...το «Κεφάλαιο» ίσως είναι το σημαντικότερο έργο του αλλά ουσιαστικά είναι άλλο ένα βήμα στο σύνολο της έρευνάς του. Γιατί η μελέτη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής ήταν αποφασιστικό εργαλείο για την κατανόηση της ακρωτηριασμένης ανθρώπινης προσωπικότητας».³²² Απώτερος στόχος του δεν ήταν η επισήμανση και η ερμηνεία του φαινομένου, αλλά η αλλαγή της κοινωνικής πραγματικότητας που το γεννά, έτσι ώστε ο άνθρωπος ελεύθερος ν' αναπτύξει όλες τις δυνατότητές του.³²³ Γιατί, όπως αναρωτιέται ο Πωλ Μποκαρά, «πώς να αλλάξει κανείς τον άνθρωπο, την κοινωνία, χωρίς να αναλύσει τη συγκεκριμένη πραγματικότητα;»³²⁴

Προχωρώντας τη σκέψη του ο Μαρξ, υποστηρίζει ότι για ν' αλλάξει αυτή η κοινωνική πραγματικότητα, ο καπιταλισμός, που στον τρόπο παραγωγής της γεννάται η αποξένωση, θα πρέπει να σιεφθεί με επιτυχία ο αγώνας του προλεταριάτου, της εργατικής τάξης για χειραφέτηση. Για ποιόν λόγο, ο Μαρξ καταλήγει στην επιλογή του προλεταριάτου ως εν

δυνάμει φορέα καθολικής χειραφέτησης της κοινωνίας θα το εξετάσουμε στο επόμενο μέρος.

-
- ¹ Ρούσης Γιώργος, *Σύγχρονη Επαναστατική Διανόηση*, Εκδ. Γκοβόστη, 2005, σελ. 37
- ² Πλάτων, Πολιτεία, 514a
- ³ Ρούσης Γ., *Σύγχρονη Επαναστατική Διανόηση*, ό.π., σελ. 37
- ⁴ Πλάτων, Πολιτεία, 513a – 519d
- ⁵ Ρούσης Γ., *Σύγχρονη Επαναστατική Διανόηση*, ό.π., σελ. 43 - 53
- ⁶ Αριστοτέλης, Πολιτικά, 127a15 - 18
- ⁷ Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1329a19
- ⁸ Ρούσης Γ., *Σύγχρονη Επαναστατική Διανόηση*, ό.π., σελ. 56 - 60
- ⁹ Μανιάτης Γιώργος, «Η έννοια της αποξένωσης στο Μαρξ», στο Επιστημονική Σκέψη, Τεύχος 12, Μάρτης – Απρίλης 1983, σελ. 15 - 29
- ¹⁰ Στο ίδιο, σελ. 15 - 29
- ¹¹ Στο ίδιο, σελ. 15 - 29
- ¹² Rousseau J.J., *A Discourse on Political Economy*, Everyman Edition, σελ. 262 - 264
- ¹³ Rousseau J.J., *Julie ou la Nouvelle Héloïse*, Garnier-Flammation, Paris, 1967, σελ. 68
- ¹⁴ Rousseau J.J., *The Social Contract or Principles of Political Right*, Everyman Edition, σελ. 35 - 37
- ¹⁵ Rousseau J.J., *Emile ou de l' education*, Garnier-Flammation, Paris, 1966, σελ. 35
- ¹⁶ Rousseau J.J., *Troisième Dialogue*, Œuvres Complètes, Ed. du Seuil, Paris, 1967, σελ. 474
- ¹⁷ Rousseau J.J., *The Social Contract or Principles of Political Right*, ό.π., σελ. 19
- ¹⁸ Μέσσηρ Ισβάν, *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοίωση*, Εκδ. Ράππα, 1974, σελ. 58 - 66
- ¹⁹ Ρούσης Γ., *Ο Λόγος στην Ουτοπία*, Εκδ. Γκοβόστη, 1996, σελ. 28
- ²⁰ Στο ίδιο, σελ. 28
- ²¹ Στο ίδιο, σελ. 29
- ²² Μανιάτης Γ., «Η έννοια της αποξένωσης στο Μαρξ», ό.π., σελ. 15 - 29
- ²³ Στο ίδιο, σελ. 15 - 29
- ²⁴ Ρούσης Γ., *Ο Λόγος στην Ουτοπία*, ό.π., σελ. 30
- ²⁵ Ένγκελς Φρήντριχ., *Ο Λουδοβίκος Φόυερμπαχ και το τέλος της γερμανικής φιλοσοφίας*, Διαλεκτικά Έργα, Εκδ. Γνώση, Τόμος II, σελ. 418
- ²⁶ Ρούσης Γ., *Ο Λόγος στην Ουτοπία*, ό.π., σελ. 31
- ²⁷ Στο ίδιο, σελ. 31
- ²⁸ Μανιάτης Γ., «Η έννοια της αποξένωσης στο Μαρξ», ό.π., σελ. 15 - 29
- ²⁹ Ρούσης Γ., *Ο Λόγος στην Ουτοπία*, ό.π., σελ. 30
- ³⁰ Μανιάτης Γ., «Η έννοια της αποξένωσης στο Μαρξ», ό.π., σελ. 15 - 29
- ³¹ Στο ίδιο, σελ. 15 - 29
- ³² Ρούσης Γ., *Ο Λόγος στην Ουτοπία*, ό.π., σελ. 33
- ³³ Μανιάτης Γ., «Η έννοια της αποξένωσης στο Μαρξ», ό.π., σελ. 15 - 29
- ³⁴ Ρούσης Γ., *Ο Λόγος στην Ουτοπία*, ό.π., σελ. 33
- ³⁵ Στο ίδιο, σελ. 34 - 35
- ³⁶ Ένγκελς Φ., *Ο Λουδοβίκος Φόυερμπαχ και το τέλος της γερμανικής φιλοσοφίας*, ό.π., σελ. 441
- ³⁷ Μανιάτης Γ., «Η έννοια της αποξένωσης στο Μαρξ», ό.π., σελ. 15 - 29
- ³⁸ Ρούσης Γ., *Ο Λόγος στην Ουτοπία*, ό.π., σελ. 36
- ³⁹ Στο ίδιο, σελ. 36
- ⁴⁰ Στο ίδιο, σελ. 27
- ⁴¹ Μανιάτης Γ., «Η έννοια της αποξένωσης στο Μαρξ», ό.π., σελ. 15 - 29
- ⁴² Μαρξ Καρλ, *Θέσεις για τον Φόυερμπαχ*, Διαλεκτικά έργα, ό.π., Τόμος II, σελ. 470
- ⁴³ Μανιάτης Γ., «Η έννοια της αποξένωσης στο Μαρξ», ό.π., σελ. 15 - 29
- ⁴⁴ Στο ίδιο, σελ. 15 - 29

- 45 Στο ίδιο, σελ. 15 - 29
- 46 Ρόσι Μάριο, «Ιστορική και φιλοσοφική εισαγωγή» στο Μαρξ Κ., *Το εβραϊκό ζήτημα*, Εκδ. Οδυσσεάς, Ε' έκδοση, 2006, σελ. 19 - 21
- 47 Στο ίδιο, σελ. 19 - 21
- 48 Στο ίδιο, σελ. 19 - 21
- 49 Μαρξ Κ., *Το εβραϊκό ζήτημα*, ό.π., σελ. 71 - 72
- 50 Στο ίδιο, σελ. 74
- 51 Στο ίδιο, σελ. 75
- 52 Στο ίδιο, σελ. 75
- 53 Στο ίδιο, σελ. 91
- 54 Στο ίδιο, σελ. 92
- 55 Στο ίδιο, σελ. 93
- 56 Στο ίδιο, σελ. 94
- 57 Στο ίδιο, σελ. 94 - 95
- 58 Στο ίδιο, σελ. 100
- 59 Στο ίδιο, σελ. 87
- 60 Στο ίδιο, σελ. 101
- 61 Στο ίδιο, σελ. 108
- 62 Ρόσι Μ., «Ιστορική και φιλοσοφική εισαγωγή» στο Μαρξ Κ., *Το εβραϊκό ζήτημα*, ό.π., σελ. 27
- 63 Ρούσης Γ., *Ο λόγος στην ουτοπία*, ό.π., σελ. 165 - 169
- 64 Maler Henri, "Marx libertaire?", στο *Marx contemporain*, Ed. Syllepse et Espaces Marx, 2003, σελ. 100 - 101
- 65 Μέσαρος Ι., *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοιρίωση*, ό.π., σελ. 81
- 66 Μαρξ Κ., *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*, Εκδ. Γλάρος, 1975, σελ.92
- 67 Κολέτι Λούτσιο, Εισαγωγή, στο Μαρξ Κ., *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, ό.π., σελ.15 - 17
- 68 Στο ίδιο, σελ. 33
- 69 Sève Lucien, *Penser avec Marx aujourd' hui, I.Marx et nous*, Editions La Dispute, 2004, σελ. 128 - 129
- 70 Ρούσης Γ., *Ο λόγος στην ουτοπία*, ό.π., σελ. 40 - 41
- 71 Ρούσης Γ., *Ο Μαρξ γεννήθηκε νωρίς*, Εκδ. Γκοβόστη, 2008, σελ. 237
- 72 Χέλερ Άγκνες, *Η θεωρία των αναγκών στον Μαρξ*, Εκδ. Εξάντας, 1975, σελ. 52 - 53
- 73 Χέλερ Ά., *Επανάσταση και καθημερινή ζωή*, Εκδ. Οδυσσεάς, 1977, σελ.43
- 74 Μαρξ Κ., *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*, ό.π., σελ. 93
- 75 Στο ίδιο, σελ. 94
- 76 Στο ίδιο, σελ. 116
- 77 Στο ίδιο, σελ. 93
- 78 Στο ίδιο, σελ. 94
- 79 Στο ίδιο, σελ. 95
- 80 Στο ίδιο, σελ. 95
- 81 Στο ίδιο, σελ. 98 - 99
- 82 Ρούσης Γ., *Ο λόγος στην ουτοπία*, ό.π., σελ. 79
- 83 Ρούσης Γ., *Σύγχρονη Επαναστατική Διανόηση*, ό.π., σελ. 71
- 84 Μαρξ Κ., *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*, ό.π., σελ. 96 - 98
- 85 Στο ίδιο, σελ. 96 - 97
- 86 Στο ίδιο, σελ. 97
- 87 Στο ίδιο, σελ. 98
- 88 Στο ίδιο, σελ. 96
- 89 Στο ίδιο, σελ. 100 - 101
- 90 Φέτσερ Ιρβινγκ, *Η συγκεκριμενοποίηση της έννοιας της ελευθερίας από τον Μαρξ, στο Σοσιαλιστικός Ουμανισμός*, Εκδ. Μπουκουμάνη, 1984, σελ. 319 - 333
- 91 Φρομ Έρικ, *Η εικόνα του ανθρώπου στον Μαρξ*, Εκδ.Μπουκουμάνη, 1975, σελ. 77
- 92 Μαρξ Κ., *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*, ό.π., σελ. 108
- 93 Στο ίδιο, σελ. 97
- 94 Στο ίδιο, σελ. 128
- 95 Στο ίδιο, σελ. 133
- 96 Στο ίδιο, σελ. 133

- 97 Στο ίδιο, σελ. 133
- 98 Ρούσης Γ., *Ο λόγος στην ουτοπία*, ό.π., σελ. 85
- 99 Μαρξ Κ., *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*, ό.π., σελ. 106
- 100 Μαρξ Κ. – Ένγκελς Φρ., *Η αγία οικογένεια*, Εκδ. Αναγνωστίδης, σελ. 42
- 101 Μαρξ Κ., *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*, ό.π., σελ. 144
- 102 Στο ίδιο, σελ. 163 - 166
- 103 Μάντελ Ε. – Νόβακ Τζ., *Η μαρξιστική θεωρία για την αλλοτρίωση*, Εκδ. Πρωτοποριακή Βιβλιοθήκη, 1985, σελ.48
- 104 Φρομ Έ., *Η εικόνα του ανθρώπου στον Μαρξ*, ό.π., σελ. 79
- 105 Μαρξ Κ., *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*, ό.π., σελ. 102
- 106 Στο ίδιο, σελ. 131
- 107 Φρομ Έ., *Η εικόνα του ανθρώπου στον Μαρξ*, ό.π., σελ.80
- 108 Μαρξ Κ., *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*, ό.π., σελ. 104
- 109 Ρούσης Γ., *Ο λόγος στην ουτοπία*, ό.π., σελ. 86
- 110 Μπιτόακης Ευτύχης, *Καρλ Μαρξ, ο θεωρητικός του προλεταριάτου*, Εκδ. Gutenberg, 1983, σελ. 16 - 17
- 111 Μέσαρος Ι., *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, ό.π., σελ.249 - 250
- 112 Μαρξ Κ., *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*, ό.π., σελ. 124
- 113 Στο ίδιο, σελ. 137
- 114 Maler Henri, “Marx libertaire?”, ό.π., σελ. 91 - 111
- 115 Φρομ Έ., *Η εικόνα του ανθρώπου στον Μαρξ*, ό.π., σελ.72
- 116 Μαρξ Κ. – Ένγκελς Φρ., *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Διαλέκτα Έργα, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 44 - 56
- 117 Μαρξ Κ., *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*, ό.π., σελ. 126
- 118 Andréani Tony, “Pourquoi Marx revient....ou reviendra”, στο *Marx contemporain*, ό.π., σελ.47 - 59
- 119 Φρομ Έ., *Η εικόνα του ανθρώπου στον Μαρξ*, ό.π., σελ. 73
- 120 Φέτσερ Ι., *Η συγκεκριμενοποίηση της έννοιας της ελευθερίας από τον Μαρξ*, ό.π., σελ. 319 - 333
- 121 Μάντελ Ε., - Νόβακ Τζ., *Η μαρξιστική θεωρία για την αλλοτρίωση*, ό.π., σελ. 72
- 122 Μέσαρος Ι., *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, ό.π., σελ. 22 - 23
- 123 Μπιτόακης Ε., *Καρλ Μαρξ, ο θεωρητικός του προλεταριάτου*, ό.π., σελ. 109
- 124 Andréani T., “Pourquoi Marx revient.....ou reviendra”, ό.π., σελ. 47 - 59
- 125 Ντουναγιέφσκαγια Ράγια, «Ο ουμανισμός του Μαρξ σήμερα», στο *Σοσιαλιστικός Ουμανισμός*, Εκδ. Μπουκουμάνη, 1984, σελ. 95 - 112
- 126 Κολέπι Λούτσιο, *Για τον νεαρό Μαρξ*, Εκδ. Οδυσσεάς, 1977, σελ.71
- 127 Μαρξ Κ., *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*, ό.π., σελ. 140
- 128 Φρομ Έ., *Η εικόνα του ανθρώπου στον Μαρξ*, ό.π., σελ. 70
- 129 Μαρξ Κ., *Θέσεις για τον Φόουερμπαχ*, Διαλέκτα έργα, ό.π., σελ. 468
- 130 Στο ίδιο, σελ. 469
- 131 Στο ίδιο, σελ. 469
- 132 Στο ίδιο, σελ. 468
- 133 Στο ίδιο, σελ. 468
- 134 Στο ίδιο, σελ. 469
- 135 Στο ίδιο, σελ. 468
- 136 Στο ίδιο, σελ. 470
- 137 Sève L., *Penser avec Marx aujourd’hui, I. Marx et nous*, ό.π., σελ. 130
- 138 Μαρξ Κ. – Ένγκελς Φρ., *Η γερμανική ιδεολογία*, Εκδ. Gutenberg, 1997, Τόμος Ι, σελ. 88
- 139 Μπιτόακης Ε., *Καρλ Μαρξ, ο θεωρητικός του προλεταριάτου*, ό.π., σελ. 106
- 140 Φρομ Έ., *Η εικόνα του ανθρώπου στον Μαρξ*, ό.π., σελ. 106
- 141 Μαρξ Κ. – Ένγκελς Φρ., *Η γερμανική ιδεολογία*, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 115
- 142 Στο ίδιο, σελ. 116
- 143 Στο ίδιο, σελ. 116
- 144 Ρούσης Γ., *Ο λόγος στην ουτοπία*, ό.π., σελ. 80
- 145 Μαρξ Κ. – Ένγκελς Φρ., *Η γερμανική ιδεολογία*, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 116
- 146 Στο ίδιο, σελ. 80
- 147 Στο ίδιο, σελ. 80 - 81

-
- 148 Στο ίδιο, σελ. 125 - 126
 149 Στο ίδιο, σελ. 127
 150 Στο ίδιο, σελ. 127
 151 Στο ίδιο, σελ. 126
 152 Στο ίδιο, σελ. 126 - 127
 153 Στο ίδιο, σελ. 85
 154 Στο ίδιο, σελ. 81
 155 Στο ίδιο, σελ. 81
 156 Στο ίδιο, σελ. 81
 157 Στο ίδιο, σελ. 127
 158 Στο ίδιο, σελ. 93
 159 Στο ίδιο, σελ. 127
 160 Στο ίδιο, σελ. 127 - 128
 161 Στο ίδιο, σελ. 13
 162 Στο ίδιο, σελ. 80 - 81
 163 Στο ίδιο, σελ. 119
 164 Ρούσης Γ., *Ο λόγος στην ουτοπία*, ό.π., σελ. 105
 165 Maler H. "Marx libertaire?", ό.π., σελ. 98
 166 Μπιτιοάκης Ε., *Καρλ Μαρξ, ο θεωρητικός του προλεταριάτου*, ό.π., σελ. 100
 167 Andréani T., "Pourquoi Marx revient.....revient ou reviendra", ό.π., σελ. 56
 168 Balibar Etienne, *La crainte des masses*, Ed. Galilée, 1997, σελ. 23 και 28
 169 Φρομ Έ., *Η εικόνα του ανθρώπου στον Μαρξ*, ό.π., σελ. 55 - 59
 170 Μανιάτης Γ., «Η έννοια της αποξένωσης στον Μαρξ», ό.π., σελ. 15 - 29
 171 Στο ίδιο, σελ. 15 - 29
 172 Φρομ Έ., *Η εικόνα του ανθρώπου στον Μαρξ*, ό.π., σελ. 28
 173 Andréani T., "Pourquoi Marx revient....et reviendra", ό.π., σελ. 56
 174 Μαρξ Κ., *Μισθωτή εργασία και κεφάλαιο*, Διαλεκτικά έργα, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 79
 175 Στο ίδιο, σελ. 80
 176 Στο ίδιο, σελ. 80
 177 Στο ίδιο, σελ. 73
 178 Στο ίδιο, σελ. 73 - 74
 179 Quiniou Yvon, "Marx et la morale", στο *Marx contemporain*, ό.π., σελ. 140
 180 Μαρξ Κ., - Ένγκελς Φρ., *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, ό.π., σελ. 14 - 15
 181 Στο ίδιο, σελ. 36 - 37
 182 Στο ίδιο, σελ. 37
 183 Στο ίδιο, σελ. 37 - 38
 184 Στο ίδιο, σελ. 38
 185 Στο ίδιο, σελ. 44
 186 Sève L., *Penser avec Marx aujourd' hui, I. Marx et nous*, ό.π., σελ. 36
 187 Maler H., "Marx libertaire?", ό.π., σελ. 95
 188 Διβάρης Αντώνης, Πρόλογος στο Κ. Μαρξ, *Grundrisse: Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, Εκδ. Στοχαστής, 1984, Τόμος Ι, σελ. 11
 189 Εισαγωγή του Ινστιτούτου Μαρξ - Ένγκελς, το Νοέμβριο του 1939, Μόσχα, στο Κ. Μαρξ, *Grundrisse: Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 35 - 36
 190 Μαρξ Κ., *Grundrisse: Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 114 - 115
 191 Στο ίδιο, σελ. 113
 192 Στο ίδιο, σελ. 110
 193 Στο ίδιο, σελ. 109 - 110
 194 Στο ίδιο, σελ. 114 - 115
 195 Στο ίδιο, Τόμος ΙΙ, σελ. 218
 196 Στο ίδιο, σελ. 227
 197 Στο ίδιο, σελ. 342
 198 Στο ίδιο, σελ. 641
 199 Στο ίδιο, σελ. 641 - 642
 200 Στο ίδιο, Τόμος Ι, σελ. 113 - 114
 201 Στο ίδιο, σελ. 109 - 110

- 202 Στο ίδιο, σελ. 25 - 26
- 203 Στο ίδιο, Τόμος II, σελ. 545
- 204 Στο ίδιο, σελ. 540 - 541
- 205 Στο ίδιο, σελ. 540 - 541
- 206 Husson Michel, "Communisme et le temps libre", <http://www.sap-pos.org/fr>
- 207 Μαρξ Κ., *Grundrisse: Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, ό.π., Τόμος II, σελ. 531 - 532
- 208 Στο ίδιο, σελ. 531
- 209 Στο ίδιο, σελ. 535
- 210 Στο ίδιο, σελ. 538
- 211 Στο ίδιο, σελ. 538 - 539
- 212 Στο ίδιο, σελ. 539
- 213 Στο ίδιο, σελ. 538 - 539
- 214 Στο ίδιο, σελ. 240 - 241
- 215 Στο ίδιο, σελ. 241
- 216 Στο ίδιο, σελ. 539
- 217 Στο ίδιο, σελ. 539
- 218 Ρούσης Γ., *Ο Λόγος στην ουτοπία*, ό.π., σελ. 204
- 219 Στο ίδιο, σελ. 245
- 220 Ρούσης Γ., *Σύγχρονη επαναστατική διανόηση*, ό.π., σελ. 188 - 189
- 221 Στο ίδιο, σελ. 220 - 224
- 222 Ρούσης Γ., «Σύγχρονος ιμπεριαλισμός και οι οικονομικές βάσεις της κομμουνιστικής χειραφέτησης», στο *Ιμπεριαλισμός: αντιθέσεις και αντιστάσεις*, Εκδ. ΚΨΜ, 2007, σελ. 127 - 152
- 223 Boccara Paul "Mon rapport à Marx : le continuer et le dépasser", στο *Marx contemporain*, ό.π., σελ. 230
- 224 Ρούσης Γ., «Σύγχρονος ιμπεριαλισμός και οι οικονομικές βάσεις της κομμουνιστικής χειραφέτησης», ό.π., σελ. 127 - 152
- 225 Στο ίδιο, σελ. 127 - 152
- 226 Μαρξ Κ., *Μισθός, τιμή και κέρδος*, <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1865/value-price-profit/index.htm>
- 227 Μαρξ Κ., *Μισθός, τιμή και κέρδος*, Διαλεκτικά έργα, ό.π., Τόμος I, σελ. 492 - 493
- 228 Στο ίδιο, σελ. 493
- 229 Στο ίδιο, σελ. 495 - 509
- 230 Στο ίδιο, σελ. 520 - 521
- 231 Στο ίδιο, σελ. 521
- 232 Στο ίδιο, σελ. 530 - 531
- 233 Ρούσης Γ., *Ο Μαρξ γεννήθηκε ναρίς*, Εκδ. Γκοβόστη, 2008, σελ. 240 - 241
- 234 Μανιάτης Γ., «Η έννοια της αποξένωσης στον Μαρξ», ό.π., σελ. 15 - 29
- 235 Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1978, Τόμος I, σελ. 89
- 236 Μαρξ Κ., *Grundrisse: Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, ό.π., Τόμος II, σελ. 641 - 642
- 237 Ρούσης Γ., *Ο Μαρξ γεννήθηκε ναρίς*, ό.π., σελ. 242
- 238 Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, ό.π., Τόμος I, σελ. 86
- 239 Balibar E., *La philosophie de Marx*, Ed. La Decouverte, 2001, σελ. 52
- 240 Ρούσης Γ., *Ο Μαρξ γεννήθηκε ναρίς*, ό.π., σελ. 243
- 241 Στο ίδιο, σελ. 243
- 242 Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, ό.π., Τόμος I, σελ. 85 - 86
- 243 Στο ίδιο, σελ. 86
- 244 Ρούσης Γ., *Ο Μαρξ γεννήθηκε ναρίς*, ό.π., σελ. 245
- 245 Marx K., *Un chapitre inédit du Capital, Mystification du capital* <http://www.marxists.org/francais/marx/works/1867/Capital-inedit/index.htm>
- 246 Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, ό.π., Τόμος III, σελ. 718
- 247 Στο ίδιο, Τόμος I, σελ. 89
- 248 Στο ίδιο, Τόμος III, σελ. 334
- 249 Στο ίδιο, Τόμος III, σελ. 114
- 250 Στο ίδιο, σελ. 1019
- 251 Στο ίδιο, Τόμος I, σελ. 197 - 198

- 252 Φρομ Έ., *Η εικόνα του ανθρώπου στον Μαρξ*, ό.π., σελ. 71
 253 Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 591
 254 Ρούσης Γ., *Ο Μαρξ γεννήθηκε νωρίς*, ό.π., σελ. 245 - 246
 255 Στο ίδιο, σελ. 248
 256 Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, ό.π., Τόμος ΙΙΙ, σελ. 1078
 257 Στο ίδιο, Τόμος Ι, σελ. 85 - 90
 258 Στο ίδιο, σελ. 57
 259 Στο ίδιο, σελ. 190 - 191
 260 Στο ίδιο, σελ. 190 - 191
 261 Φρομ Έ., *Η εικόνα του ανθρώπου στον Μαρξ*, ό.π., σελ. 63
 262 Ρούσης Γ., *Ο λόγος στην ουτοπία*, ό.π., σελ. 91
 263 Φρομ Έ., *Η εικόνα του ανθρώπου στον Μαρξ*, ό.π., σελ. 63
 264 Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, ό.π., Τόμος ΙΙΙ, σελ. 1007
 265 Στο ίδιο, σελ. 1007
 266 Στο ίδιο, Τόμος Ι, σελ. 244
 267 Sève L., *Penser avec Marx aujourd'hui, I. Marx et nous*, ό.π., σελ. 63 - 65
 268 Φρομ Έ., *Η εικόνα του ανθρώπου στον Μαρξ*, ό.π., σελ. 85
 269 Χέλερ Α., *Η θεωρία των αναγκών στον Μαρξ*, ό.π., σελ. 104 - 105
 270 Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, Κ. Μαρξ, ό.π., Τόμος Ι, υποσημείωση 18, σελ. 66 - 67,
 271 Maler H., "Marx libertaire?", ό.π., σελ. 93
 272 Ρούσης Γ., «Σύγχρονος ιμπεριαλισμός και οι οικονομικές βάσεις της κομμουνιστικής χειραφέτησης», ό.π., σελ. 127 - 152
 273 Spire Arnaud, "Marx cet inconnu", στο *Marx contemporain*, ό.π., σελ. 146
 274 Στο ίδιο, σελ. 152
 275 Μαρξ Κ., *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*, Διαλεκτά Έργα, ό.π., Τόμος ΙΙ, σελ. 1
 276 Στο ίδιο, σελ. 3
 277 Στο ίδιο, σελ. 7 - 8
 278 Στο ίδιο, σελ. 10
 279 Στο ίδιο, σελ. 12
 280 Στο ίδιο, σελ. 13
 281 Στο ίδιο, σελ. 13
 282 Στο ίδιο, σελ. 14
 283 Στο ίδιο, σελ. 14
 284 Στο ίδιο, σελ. 14
 285 Στο ίδιο, σελ. 14 - 15
 286 Τσερόνι Ο., *Η σκέψη του Μαρξ*, Εκδ. Οδυσσέας, 1975, σελ. 29
 287 Κολέτι Λούτσιο, *Για το νεαρό Μαρξ*, ό.π., σελ. 54 - 55
 288 Στο ίδιο, σελ. 71
 289 Μπιτσάκης Ε., *Καρλ Μαρξ, ο θεωρητικός του προλεταριάτου*, ό.π., σελ. 113
 290 Στο ίδιο, σελ. 30
 291 Στο ίδιο, σελ. 32
 292 Στο ίδιο, σελ. 32
 293 Στο ίδιο, σελ. 32
 294 Στο ίδιο, σελ. 50 - 51
 295 Στο ίδιο, σελ. 72 - 73
 296 Στο ίδιο, σελ. 81
 297 Στο ίδιο, σελ. 81
 298 Στο ίδιο, σελ. 158 - 159
 299 Στο ίδιο, σελ. 226 - 227
 300 Στο ίδιο, σελ. 224 - 229
 301 Ρούσης Γ., *Ο λόγος στην ουτοπία*, ό.π., σελ. 65
 302 Στο ίδιο, σελ. 65
 303 Andréani T., "Pourquoi Marx revient...ou reviendra", ό.π., σελ. 57
 304 Μέσαρος Ι., *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, ό.π., σελ. 23
 305 Στο ίδιο, σελ. 134
 306 Στο ίδιο, σελ. 237 - 243
 307 Φρομ Έ., *Η εικόνα του ανθρώπου στον Μαρξ*, ό.π., σελ. 107
 308 Sève L., *Penser avec Marx aujourd'hui, I : Marx et nous*, ό.π., σελ. 27 - 29

-
- ³⁰⁹ Μπιτσάκης Ε., *Καρλ Μαρξ, ο θεωρητικός του προλεταριάτου*, ό.π., σελ. 11
- ³¹⁰ Ρούσης Γ., *Ο λόγος στην ουτοπία*, ό.π., σελ. 67
- ³¹¹ Μανιάτης Γ., *Η έννοια της αποξένωσης στον Μαρξ*, ό.π., σελ. 15 - 29
- ³¹² Μέσαρος Ι., *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*. ό.π., σελ. 137
- ³¹³ Στο ίδιο, σελ. 249 - 251
- ³¹⁴ Μπιτσάκης Ε., *Καρλ Μαρξ, ο θεωρητικός του προλεταριάτου*, ό.π., σελ. 101
- ³¹⁵ Ντουναγιέφσκαγια Ρ., «Ο ουμανισμός του Μαρξ σήμερα», ό.π., σελ. 97
- ³¹⁶ Μπιτσάκης Ε., *Καρλ Μαρξ, ο θεωρητικός του προλεταριάτου*, ό.π., σελ. 11
- ³¹⁷ Στάλιν Ι., «Απαντα»,
<http://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/decades-index.htm>
- ³¹⁸ Ρούσης Γ., *Ο λόγος στην ουτοπία*, ό.π., σελ. 37
- ³¹⁹ Τσερόνι Ο., *Η σκέψη του Μαρξ*, ό.π., σελ. 118
- ³²⁰ Κολέτι Λ., *Για το νεαρό Μαρξ*, ό.π., σελ. 73
- ³²¹ Ρούσης Γ., «Ο Μαρξ γεννήθηκε νωρίς», ό.π., σελ. 231
- ³²² Φρομ Έ., «Η εφαρμογή της ουμανιστικής ψυχανάλυσης στη θεωρία του Μαρξ», στο *Σοσιαλιστικός Ουμανισμός*, ό.π., σελ. 56
- ³²³ Μανιάτης Γ., «Η έννοια της αποξένωσης στον Μαρξ», ό.π., σελ. 15 - 29
- ³²⁴ Boccara P., «Mon rapport à Marx : le continuer et le dépasser», ό.π., σελ. 215

ΜΕΡΟΣ Β΄

Η ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ ΣΕ ΕΝ
ΔΥΝΑΜΕΙ ΦΟΡΕΑ ΚΑΘΟΛΙΚΗΣ ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗΣ ΤΗΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΣΤΗΝ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΙΣΤΙΚΗ

Κεφάλαιο 2^ο

Η διαλεκτική σχέση αντικειμενικών συνθηκών και υποκειμενικού παράγοντα στην μαρξιστική σκέψη

«Η διαλεκτική μου μέθοδος στη βάση της δεν είναι μόνο διαφορετική από τη χεγκελιανή, μα είναι το κατευθείαν αντίθετό της. Για τον Χέγκελ, το πρωτόσες της νόησης –που με το όνομα ιδέα το μετατρέπει σε αυθυπόστατο υποκείμενο- είναι ο δημιουργός του πραγματικού που αποτελεί μονάχα το εξωτερικό του φανέρωμα. Για μένα αντίστροφα, το ιδεατό δεν είναι παρά το υλικό, μεταφερμένο και μετασχηματισμένο στο ανθρώπινο κεφάλι».¹ Με τα λόγια αυτά, ο ίδιος ο Μαρξ σχολιάζει στον επίλογο της δεύτερης έκδοσης του «Κεφαλαίου», ένα εκτενές άρθρο – παρουσίαση του συγκεκριμένου έργου του, στο περιοδικό «Αγγελιοφόρος της Ευρώπης» της Πετρούπολης. Διατυπώνοντας τη θέση αυτή, έρχεται, όπως σημειώνει και ο ίδιος, σε ριζική αντίθεση με τη χεγκελιανή άποψη περί ιστορίας, με βάση την οποία η αντικειμενική πραγματικότητα ήταν το αποτέλεσμα του ανθρώπινου πνεύματος.

«Για τον Μαρξ, υποστηρίζεται στο προαναφερόμενο άρθρο στον «Αγγελιοφόρο της Ευρώπης» της Πετρούπολης, ένα πράγμα μόνο έχει σημασία: να βρει το νόμο των φαινομένων που ασχολείται με την έρευνά τους. Και μάλιστα γι αυτόν δεν έχει σημασία μόνο ο νόμος που τα διέπει, όσο έχουν μια ορισμένη μορφή και όσο βρίσκονται σε μια αλληλοσχέση, που παρατηρείται σε δοσμένη περίοδο. Γι αυτόν, πάνω απ' όλα έχει ακόμη μεγαλύτερη σημασία ο νόμος της αλλαγής τους, της εξέλιξή τους, δηλαδή το πέρασμα από τη μία μορφή στην άλλη...»² καταλήγει το κείμενο που παραθέτει αυτούσιο ο Μαρξ, σημειώνοντας ότι συμφωνεί με το περιεχόμενο. Αυτός ο νόμος της αλλαγής των φαινομένων, η εξέλιξή τους, δηλαδή η εξέλιξη της ανθρώπινης ιστορίας, βασίζεται, σύμφωνα με την μαρξιστική διαλεκτική που έρχεται σε αντίθεση με την χεγκελιανή, όχι στον ανθρώπινο νου, αλλά στη σχέση ανάμεσα στις εκάστοτε αντικειμενικές κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες και τον υποκειμενικό παράγοντα. Με άλλα λόγια, για τον Μαρξ, αυτοί οι δύο παράγοντες είναι οι πυλώνες της ανθρώπινης ιστορίας και είναι αδιάρρηκτα και διαλεκτικά δεμένοι μεταξύ τους.

Στην μαρξιστική συλλογιστική, κυριαρχεί μια «διαλεκτική αλληλοεξέλιξη», ή αλλιώς «αντινομίες και ταυτόχρονα ισορροπία» μεταξύ των δύο αυτών παραγόντων.³ Δεν είναι λίγοι οι μελετητές που εκτιμούν ότι στο έργο των Μαρξ και Ένγκελς, όσον αφορά στο ζήτημα της σχέσης αντικειμενικών συνθηκών και υποκειμενικού παράγοντα παρατηρείται «μια διαρχία»: ορισμένες φορές, υποστηρίζουν οι αναλύσεις αυτές, ως βασικό κριτήριο της εξέλιξης της ανθρώπινης ιστορίας προκρίνεται η οικονομική ανάπτυξη της κοινωνίας ενώ κάποιες άλλες, αντίθετα, την προσοχή των κλασικών συγκεντρώνει η συνειδητή πολιτική πρωτοβουλία

των λαϊκών μαζών, δηλαδή το επίπεδο συνειδητοποίησής τους, που παρουσιάζεται ως βασικός παράγοντας ιστορικής προόδου.⁴

Πιο συγκεκριμένα, στη «Γερμανική Ιδεολογία» (1845 – 1846), οι Μαρξ – Ένγκελς υπογραμμίζουν ότι η άρση της «αλλοτριώσης (για να χρησιμοποιήσουμε, όπως λένε, έναν όρο που θα είναι κατανοητός στους φιλοσόφους)»⁵ είναι δυνατή «μόνο» όταν αυτή γίνει πραγματικά «αφόρητη, δηλαδή μια δύναμη που να επαναστατήσουν εναντίον της οι άνθρωποι»⁶. Αυτό θα συμβεί, εκτιμούν, όταν η μεγάλη μάζα των ανθρώπων θα έχει μείνει «χωρίς ιδιοκτησία» και η αντίφαση μεταξύ του πλούτου και του πολιτισμού από την μία και της φτώχειας από την άλλη θα μεγιστοποιείται διαρκώς. Για να φτάσει η καπιταλιστική κοινωνία σε ένα τέτοιο επίπεδο, επισημαίνουν, προϋποτίθεται ότι οι παραγωγικές δυνάμεις έχουν αυξηθεί πραγματικά πάρα πολύ, γιατί σε αντίθετη περίπτωση η εξέλιξη της ιστορίας (μέσα από μια απόπειρα συνολικής κοινωνικής ανατροπής) θα προκαλούσε «γενική στέρση και με τη φτώχεια θα ξανάρχιζε ο αγώνας για τ' αναγκαία και θ' αναπαράγονταν αναγκαστικά όλες οι παλιές βρωμιές»⁷.

Στο ίδιο έργο, στον δεύτερο τόμο, τονίζουν ότι όσο οι παραγωγικές δυνάμεις δεν είναι ακόμη τόσο αναπτυγμένες ώστε να μετατρέψουν σε περιττό τον συναγωνισμό, τόσο οι κυριαρχούμενες τάξεις «θα θέλανε τα αδύνατα» αν επιθυμούσαν να ανατρέψουν αυτή την κατάσταση. Αλλά και ότι η «θέληση» αυτή υπό τέτοιες συνθήκες δεν υπάρχει παρά μόνο στα «μυαλά των ιδεολόγων».⁸ Και συνεχίζουν στο ίδιο έργο, χαρακτηρίζοντας «αυταπάτη» το να πιστεύει κανείς ότι «..η αλλαγή των υφιστάμενων συνθηκών εξαρτιέται μονάχα από την καλή θέληση των ανθρώπων και ότι οι υφιστάμενες συνθήκες είναι ιδέες...»⁹ γιατί τελικά «..η κομμουνιστική επανάσταση δεν θα προσανατολιστεί σύμφωνα με τους «κοινωνικούς θεσμούς των εφευρετικών ταλέντων της κοινωνικής σκέψης», παρά σύμφωνα με τις παραγωγικές δυνάμεις.»¹⁰ Για να καταλήξουν ότι «στην πραγματικότητα ...[...]...οι άνθρωποι απελευθερώνονται κάθε φορά στο βαθμό που τους υπαγόρευε και επέτρεπε όχι το ιδεώδες τους για τον άνθρωπο, αλλά η εκάστοτε κατάσταση των παραγωγικών δυνάμεων.»¹¹

Στη βάση των παραπάνω διατυπώσεων διαμορφώνεται συχνά η εντύπωση ότι οι κλασσικοί αποδίδουν μονοσήμαντη βαρύτητα στις αντικειμενικές συνθήκες, εντύπωση που ενισχύεται και από τις διαπιστώσεις τους σε άλλα έργα. Στην «Αθλιότητα της Φιλοσοφίας» (1846 – 1847), ο Μαρξ εκτιμά ότι «οι κοινωνικές σχέσεις είναι σφιχτοδεμένες με τις παραγωγικές δυνάμεις» και ότι οι νέες παραγωγικές δυνάμεις, που οδηγούν σε ένα νέο τρόπο παραγωγής, αλλάζουν και τις κοινωνικές σχέσεις.¹² Εκτιμά, επίσης, ότι οι νόμοι, που διέπουν τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, αντιστοιχούν σε ορισμένο επίπεδο ανάπτυξης των ανθρώπων και των παραγωγικών δυνάμεων και ότι αλλάζοντας τις παραγωγικές δυνάμεις, αλλάζουν «αναγκαστικά» οι παραγωγικές σχέσεις.¹³ Μάλιστα, επισημαίνει ότι η οργάνωση των επαναστατικών στοιχείων μιας κοινωνίας σε τάξη, προϋποθέτει ότι υπάρχουν «όλες οι παραγωγικές δυνάμεις που μπορούσαν να γεννηθούν μέσα στα σπλάχνα της παλιάς κοινωνίας».¹⁴

Μια εξίσου κατηγορηματική διατύπωση περιλαμβάνει ο Ένγκελς στις «Αρχές του Κομμουνισμού» (1847), όπου υπογραμμίζει ότι «η ανάπτυξη

της μεγάλης βιομηχανίας αποτελείται από κεφάλαια και τέτοιο εύρος παραγωγικών δυνάμεων που ασφυκτιούν στο πλαίσιο της ατομικής ιδιοκτησίας και του αστικού καθεστώτος ..[...]..οπότε η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας, η κοινωνική ανατροπή, δεν είναι πλέον απλώς δυνατή αλλά «απολύτως απαραίτητη».¹⁵ Στην ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας γίνεται αναφορά και στο «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος» (1847 – 1848) όπου οι Μαρξ και Ένγκελς υποστηρίζουν ότι με αυτήν (την ανάπτυξη) «...αφαιρείται κάτω από τα πόδια της αστικής τάξης το έδαφος που πάνω στη βάση του παράγει και ιδιοποιείται τα προϊόντα. Πριν από όλα η αστική τάξη παράγει τους νεκροθάφτες της...[...]... Η πώση της και η νίκη του προλεταριάτου είναι το ίδιο αναπόφευκτα...»¹⁶, καταλήγουν δίνοντας, σαφώς, ιδιαίτερο βάρος στο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης της κοινωνίας και υιοθετώντας μια διατύπωση που δημιουργεί την αίσθηση του ντετερμινισμού.

«Μια νέα επανάσταση είναι δυνατή μονάχα σαν συνέπεια μιας (οικονομικής) κρίσης. Είναι, όμως, τόσο βέβαιη όσο και αυτή»¹⁷ τονίζει ο Μαρξ μετά από μια ανάλυση αρκετών σελίδων στο «οι Ταξικοί αγώνες στη Γαλλία από το 1848 ως το 1850» (1850). Σχολιάζοντας επίσης τις εξελίξεις στη Γαλλία, εκτιμά για τη συγκεκριμένη περίοδο ότι «η κατάσταση της οικονομικής εξέλιξης στην ηπειρωτική Ευρώπη δεν ήταν τότε καθόλου ώριμη για την παραμέριση της καπιταλιστικής παραγωγής»¹⁸, θέτοντας σαφώς τις αντικειμενικές συνθήκες ως πρόκριμα για την οποιαδήποτε ιστορική εξέλιξη. Ο Ένγκελς επαναλαμβάνει τη φράση – συμπέρασμα περί αναγκαιότητας μιας νέας οικονομικής κρίσης ως αναγκαία προϋπόθεση για την εκδήλωση μιας νέας επανάστασης στην σχετική εισαγωγή για να συμπληρώσει, επίσης, σχολιάζοντας τα ίδια γεγονότα ότι «το πρώτο κεφάλαιο της επανάστασης είχε κλείσει μέχρι την επόμενη παγκόσμια οικονομική κρίση», δίνοντας την εντύπωση ότι η εξέλιξη της οικονομίας και των παραγωγικών δυνάμεων είναι αυτή που καθορίζει την εκδήλωση ή όχι ενός επαναστατικού κινήματος.

Παρόμοια άποψη εκφράζεται και στα «Grundrisse» (1857 – 1858), λίγα χρόνια αργότερα, όπου υποστηρίζεται ότι οι αλληπάλληλες οικονομικές κρίσεις αναγκάζουν το κεφάλαιο, για να επιβιώσει, αρχικά να καταστρέφει μέρος του και στη συνέχεια να μεγιστοποιεί τη χρήση των παραγωγικών δυνάμεων. Με τον τρόπο αυτό, τονίζει ο Μαρξ, οι περιοδικές κρίσεις και καταστροφές του κεφαλαίου μέσα από την επανάληψή τους σε ανώτερη κλίμακα, φτάνουν, τελικά τις παραγωγικές δυνάμεις σε τέτοιο σημείο ανάπτυξης που οδηγούν σε βίαιη ανατροπή του κεφαλαίου.¹⁹

Στα «Grundrisse», εμβαθύνοντας περαιτέρω σε οικονομικά ζητήματα, ο Γερμανός διανοητής επισημαίνει ότι «αν στην κοινωνία δεν υπάρχουν κρυμμένοι οι υλικοί όροι παραγωγής και οι αντίστοιχες συναλλακτικές σχέσεις για μια αταξική κοινωνία, τότε όλες οι απόπειρες για ανατροπή του κοινωνικού αυτού συστήματος, θα ήταν «δονκιωτισμός»».²⁰ Για να συνεχίσει διευκρινίζοντας ότι η κοινωνία στην οποία θα εμπεριέχονται οι υλικοί όροι παραγωγής και οι συναλλακτικές σχέσεις μιας αταξικής κοινωνίας, δεν μπορεί να είναι άλλη από τον καπιταλισμό, ο οποίος, εκτός από αποξένωση, εκμετάλλευση, φτώχεια και πολλά άλλα, παράγει, επίσης, «γενικότητα και σφαιρικότητα στις σχέσεις και στις ικανότητες»

ακριβώς λόγω του τρόπου λειτουργίας της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής.²¹ Στο θέμα επανέρχεται στο δεύτερο τόμο του ίδιου έργου, υπογραμμίζοντας ότι το ανώτερο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων είναι η μοναδική βάση μιας νέας κοινωνικής βαθμίδας, γιατί ακριβώς όταν οι παραγωγικές δυνάμεις έχουν αναπτυχθεί τόσο ασφυκτούν στο πλαίσιο της συγκεκριμένης κοινωνικής βαθμίδας, βιώνοντας την ως «φραγμό» και επιδιώκουν την άρση του.²²

Στον πρόλογο της «Κριτικής της πολιτικής οικονομίας» (1859) περιέχεται άλλο ένα από τα πιο γνωστά μαρξιστικά αποσπάσματα που εκτιμάται από πολλούς ότι αποδίδουν αποκλειστική σημασία στο επίπεδο ανάπτυξης των αντικειμενικών συνθηκών ως προς τη δυνατότητα εκδήλωσης επανάστασης, δηλαδή ως προς τη δυνατότητα ιστορικής προόδου της ανθρωπότητας. «Ένας κοινωνικός σχηματισμός, τονίζει ο Μαρξ, ποτέ δεν εξαφανίζεται προτού αναπτυχθούν όλες οι παραγωγικές δυνάμεις, που μπορεί να χωρέσει, και νέες ανώτερες παραγωγικές σχέσεις ποτέ δεν εμφανίζονται πριν ωριμάσουν οι υλικοί όροι της ύπαρξής τους, μέσα στους κόλπους της ίδιας της παλιάς κοινωνίας. Γι αυτό η ανθρωπότητα βάζει πάντα μπροστά της μόνο τα καθήκοντα εκείνα που μπορεί να λύσει, γιατί...[...]...γίνεται πάντα φανερό ότι το ίδιο το καθήκον ξεπηδά μόνο τότε, όταν οι υλικοί όροι για τη λύση του υπάρχουν κιόλας ή τουλάχιστον βρίσκονται στην πορεία του γίγνεσθαι...»²³ Και προσθέτει ότι οι παραγωγικές δυνάμεις που αναπτύσσονται στους κόλπους της αστικής κοινωνίας δημιουργούν ταυτόχρονα τους υλικούς όρους ανατροπής της, και με αυτήν την φάση, την ανατροπή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, τελειώνει «η προϊστορία της ανθρωπότητας».²⁴

Με άλλα λόγια, οι Μαρξ – Ένγκελς υποστηρίζουν ότι σε ορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης οι παραγωγικές δυνάμεις έρχονται σε ευθεία αντίθεση με τις διαμορφωμένες κοινωνικές σχέσεις, οι οποίες μετατρέπονται από μορφές ανάπτυξης τους σε δεσμά για την εξέλιξη τους. Τότε, όπως γράφουν, «έρχεται μια εποχή κοινωνικής επανάστασης».²⁵

Σημεία όπου η μαρξιστική σκέψη μοιάζει να ρέπει προς ένα οικονομικό ντετερμινισμό εμπεριέχονται και στο γνωστότερο οικονομικό έργο του Μαρξ, το «Κεφάλαιο» (1885). Μία, ίσως, από τις πιο πολυσυζητημένες διατυπώσεις υπάρχει στον πρώτο τόμο. Εκεί ο Μαρξ, αφού έχει περιγράψει εκτενώς την εξέλιξη της διαδικασίας συνειδητοποίησης του προλεταριάτου μέσα από την λειτουργία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, σημειώνει ότι «η συγκεντροποίηση μέσω παραγωγής και η κοινωνικοποίηση της εργασίας φτάνουν σε τέτοιο σημείο, όπου δεν συμβιβάζονται με το κεφαλαιοκρατικό περιβάλλον...[...]...αυτό σπάει...[...]...σημαίνει το τέλος της κεφαλαιοκρατικής ατομικής ιδιοκτησίας. Οι απαλλοτριωτές απαλλοτριώνονται...»²⁶

Στο ίδιο έργο ο Μαρξ επανέρχεται, τονίζοντας ότι, μέσα από την ανάλυση του τρόπου παραγωγής, αποδεικνύεται ότι ο καπιταλισμός είναι ένας ειδικά ιστορικά προσδιορισμένος τρόπος παραγωγής και ότι, όπως κάθε άλλος δοσμένος τρόπος παραγωγής προϋποθέτει δοσμένη βαθμίδα ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και των μορφών ανάπτυξής τους

σαν ιστορικό όρο. Ο καπιταλισμός είναι ο ίδιος το αποτέλεσμα της πρότερης ιστορικής εξέλιξης και αποτελεί ο ίδιος τη δοσμένη βάση της επόμενης βαθμίδας κοινωνικής εξέλιξης στην ιστορία της ανθρωπότητας. Αντίστοιχα παροδικό ιστορικό χαρακτήρα έχουν και οι παραγωγικές κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων, καταλήγει ο Μαρξ, αφήνοντας ως ένα βαθμό την αίσθηση ότι η κίνηση αυτή στην πορεία της ιστορίας «συνμβαίνει» ούτως ή άλλως.²⁷

Για τους κλασσικούς είναι ξεκάθαρο, λοιπόν, ότι η «ιστορία...[...]...δεν είναι μια απλή πράξη αφαίρεσης από μέρους της «αυτοσυνειδησίας».²⁸ «..η ιστορία δεν τελειώνει με το να διαλυθεί μέσα στην «αυτοσυνειδησία» σαν «πνεύμα του πνεύματος» αλλά ..[...]...σε κάθε στάδιο βρίσκεται ένα υλικό αποτέλεσμα: ένα σύνολο παραγωγικών δυνάμεων, μια ιστορικά δημιουργημένη σχέση ατόμων προς τη φύση και ανάμεσά τους...»²⁹

Ταυτόχρονα, όμως, οι κλασσικοί προβάλλουν το ρόλο του υποκειμενικού παράγοντα στην ιστορική εξέλιξη. Στο «Κεφάλαιο» (1867), ο Μαρξ διατυπώνει, γενικά, την άποψη ότι «...μια κοινωνία που βρίσκεται στην ιστορική πορεία κίνησής της, ούτε μπορεί να υπερπηδήσει, ούτε να καταργήσει με διατάγματα τις φυσικές φάσεις της ανάπτυξής της. Μπορεί, όμως, να συντομεύσει και ν' απαλύνει τους πόνους του τοκετού»³⁰, παίρνοντας αποστάσεις από μια ντετερμινιστική ερμηνεία της ιστορικής πορείας της ανθρωπότητας στη βάση μόνο των αντικειμενικών συνθηκών.

«..οι περιστάσεις φτιάχνουν τους ανθρώπους όπως ακριβώς οι άνθρωποι τις περιστάσεις...»³¹ γράφουν οι Μαρξ και Ένγκελς στην «Γερμανική Ιδεολογία» (1845 – 1846). Στην μαρξιστική συλλογιστική, ο άνθρωπος δεν είναι ένα παθητικό όν, που άγεται και φέρεται από τις «περιστάσεις». Μπορεί να λάβει ανεξάρτητες αποφάσεις, απλώς η διαδικασία επιλογής της στάσης ή των πράξεών του, γίνεται «πάντα κοινωνικά, με την έννοια ότι η προσωπικότητά του καθορίζεται κοινωνικά...»³²

Οι άνθρωποι «φτιάχνουν την ιστορία τους», είναι οι ίδιοι προϊόν του εαυτού τους. Στην 3^η θέση για τον Φόουερμπαχ (1845), ο Μαρξ αναφέρει χαρακτηριστικά ερχόμενος σε ρήξη και με τον, μέχρι τότε, υλισμό: «Η υλιστική διδασκαλία ότι οι άνθρωποι είναι προϊόντα των συνθηκών και της αγωγής και ότι επομένως οι άνθρωποι που έχουν αλλάξει είναι προϊόντα άλλων συνθηκών και αλλαγμένης αγωγής, ξεχνά ότι τις συνθήκες τις αλλάζουν ακριβώς οι άνθρωποι και ότι πρέπει να διαπαιδαγωγηθεί και ο ίδιος ο διαπαιδαγωγητής...[...]... Η σύμπτωση της αλλαγής των συνθηκών με την αλλαγή της ανθρώπινης δράσης μπορεί να θεωρηθεί και να κατανοηθεί σωστά μονάχα σαν ανατρεπτική πράξη».³³ Με άλλα λόγια, οι συνθήκες φτιάχνουν τους ανθρώπους τόσο όσο οι άνθρωποι φτιάχνουν τις συνθήκες. Υπάρχει μια διαλεκτική ενότητα συνθηκών και ανθρώπινης δραστηριότητας που επιτυχώς συμπίπτει μόνο στην επαναστατική πράξη.³⁴

Για το ίδιο ζήτημα τονίζουν οι Μαρξ – Ένγκελς στο «Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος» (1847 – 1848): «Η ιστορία όλων των ως τα τώρα κοινωνιών είναι ιστορία ταξικών αγώνων. Ελεύθερος και δούλος, πατριώτης και πληβείος, βαρώνος και δουλοπάροικος, μάστορας και κάλφας, με μια λέξη καταπιεστής και καταπιεζόμενος, βρίσκονται σε

ακατάπαυστη αντίθεση μεταξύ τους, έκαναν αδιάκοπο αγώνα, πότε σκεπασμένο, πότε ανοικτό, έναν αγώνα που τελείωνε κάθε φορά με τον επαναστατικό μετασχηματισμό ολοκληρωτής της κοινωνίας ή με την από κοινού καταστροφή των τάξεων που αγωνίζονταν.»³⁵

«...Ο μεγάλος νόμος κίνησης της ιστορίας που ανακάλυψε ο Μαρξ, υποστηρίζει ο Ένγκελς στην εισαγωγή του στην «18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη», είναι ότι όλοι οι ιστορικοί αγώνες, αδιάφορο αν γίνονται στον πολιτικό, θρησκευτικό, φιλοσοφικό ή σε οποιονδήποτε άλλο ιδεολογικό τομέα, δεν είναι πραγματικά παρά, ή περισσότερο ή λιγότερο, καθαρή έκφραση των αγώνων ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις και ότι η ύπαρξη των τάξεων αυτών και συνεπώς και οι συγκρούσεις τους, εξαρτώνται με τη σειρά τους από το βαθμό ανάπτυξης της οικονομικής τους θέσης, από τον τρόπο παραγωγής και από τον τρόπο της ανταλλαγής τους που απορρέει από αυτόν»³⁶.

Κατά τους Μαρξ και Ένγκελς «...όχι η κριτική αλλά η επανάσταση είναι η κινητήρια δύναμη της ιστορίας, και επίσης της θρησκείας, της φιλοσοφίας και κάθε άλλης θεωρίας.»³⁷ Η αντίθεση παραγωγικών δυνάμεων – παραγωγικών σχέσεων κορυφώνεται και γίνεται βάση ενός νέου κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού μέσα από επαναστάσεις. «Σε όλες τις επαναστάσεις ως τα τώρα, σημειώνουν, ο τρόπος της δραστηριότητας έμενε πάντοτε άθικτος και ήταν μονάχα ζήτημα διαφορετικού καταμερισμού αυτής της δραστηριότητας, ένας καινούργιος καταμερισμός εργασίας σε άλλα πρόσωπα, ενώ η κομμουνιστική επανάσταση κατευθύνεται εναντίον του προηγούμενου τρόπου δραστηριότητας, καταργεί την εργασία και καταργεί την κυριαρχία όλων των τάξεων μαζί με τις ίδιες τις τάξεις...»³⁸

Η επανάσταση, λοιπόν, είναι, ούτως ή άλλως, «η κινητήρια δύναμη της ιστορίας», για τους κλασσικούς, είναι το αναγκαίο «όχημα» για την ιστορική πρόοδο της ανθρωπότητας, για την ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος και τον κομμουνισμό. Και αυτή η επανάσταση αποτελεί την κορυφαία «υποκειμενική» παρέμβαση στην ιστορική πρόοδο. Μάλιστα, παρά τα όσα επισημάνθηκαν αρχικά περί οικονομικού ντετερμινισμού, σε αρκετά σημεία στα έργα των κλασσικών δίνεται η αίσθηση ότι προκρίνεται ο βαθμός συνειδητοποίησης και η αποφασιστικότητα του επαναστατικού υποκειμένου, του προλεταριάτου, έναντι της ωριμότητας των αντικειμενικών οικονομικών συνθηκών ως καθοριστικού παράγοντα της κοινωνικής εξέλιξης. Δηλαδή, υπάρχουν περιπτώσεις όπου οι Μαρξ και Ένγκελς ανατρέπουν την εντύπωση που δημιουργείται από ορισμένα από τα προαναφερόμενα αποσπάσματά τους, ότι, δηλαδή, το προλεταριάτο θα επαναστατήσει «ούτως ή άλλως» όταν και μόνο όταν ωριμάσουν πλήρως οι αντικειμενικές κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες, σαν να επρόκειτο για μια «φυσική» αντίδραση – διαδικασία.

Ο ρόλος των ίδιων των προλετάρων στον αγώνα τους είναι καθοριστικός, γράφουν οι Μαρξ και Ένγκελς, στην Προσφώνηση της Κεντρικής Επιτροπής στην Ένωση των Κομμουνιστών τον Μάρτη του 1850. Διευκρινίζουν ότι το να φέρει σε πέρας η εργατική τάξη επιτυχώς το ρόλο της στην επανάσταση θα γίνει όταν οι προλετάριοι έχουν ξεκαθαρίσει τα ταξικά τους συμφέροντα, όταν δεν παρασύρονται από τον

υποκριτικό λόγο των δημοκρατών μικροαστών, όταν παραμένουν στην ανεξάρτητη οργάνωση του κόμματός τους.³⁹

Στον πρόλογο του έργου «Ταξικοί αγώνες στη Γαλλία» (1850) επισημαίνεται ότι έχει περάσει πλέον ο καιρός των επαναστάσεων των μικρών συνειδητών ηγεσιών. Στην εποχή του καπιταλισμού, στη διαδικασία ανατροπής του θα πρέπει να συμμετάσχουν οι μάζες και μάλιστα «συνειδητά, να ξέρουν γιατί δίνουν το αίμα τους και ποιος είναι ο στόχος τους»⁴⁰, υπογραμμίζει ο Ένγκελς. Στο ίδιο έργο, ο Μαρξ, αν και αλλού, όπως είδαμε, έχει προκρίνει τις αντικειμενικές συνθήκες, προσάπτει στο παρισινό προλεταριάτο ότι φάνηκε «ανίκανο να προχωρήσει πέρα από την αστική δημοκρατία παρά μόνο με τη σκέψη και με τη φαντασία του.»⁴¹ στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο στην οποία αναφέρεται, αφήνοντας να εννοηθεί ότι ο υποκειμενικός παράγοντας αποδείχτηκε κατώτερος των περιστάσεων και αυτό έκρινε την έκβαση της «σύγκρουσης», αφού δεν γίνεται κανένα σχόλιο για το επίπεδο κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης.

Ανάλογες «παρατηρήσεις» για τις ευθύνες του γαλλικού προλεταριάτου εμπεριέχονται και στη «18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη» (1852). Εκεί, αφού, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι για να ξεσπάσει σοβαρή σύγχρονη κοινωνική επανάσταση πρέπει πρώτα να υπάρχουν οι υλικοί όροι και σχέσεις στο επίπεδο της παραγωγής, ο Μαρξ, σχολιάζοντας την υιοθέτηση του εκλογικού νόμου του 1850, προσάπτει στους εργάτες ότι «αφέθηκαν» να καθοδηγηθούν από τους δημοκράτες «ξενώντας το επαναστατικό τους συμφέρον ως τάξη...»⁴² Δίνει, δηλαδή, ουσιαστικά μεγαλύτερο βάρος στην ταξική συνειδητοποίηση του προλεταριάτου από ό,τι στις επικρατούσες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες.

Στο «Μισθός, Τιμή και Κέρδος» (1865), ο Μαρξ τονίζει ότι για να υπάρχει κοινωνική ανατροπή πρέπει «η εργατική τάξη να καταλάβει» ότι εκτός της αθλιότητας το καπιταλιστικό σύστημα εγκυμονεί υλικούς όρους και κοινωνικές μορφές που είναι απαραίτητοι για έναν οικονομικό μετασχηματισμό της κοινωνίας.⁴³ Στον, δε, πρόλογο του Μανιφέστου για τη γερμανική του έκδοση (1872), ο Ένγκελς υπογραμμίζει ότι κατά τον Μαρξ η τελική νίκη των θέσεων του Μανιφέστου εξαρτάται μόνο από την πνευματική ανάπτυξη των εργατών, η οποία θα πρέπει να προκύπτει από την ενιαία δράση τους και την, μεταξύ τους, συζήτηση, μέσα από την πάλη τους, τις ήττες τους, από όλα αυτά που θα τους οδηγήσουν να κατανοήσουν τους πραγματικούς όρους της χειραφέτησής τους, και αφήνει σε δεύτερη μοίρα το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων.⁴⁴

Ο Ένγκελς, πάλι, στην «Εξέλιξη του σοσιαλισμού από την ουτοπία στην επιστήμη» (1877) γράφει ότι όσο δεν υπάρχει κατανόηση της λειτουργίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, τόσο η λειτουργία του θα μοιάζει ως «φυσικός μη ανατρεπόμενος νόμος ενάντια σε εμάς και παρά τη θέλησή μας...[...]» όταν όμως κατανοηθεί η λειτουργία του, μέσω της επανάστασης μετατρέπονται οι νόμοι αυτοί από δαιμονικοί κυρίαρχοι σε υπάκουους υπηρέτες⁴⁵ υποστηρίζοντας σαφώς ότι σημαντικό ρόλο στην εκδήλωση επανάστασης χειραφέτησης

διαδραματίζει η κατανόηση της καπιταλιστικής λειτουργίας από το προλεταριάτο και η συνειδητή του δράση.

Ο ίδιος στην «Καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους» (1884), σημειώνει ότι όσο η καταπιεζόμενη εργατική τάξη δεν είναι ακόμη ώριμη για την «αυτοαπελευθέρωση» της, θα συνεχίζει να αναγνωρίζει, στην πλειοψηφία της, ως μόνο δυνατό, το υπάρχον κοινωνικό καθεστώς⁴⁶, δίνοντας και πάλι την αίσθηση ότι κομβικό ρόλο στην ρήξη με σκοπό τη χειραφέτηση, δηλαδή στην επαναστατική ανατροπή του καπιταλισμού, διαδραματίζει το επίπεδο συνειδητοποίησης του υποκειμενικού παράγοντα.

Τέλος, ο Ένγκελς, πάλι, αναφερόμενος, το 1884, στα γεγονότα της διετίας 1848 - 1849 στη Γερμανία, σχολιάζει ότι το «προλεταριάτο (στη δεδομένη χρονική στιγμή), μην έχοντας ακόμη συνείδηση του ιστορικού του ρόλου, ήταν υποχρεωμένο στη μεγάλη μάζα του να αναλάβει πρώτα το ρόλο της πρωτοπορίας της άκρας αριστεράς πτέρυγας της αστικής τάξης»⁴⁷. Εφιστά, δηλαδή, την προσοχή του στο επίπεδο συνειδησιακής ωριμότητας της εργατικής τάξης ως προς τη δράση και τη στάση της απέναντι σε εξελίξεις και όχι στο βαθμό κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης.

Εκτός από τις κάπως πιο γενικές θεωρητικές αυτές διατυπώσεις, όπως όμως ορθά επισημαίνει ο Γ. Ρούσης, υπάρχουν και τρία χαρακτηριστικά παραδείγματα, στα οποία οι αναλύσεις των κλασικών δείχνουν ότι θεωρούν ότι η παρέμβαση του υποκειμενικού παράγοντα, το επίπεδο συνειδητοποίησης της εργατικής τάξης, «μπορεί ν' αντισταθμίσει το έλλειμμα που προκύπτει από την μειωμένη ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών δυνάμεων»⁴⁸. Τα παραδείγματα αυτά αφορούν στην ανάλυση του Μαρξ για την Ισπανική Επανάσταση μεταξύ 1854 - 1856, τις εκτιμήσεις των Μαρξ - Ένγκελς για τη δυνατότητα περάσματος στον κομμουνισμό της, πιο καθυστερημένης από άλλες καπιταλιστικές χώρες, Γερμανίας, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, αλλά και κατευθείαν, παραλείποντας τον καπιταλισμό, της Ρωσίας την ίδια εποχή.

Όπως αναφέρει ο Γ. Ρούσης στο βιβλίο του «Ο Μαρξ γεννήθηκε νωρίς», στην Ισπανία, το καλοκαίρι του 1854 μια ομάδα μετριοπαθών προοδευτικών αξιωματικών προχωρεί σε ανταρσία. Δια μέσου προκηρύξεων προς τον ισπανικό λαό, ζητά να συγκληθούν τα κορτές (αντιπροσωπευτικά σώματα), να μειωθούν οι φόροι, να αποκατασταθεί η τοπική αυτοδιοίκηση, να οργανωθεί εθνική πολιτοφυλακή. Τα αιτήματα αγγίζουν τον ισπανικό λαό, που ξεσηκώνεται σε ολόκληρη τη χώρα. Οργανώνονται λαϊκές επαναστατικές επιτροπές και λαϊκή οπλισμένη πολιτοφυλακή. Το 1855 σημαδεύεται από μαχητικές μαζικές απεργίες με βασικά συνθήματα «κάτω η κυβέρνηση» και «θάνατος στους πλουσίους». Κατά τις απεργίες, σημειώνονται δολοφονίες εργοδοτών και εκτελέσεις απεργών από τις αρχές. Καθώς κλιμακώνεται η σύγκρουση, οι αξιωματικοί εγκαταλείπουν τις αρχικές τους θέσεις αλλά και τον ισπανικό λαό στο μένος των κυβερνητικών δυνάμεων, που τελικά καταστέλλουν αιματηρά την επανάσταση.⁴⁹

Η πρώτη τοποθέτηση του Μαρξ για τις εξελίξεις αυτές στην Ισπανία, το 1854, είναι αρνητική. Εκτιμά ότι «το κοινωνικό ζήτημα με τη σύγχρονη έννοια του όρου, (δηλαδή μια ολική κοινωνική ανατροπή με στόχο τον

κομμουνισμό) δεν έχει βάση σε μια χώρα της οποίας οι πλουτοπαραγωγικές πηγές δεν έχουν ακόμη αναπτυχθεί ενώ παράλληλα ο πληθυσμός της είναι τόσο περιορισμένος» (αφού η Ισπανία τότε είχε περίπου 15 εκατομμύρια κατοίκους).⁵⁰ Μετά από δύο χρόνια, και με δεδομένο, όπως είναι αναμενόμενο, ότι δεν υπάρχει καμία σημαντική αλλαγή ως προς την ανάπτυξη των πλουτοπαραγωγικών πηγών της χώρας (πόσο μάλλον κατά τη διάρκεια μιας τέτοιου μεγέθους κοινωνικής αναστάτωσης), ούτε φυσικά έχει αυξηθεί σημαντικά ο πληθυσμός της, ο Μαρξ διατυπώνει μια νέα εκτίμηση. Υποστηρίζει ότι στην Ισπανία «μπορεί να τεθεί το κοινωνικό ζήτημα με τη σύγχρονη έννοια του όρου», γιατί «έχουμε πια τους ίδιους διαχωρισμούς (ταξικούς) που υπάρχουν στην υπόλοιπη Ευρώπη» οπότε και «η επανάσταση που επίκειται στην υπόλοιπη Δυτική Ευρώπη θα βρει ώριμη την Ισπανία». Συμπληρώνει, δε, ότι η διετία μεταξύ 1854 – 1856 αποτελεί μια μεταβατική φάση που «χρειάστηκε να περάσει η Ισπανία για να φτάσει στην ωριμότητα».⁵¹

Εκτός από το ζήτημα του συνδυασμού της επανάστασης σε μια χώρα με την εκδήλωση επανάστασης και σε άλλες ανεπτυγμένες χώρες, το οποίο οι κλασσικοί θέτουν και επαναθέτουν σταθερά σε όλο τους το έργο ως προϋπόθεση για να βαδίσει προς τον κομμουνισμό μια κοινωνική επανάσταση, ο Μαρξ είναι ξεκάθαρο ότι στο συγκεκριμένο παράδειγμα καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η λαϊκή επαναστατικότητα έρχεται να καλύψει την ανεπάρκεια του επιπέδου ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και τον μικρό, αριθμητικά, πληθυσμό της Ισπανίας.⁵² Επανερχόμενος στο ίδιο ζήτημα, ο Ένγκελς, το 1873, υποστηρίζει ότι και στην Ισπανία «λογάριαζαν ότι η πρακτική ανάγκη και το ένστικτο αυτοσυντήρησης θα οδηγήσει σε γερή και αδιάσπαστη συμμαχία των τοπικών κοινοτήτων μεταξύ τους και σε, τελικά, επιτυχή έκβαση της επανάστασης, αλλά αυτό δεν έγινε», χωρίς, όμως, να κάνει νύξη στην ανεπάρκεια της κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης της χώρας ως παράγοντα αποτυχίας.⁵³

Προχωρώντας στο επόμενο παράδειγμα, που αφορά στη δυνατότητα εκδήλωσης επανάστασης στη Γερμανία, είναι επίσης σαφές ότι αποδίδεται ιδιαίτερη βαρύτητα στο επίπεδο του υποκειμενικού παράγοντα, στην προκειμένη περίπτωση δηλαδή του γερμανικού προλεταριάτου, χωρίς να θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση ένα ανώτερο επίπεδο ανάπτυξης των γερμανικών παραγωγικών δυνάμεων. Οι Γερμανοί εργάτες, σημειώνει ο Ένγκελς, έδειχναν ότι υπερέχουν «πνευματικά και ηθικά» σε όλα τα επίπεδα, ενώ έκαναν τον αγώνα τους με «ένα τέτοιο χιούμορ που είναι η καλύτερη απόδειξη για το πόσο είναι σίγουροι για την υπόθεσή τους και πόσο έχουν συνείδηση της υπεροχής τους»⁵⁴.

Συνεχίζοντας την ανάλυσή του, ο Ένγκελς υποστηρίζει ότι η γερμανική εργατική τάξη έχει δύο πλεονεκτήματα σε σχέση με την ευρωπαϊκή: το ό,τι ανήκει «στο θεωρητικότερο λαό της Ευρώπης» και το ό,τι χρονικά έχουν προηγηθεί εξελίξεις και αγώνες του εργατικού κινήματος της Γαλλίας και της Αγγλίας, γεγονός που δίνει στο γερμανικό προλεταριάτο το προτέρημα να έχει συσσωρευμένη εμπειρία. Καταλήγει, δε, στο συμπέρασμα ότι η στάση του γερμανικού προλεταριάτου δείχνει ότι κατανοεί πολύ καλά την κατάσταση και το

ρόλο του γιατί ο αγώνας του «είναι συνδυασμένος σε όλα τα μέτωπα: το θεωρητικό, το πολιτικό και το οικονομικό». ⁵⁵

Στη γερμανική εργατική τάξη αναφέρονται οι Μαρξ και Ένγκελς και στο «Μανιφέστο». Εκτιμούν ότι η Γερμανία είναι «στις παραμονές μιας αστικής επανάστασης» και ότι η «ανατροπή αυτή πραγματοποιείται στις πιο προχωρημένες συνθήκες του ευρωπαϊκού πολιτισμού»⁵⁶, με ένα προλεταριάτο πολύ πιο ανεπτυγμένο από ό,τι στην Αγγλία του 17^{ου} αιώνα και στη Γαλλία του 18^{ου}. Συμπληρώνουν ότι αυτή η αστική επανάσταση δεν είναι παρά μόνο το προοίμιο μιας προλεταριακής επανάστασης⁵⁷, μην κάνοντας καμία αναφορά στο επίπεδο ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής στη Γερμανία, των υλικών παραγωγικών δυνάμεων, δηλαδή με δύο λόγια των αντικειμενικών συνθηκών. Στο παραπάνω απόσπασμα από το «Μανιφέστο», σχετικά με τη Γερμανία, οι Μαρξ και Ένγκελς αναφέρουν και το στοιχείο του «περάσματος» της χώρας πρώτα μέσα από μια αστική επανάσταση προκειμένου να φτάσει στην προλεταριακή επανάσταση και στον κομμουνισμό.

Το συγκεκριμένο θέμα θίγεται πιο διεξοδικά στις αναλύσεις τους για τη δυνατότητα «περάσματος» της Ρωσίας κατευθείαν στον κομμουνισμό στη βάση της ρωσικής αγροτικής κοινότητας, χωρίς την παρέμβαση του ιστορικού σταδίου του καπιταλισμού. «Αν η Ρωσία συνεχίσει να βαδίζει όπως από το 1861 (οπότε καταργήθηκε η δουλοπαροικία) θα χάσει την πιο ωραία ευκαιρία που η ιστορία προσέφερε ποτέ σ' ένα λαό και θα υποστεί τις μοιραίες περιπέτειες του καπιταλιστικού καθεστώτος» σχολιάζει ο Μαρξ σε γράμμα του προς τον Νικολάι Μιχαϊλόφσκι, που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Otétchestvennyé Zapiski*.⁵⁸ Με άλλα λόγια, ο Μαρξ υποστηρίζει ότι θεωρητικά φαίνεται να υπάρχει δυνατότητα η Ρωσία να υπερκελίσει το καπιταλιστικό στάδιο, αν και η πορεία της δεν δείχνει ότι τελικά θα αδράξει την ευκαιρία αυτή.⁵⁹

Ο Ένγκελς, από την πλευρά του, στον πρόλογο του «Μανιφέστου» στη ρωσική έκδοση, απαντά στην ερώτηση για το κατά πόσο η ρωσική αγροτική κοινότητα μπορεί να «περάσει» κατευθείαν στον κομμουνισμό. Λέει ότι αυτό μπορεί να γίνει μόνο αν η ρωσική επανάσταση αποτελέσει «το σύνθημα για επαναστάσεις στην ανεπτυγμένη Δύση», για να αλληλοσυμπληρώνονται⁶⁰, θίγοντας ένα πολύ βασικό στοιχείο της μαρξιστικής συλλογιστικής για την προλεταριακή επανάσταση οπουδήποτε, στο οποίο θ' αναφερθούμε στη συνέχεια.

Είναι βέβαιο ότι για κάποιο χρονικό διάστημα τουλάχιστον οι κλασσικοί ήταν θετικά προδιατεθειμένοι ως προς τη δυνατότητα «άλματος» της Ρωσίας, λόγω του εξαιρετικά ιδιαίτερου έως μοναδικού χαρακτήρα της ρωσικής αγροτικής κοινότητας, όπως αναφέρουν οι ίδιοι. Πάντα, όμως, υπό την προϋπόθεση ότι αυτό το γκεχίρημα θα συνδυαστεί και θα στηριχτεί από επαναστάσεις σε ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες.⁶¹ Αυτό ακριβώς το σημείο επαναλαμβάνει ο Ένγκελς αναφερόμενος, και πάλι, στο ζήτημα της ρωσικής αγροτικής κοινότητας, σε γράμμα του προς τον Νικολάι Ντάνιελσον, τον Φεβρουάριο του 1893. «Είμαστε της άποψης (ο Μαρξ και εγώ) ότι για να υπερκελίσει η Ρωσία τους «πόνους του καπιταλισμού» χρειάζεται μια ώθηση απ' έξω,

χρειάζεται ανατροπή του καπιταλισμού σε κάποια δυτική ευρωπαϊκή χώρα...»⁶²

Γράφοντας, πάλι στον Ντάνιελσον, τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου, ο Ένγκελς επανέρχεται στο ζήτημα της ρωσικής αγροτικής κοινότητας, επιμένοντας ότι «στη Ρωσία και οπουδήποτε αλλού, είναι αδύνατο ν' αναπτυχθεί ανώτερη κοινωνική μορφή στη βάση πρωτόγονης αγροτικής κοινότητας, αν δεν υπάρχει ήδη σε άλλη χώρα». ⁶³ Σχολιάζοντας, μάλιστα, την άποψη των Μπακούνιν – Τκατσιόφ ότι ο ρωσικός λαός, στην μεγάλη του πλειοψηφία, είναι «ποτισμένος με τις αρχές της κοινής ιδιοκτησίας...είναι ενστικτωδώς κομμουνιστής», ο Ένγκελς επαναλαμβάνει ότι η κοινοτική ιδιοκτησία «είναι χαμηλή βαθμίδα εξέλιξης» και δεν συνεπάγεται κανένα.. ενστικτο.⁶⁴ Και επανέρχεται στο θέμα της χαμηλής βαθμίδας εξέλιξης, το 1894, γράφοντας ότι «είναι ιστορικά αδύνατο μια κοινωνία που βρίσκεται σε κατώτερη βαθμίδα οικονομικής ανάπτυξης να επιλύσει προβλήματα και συγκρούσεις που γεννιούνται και δεν μπορεί παρά να γεννηθούν σε μια πολύ πιο ανεπτυγμένη κοινωνία».⁶⁵

Όμως, ακόμη και στην περίπτωση της παρισινής Κομμούνας, η μαρξιστική συλλογιστική, όσον αφορά στον υποκειμενικό παράγοντα, είναι περίπου η ίδια με αυτήν του παραδείγματος της Ισπανίας. Το Σεπτέμβριο του 1870, στη Δεύτερη Διακήρυξη του Γενικού Συμβουλίου της Διεθνούς Ένωσης Εργατών για το Γαλλο-πρωσικό πόλεμο, ο Μαρξ, σχολιάζοντας το γεγονός ότι «η δημοκρατία πήρε τη θέση του θρόνου, που είχε εγκαταλειφθεί κενός, ως μέτρο εθνικής άμυνας» (κυβέρνηση υπό το Θιέρσο) απέναντι στα πρωσικά στρατεύματα που βρίσκονταν πλέον γύρω από το Παρίσι, παρακινούσε το παρισινό προλεταριάτο να «κρησιμοποιήσει ήρεμα και αποφασιστικά τα μέσα που του δίνει η δημοκρατική ελευθερία για να στερεώσει την οργάνωση της τάξης του» και χαρακτήριζε «απεγνωσμένη τρέλα κάθε απόπειρα ανατροπής της νέας κυβέρνησης τη στιγμή που ο εχθρός χτυπά κιάλας τις πόρτες του Παρισιού».⁶⁶

Αν και κατέλαβε την εξουσία με γνώμονα την εθνική άμυνα, η κυβέρνηση του Θιέρσου συνθηκολόγησε με τον εχθρό τον Ιανουάριο του 1871 αφού όπως έγραφε ο υπουργός Εξωτερικών της Ζυλ Φαβρ «έκανε άμυνα απέναντι στους εργάτες του Παρισιού και όχι στον πρωσικό στρατό». Οι εξελίξεις ήταν ραγδαίες και τον Μάρτη του 1871, ανακηρύσσεται η Κομμούνα του Παρισιού, που μετά από εβδομάδες σκληρότατων μαχών που καταγράφονται ως το χειρότερο λουτρό αίματος για το παρισινό προλεταριάτο, λαμβάνει τέλος. Σε άλλη μια διακήρυξη του Γενικού Συμβουλίου της Διεθνούς Ένωσης Εργατών για τον Εμφύλιο Πόλεμο στη Γαλλία, τον Μάη του 1871, ο Μαρξ παρουσιάζει αρκετά ενδελεχώς τα γεγονότα και τα αναλύει.

Μεταξύ αυτών, αναφέρει ως ένα από τα σημαντικότερα λάθη των κομμουνάρων που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη του εγχειρήματός τους, το ότι «δεν βάδισαν κατευθείαν ενάντια στις Βερσαλλίες».⁶⁷ Υποστηρίζει, δε, ότι οι «προλετάριοι του Παρισιού κατάλαβαν ότι επιτακτικό καθήκον τους και απόλυτο δικαίωμά τους ήταν να γίνουν κύριοι της τύχης τους» και μεταξύ άλλων τονίζει ότι η «Κομμούνα ήταν μια πραγματική κυβέρνηση της εργατικής τάξης» που

θα μπορούσε να λειτουργήσει ως «μοχλός για την ανατροπή» της οικονομικής βάσης.⁶⁸

Στην πολυσέλιδη ανάλυσή του, ο Μαρξ αποτιμεί φόρο τιμής στους «ηρωικούς κομμουνάρους» και εκτιμά ότι η εργατική τάξη δεν περίμενε «θαύματα από την Κομμούνα» ή να «εφαρμόσει επεξεργασμένες ουτοπίες» αλλά περίμενε στη βάση της διαρκούς ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων να πετύχει την απελευθέρωση της εργατικής τάξης και μαζί με αυτή μια «ανώτερη μορφή ζωής».⁶⁹ Αναφέρεται εκτενώς στην «ηρωική αυτοθυσία των κομμουνάρων» χαρακτηρίζοντας την προσπάθειά τους «δοξασμένο προάγγελο της νέας κοινωνίας» και όχι μόνο δεν κρίνει το τελικό αποτέλεσμα του εγχειρήματος της Κομμούνας από το οικονομικο-κοινωνικό επίπεδο ανάπτυξης αλλά αντίθετα αφήνει σαφώς να εννοηθεί ότι το τέλος θα ήταν πολύ διαφορετικό αν δεν υπήρχε η «προδοσία» της κυβέρνησης Θιέρσου, η συμπεριφορά των πρωσικών στρατευμάτων ως «μπράβων» της γαλλικής αστικής τάξης και η οργάνωση και τακτική του προλεταριάτου.⁷⁰ Αν αυτή «η έφοδος στον ουρανό», δεν πετύχει, υποστηρίζει, «δεν θα φταίει γι αυτό τίποτε άλλο από την καλοκαγαθία» των κομμουνάρων!⁷¹

Είναι σαφές από όλες τις προαναφερόμενες τοποθετήσεις τους, τόσο για τις αντικειμενικές συνθήκες όσο και για τον υποκειμενικό παράγοντα, ότι κατά τη γνώμη των κλασικών η κομμουνιστική επανάσταση δεν μπορεί παρά να έχει «παγκόσμιο χαρακτήρα». Η επέκταση της επανάστασης, κατά τους Μαρξ και Ένγκελς, εξαρτάται, όπως αναφέρουν στη «Γερμανική Ιδεολογία», από το επίπεδο ανάπτυξης των παγκόσμιων παραγωγικών δυνάμεων και την παγκόσμια επικοινωνία που θα έχει προκύψει, η οποία «παράγει σ' όλα τα έθνη ταυτόχρονα το φαινόμενο της μάζας «χωρίς ιδιοκτησία», κάνει κάθε έθνος να εξαρτάται από τις επαναστάσεις των άλλων...» για να καταλήξουν ότι «...εμπειρικά ο κομμουνισμός είναι δυνατός μονάχα σαν πράξη των κυρίαρχων λαών μονομιάς και ταυτόχρονα».⁷²

Η «...παγκόσμια ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και η παγκόσμια επικοινωνία»⁷³ «...είναι μια απολύτως αναγκαία προϋπόθεση, γιατί χωρίς αυτήν η στέρηση θα γινόταν απλώς γενική, και με τη φτώχεια θα ξανάρχιζε ο αγώνας για τα αναγκαία και θα αναπαράγονταν αναγκαστικά όλες οι παλιές βρωμιές».⁷⁴ Αν δεν υφίσταται η συγκεκριμένη προϋπόθεση, «...ο κομμουνισμός, υποστηρίζουν, δεν θα μπορούσε να υπάρξει παρά μόνο σαν ένα τοπικό γεγονός, [και] οι ίδιες οι δυνάμεις επικοινωνίας δεν θα μπορούσαν ν' αναπτυχθούν ως παγκόσμιες, επομένως σαν αφόρητες δυνάμεις: θα παραμένανε τοπικές «περιστάσεις» περιτριγυρισμένες από δεισιδαιμονία...»⁷⁵

Γίνεται, λοιπόν, αντιληπτό από τα προαναφερόμενα ότι στην μαρξιστική συλλογιστική η επικράτηση του κομμουνισμού συνδέεται άμεσα τόσο με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων όσο και με την επαναστατική συνειδητοποίηση και το βαθμό ανάπτυξης του εργατικού κινήματος.⁷⁶ Προκύπτει ότι το επίπεδο ανάπτυξης των αντικειμενικών συνθηκών και η δράση του υποκειμενικού παράγοντα βρίσκονται σε μια άρρηκτα διαλεκτική σχέση.

Αυτό το διατυπώνουν ακριβέστερα οι ίδιοι οι Μαρξ και Ένγκελς, στη «Γερμανική Ιδεολογία» υπογραμμίζοντας ότι οι όροι που οι διάφορες

γενιές βρίσκουν να υπάρχουν «αποφασίζουν αν ο περιοδικά επανερχόμενος επαναστατικός τρανταγμός θα είναι ή όχι δυνατός για την ολική ανατροπή...[...]... τα στοιχεία της επαναστατικής ανατροπής είναι οι παραγωγικές δυνάμεις και η διαμορφωμένη επαναστατική μάζα» που γνωρίζει «το στόχο» της ολικής ανατροπής των υλικών όρων ζωής της...[...].. Αν αυτά δεν υπάρχουν (και τα δύο) είναι παντελώς αδιάφορο πόσες φορές έχει διατυπωθεί η ιδέα της επανάστασης».77 Υποστηρίζουν, δηλαδή, ότι το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων όπως και το επίπεδο επαναστατικής συνειδητοποίησης του εκάστοτε επαναστατικού υποκειμένου (και στην περίπτωση του καπιταλισμού του προλεταριάτου) είναι τα στοιχεία εκείνα που, μέσα από τη διαλεκτική τους σχέση, καθορίζουν το αν και το πότε θα εκδηλωθεί επανάσταση.

Αναλόγου περιεχομένου τοποθετήσεις υπάρχουν σε αρκετά έργα. Στο «18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη», εμπεριέχεται άλλο ένα απόσπασμα, όπου θα μπορούσε κανείς να πει ότι συμπυκνώνεται με εξαιρετικά εύληπτο τρόπο η έννοια της διαλεκτικής σχέσης αντικειμενικών συνθηκών και υποκειμενικού παράγοντα, όπως τουλάχιστον αναπτύσσεται στην μαρξιστική συλλογιστική. «Οι άνθρωποι δημιουργούν την ίδια τους την ιστορία, τη δημιουργούν όμως όχι όπως τους αρέσει, όχι μέσα σε συνθήκες που οι ίδιοι διαλέγουν, μα μέσα σε συνθήκες που υπάρχουν άμεσα, που είναι δοσμένες και που κληροδοτήθηκαν από το παρελθόν».78

Λίγο παρακάτω, ο Μαρξ επανέρχεται κατηγορηματικά στην αναγκαιότητα να δημιουργηθούν οι οικονομικοί και κοινωνικοί όροι μιας σύγχρονης σοβαρής κοινωνικής επανάστασης, δηλαδή μιας επανάστασης του προλεταριάτου, προκειμένου αυτή να εκδηλωθεί. Και γι αυτόν, ακριβώς το λόγο, κατά τον Μαρξ, ο 19^{ος} αιώνας είναι γεμάτος από επαναστατικές απόπειρες. «Αντικειμενικά» προετοιμάζονται οι κατάλληλες συνθήκες για επαναστατική ανατροπή⁷⁹, στην υλοποίηση της οποίας, όμως, καθοριστικό ρόλο θα διαδραματίσει και το επίπεδο συνειδητοποίησης και αποφασιστικότητας του εν δυνάμει επαναστατικού υποκειμένου.

Η τελική επιτυχής έκβαση της όποιας επαναστατικής απόπειρας για ανατροπή του καπιταλισμού, όπως τονίζει και ο Ένγκελς στον πρόλογο για το «Ταξικοί αγώνες στη Γαλλία 1848 – 1850», εξαρτάται από τη συμμετοχή των μαζών και μάλιστα από τη συνειδητή συμμετοχή τους. «... να ξέρουν γιατί δίνουν το αίμα τους και πποιος είναι ο στόχος τους»⁸⁰, υπογραμμίζει.

Επί της ουσίας, οι κλασικοί ποτέ δεν ανέδειξαν το επίπεδο της οικονομικής ανάπτυξης ως μοναδικό κριτήριο για την εκδήλωση επανάστασης⁸¹, για την επίτευξη προόδου στην ιστορική πορεία της ανθρωπότητας. Εξαιρετικά χαρακτηριστικά επ' αυτού είναι τα λόγια του Ένγκελς στο γράμμα του προς τον Μπλοχ.

«Ο Μαρξ και εγώ δεν ισχυριστήκαμε ποτέ ότι καθοριστικός παράγοντας στην ιστορία είναι σε τελευταία ανάλυση η παραγωγή και η αναπαραγωγή της πραγματικής ζωής.» Χαρακτηρίζει «διαστρέβλωση» το να θεωρείται ο οικονομικός παράγοντας ως μοναδικά καθοριστικός, προσθέτοντας ότι η οικονομική κατάσταση είναι η βάση αλλά τα στοιχεία του εποικοδομήματος (πολιτικές και νομικές θέσεις κλπ.) και κυρίως οι

αντανακλάσεις όλων αυτών στον εγκέφαλο όσων συμμετέχουν στον αγώνα (πολιτικές, νομικές και φιλοσοφικές θεωρίες, η θρησκεία κλπ. όπως και η περαιτέρω ανάπτυξή τους σε δόγματα) ασκούν και αυτά επίδραση στην πορεία των ιστορικών αγώνων και «συνκά καθορίζουν τη μορφή τους...»⁸² Η διαλεκτική αλληλεπίδραση των στοιχείων αυτών «είναι διαρκής». Και εκτιμά ότι μια ντετερμινιστική ερμηνεία του έργου τους οφείλεται πιθανώς στο ότι «ο Μαρξ και εγώ αναδείξαμε την οικονομική πτυχή πολλές φορές επειδή οι αντίπαλοί μας την αγνοούσαν» και δεν υπήρχε ο «χώρος και ο χρόνος να αναπτύξουμε όπως έπρεπε όλους τους άλλους παράγοντες που συμμετέχουν στην αλληλεπίδραση και φτιάχνουν ιστορία...»⁸³

Με άλλα λόγια, στην μαρξιστική συλλογιστική υπάρχει μια διαλεκτική ενότητα αντικειμενικών συνθηκών και ανθρώπινης δραστηριότητας, δηλαδή οι συνθήκες δεν οδηγούν από μόνες τους στην επανάσταση αλλά διαμορφώνουν τους θετικούς ή αρνητικούς όρους που ο υποκειμενικός παράγοντας καλείται ν' αξιοποιήσει. Οι αντικειμενικές συνθήκες καθορίζουν τη συνειδησιακή ωριμότητα του υποκειμενικού παράγοντα για ανατροπή, αλλά όχι άμεσα και μηχανιστικά όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Η ιστορική προοπτική του περάσματος στην αταξική κοινωνία εμφανίζεται στην μαρξιστική σκέψη ως αναγκαία και δέουσα, αλλά υπό την οπτική των δυνατοτήτων και όχι κάποιας ηθικολογικής άποψης. «Ο κομμουνισμός δεν είναι για εμάς μια κατάσταση πραγμάτων που πρέπει να εγκαθιδρυθεί, ένα ιδεώδες που σ' αυτό θα πρέπει να προσαρμοστεί η πραγματικότητα. Ονομάζουμε κομμουνισμό την πραγματική κίνηση που καταργεί τη σημερινή κατάσταση πραγμάτων»⁸⁴ δηλώνουν χωρίς περιθώρια παρανοήσεων οι Μαρξ και Ένγκελς.

Ταυτόχρονα, αυτή η κατάργηση της σημερινής κατάστασης πραγμάτων δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί παρά μόνο με την ελεύθερη δράση των ανθρώπων, όπως προκύπτει από τα παραδείγματα και τ' αποσπάσματα που προαναφέρθηκαν. Ή αλλιώς «...οι άνθρωποι θα λύσουν ελεύθερα τα ζητήματα που τους θέτει η ιστορία αλλά η ιστορία τους επαναθέτει αναγκαστικά τα ζητήματα που άφησαν άλυτα...»⁸⁵

Για τον Μαρξ, οι κοινωνικοί σχηματισμοί χαρακτηρίζονται στην κάθε ιστορική στιγμή από ένα σύνολο αντιθέσεων, που όσο και αν οξυνθούν δεν οδηγούν αναπόφευκτα σε επανάσταση. Έτσι, αυτό που ονομάζει «νομοτελειακή κίνηση» των κοινωνιών δεν έχει «γραμμικό χαρακτήρα» υπό την έννοια των μηχανικών ή δυναμικών νόμων. Αντίθετα, είναι μια πολύ πιο πολύπλοκη διαδικασία, όπου ο υποκειμενικός παράγοντας και το τυχαίο παίζουν εξαιρετικά σημαντικό ρόλο. Δηλαδή, οι κοινωνικοί νόμοι, στην μαρξιστική συλλογιστική, εκδηλώνονται ως τάσεις.⁸⁶ Το ποια από τις τάσεις αυτές, ή αλλιώς τις δυνατότητες, θα πραγματωθεί εξαρτάται και από τον υποκειμενικό παράγοντα, και από το τυχαίο και από το βάρος της εκάστοτε παράδοσης και ιστορίας.⁸⁷

Αυτό σημαίνει ότι με βάση τη μαρξιστική σκέψη, η αντιφατική εξελικτική κίνηση του κεφαλαίου δημιουργεί τις συνθήκες για μια επαναστατική ανατροπή⁸⁸, τις βάσεις μιας ανώτερης κοινωνικο-οικονομικής οργάνωσης ως δυνατότητα.⁸⁹ Η επανάσταση εκλαμβάνεται ως η στιγμή της ρήξης που δίνει σε αυτήν την κίνηση όλο της το νόημα.

Είναι ταυτόχρονα το αποτέλεσμα της κοινωνικής εξέλιξης και της συνειδητής πράξης της εκμεταλλευόμενης τάξης...⁹⁰

Στην μαρξιστική σκέψη, ο κομμουνισμός, η επανάσταση της χειραφέτησης του ανθρώπου, είναι ένα γεγονός πρακτικό και θεωρητικό, πολιτικό δηλαδή. Είναι ένα γεγονός που βασίζεται στις αντινομίες και στις κρίσεις του κόσμου της καπιταλιστικής παραγωγής αλλά εμπεριέχει ταυτόχρονα την συνειδητή ταξική πάλη και την συνειδητή αποδοχή, από όσους παλεύουν, των προοπτικών που αυτή η επανάσταση φέρει.⁹¹

Η αναγκαιότητα στον Μαρξ δεν είναι ένα μονόπλευρο δεδομένο γεγονός αλλά καλύπτει πάντα μια πληθώρα αντιθετικών δυνατοτήτων, όπως πχ ακόμη και ο νόμος της βαρύτητας δεν είναι μονοσήμαντος. Με βάση αυτόν, τα κτίρια στέκονται όρθια ή καταρρέουν, ανάλογα με τον τρόπο κατασκευής τους.⁹² Η ιστορική αναγκαιότητα είναι δύναμη που δρα μέσα από τις ανθρώπινες πράξεις. Οι ιστορικές συνθήκες επηρεάζουν τις αποφάσεις και τις πράξεις των ανθρώπων, όμως τίποτε δεν συμβαίνει έξω από τους ανθρώπους, ούτε ανεξάρτητα από αυτούς. Αυτό που ο Μαρξ ονομάζει ιστορική αναγκαιότητα δεν είναι παρόμοιο με το άθροισμα ενός τεράστιου αριθμού ατομικών πράξεων. Η ύπαρξη αντικειμενικών νόμων στην ιστορική εξέλιξη και οι αναγκαιότητες των κοινωνικών διεργασιών δεν αποκλείουν τη δημιουργική δράση των ανθρώπων και την ελευθερία τους, που ορίζεται στο συγκεκριμένο πλαίσιο ορισμένων συνθηκών. Υπάρχει πάντα η δυνατότητα επιλογής στάσης και πράξης εντός του ορίου αυτού που τίθεται από την πραγματικότητα.⁹³

Και η δυνατότητα, στη μαρξιστική σκέψη, δεν είναι αντίθετη της αναγκαιότητας. Δεν υπάρχει κάποια προδιαγεγραμμένη τελεολογία. Υπάρχουν δυνατότητες και αυτές είναι, κατά τον Μαρξ, οι επαναστάσεις χειραφέτησης.⁹⁴ Με άλλα λόγια, η, κατά την μαρξιστική συλλογιστική, ιστορική αναγκαιότητα, δεν μπορεί να γίνει αντιληπτή ως κάτι που θα πραγματοποιηθεί οπωσδήποτε. Η ιστορική εξέλιξη δεν ολοκληρώνεται ποτέ χωρίς εμάς, υπό την έννοια ότι εμείς επιδιώκουμε κάτι, αγωνιζόμαστε για κάτι συνειδητά.⁹⁵

Ο ιστορικός νετερμινισμός, που συχνά αποδίδεται στον Μαρξ μέσα από τον μονόπλευρο τονισμό της σημασίας των αντικειμενικών συνθηκών στην ιστορική πορεία της ανθρωπότητας, τονίζει από την πλευρά του ο Ι. Μέσαρος, είναι σχήμα οξύμωρο γιατί υπονοεί την άρνηση της ιστορίας. Η μαρξιστική ιστορική αντίληψη είναι ανοικτή στην ιδέα της ρήξης της αλυσίδας των «τυφλών» οικονομικών προσδιορισμών και επί της ουσίας η άρση της αποξένωσης είναι αδιανόητη χωρίς αυτή τη ρήξη. Οι ανθρώπινες πράξεις, όντως, δεν είναι κατανοητές εκτός του κοινωνικο-ιστορικού πλαισίου αλλά και η ανθρώπινη ιστορία είναι ακατανόητη ως κάποιο είδος τελεολογίας. Η μαρξιστική συλλογιστική οργανώνεται ως «ανοικτή» τελεολογία που δεν δέχεται παγιότητα σε κανένα στάδιο καθώς ο άνθρωπος έχει ενεργό παρεμβατικό ρόλο.⁹⁶

Το έργο του Μαρξ δεν είναι ένα κλειστό σύστημα νομοτελιών αλλά ένα, επί της ουσίας, ερευνητικό έργο στη βάση σαφώς διατυπωμένων αρχών που δεν δίνουν λύσεις εκ των προτέρων.⁹⁷ Όπως άλλωστε μας θυμίζει ο Αλέξανδρος Χρύσης στο «Ο Μαρξ της εξέγερσης στον κήπο του Επίκουρου», στη διδακτορική του διατριβή, ο «...νεαρός Μαρξ

[εμφανίζεται] απρόθυμος να υιοθετήσει τη λογική της «σιδηράς νομοτέλειας»⁹⁸, γι αυτό και στη σύγκρουση της δημοκρατίας αναγκαιότητας και της επικούρειας ελευθερίας, που διαπραγματεύεται η έρευνά του, στρατεύεται υπέρ του δεύτερου. «Σύμφωνα τουλάχιστον με τον Μαρξ της διατριβής, επισημαίνεται, ακόμη και η αναγνώριση της αναγκαιότητας δεν καθιστά μάταιη τη ρήξη προς αυτή. Ακόμη και προς ό,τι σήμερα προβάλλει αναγκαίο, η απόκλιση, η ρήξη είναι δυνατή.»⁹⁹

Ο Γερμανός διανοητής στο νεανικό αυτό γραπτό του συντάσσεται με την επικούρεια θέση περί της «αφηρημένης δυνατότητας του ατόμου ν' απελευθερωθεί από τη συγκεκριμένη ύπαρξη και δεν υπακούει στη λογική της δημοκρατίας/χεγκελιανής [τελεολογικής] πραγματικής δυνατότητας»¹⁰⁰. «Αυτή η ελευθερία από την ύπαρξη δεν παραπέμπει, με κοινωνικούς και πολιτικούς όρους, στο σχέδιο μιας επανάστασης που υπαγορεύεται από το ιστορικά και λογικά αναγκαίο. ...[...]... Η ελευθερία από την ύπαρξη, όπως τη συναντούμε στη διατριβή του νεαρού Μαρξ, σηματοδοτεί έναν τρόπο δράσης που απορρέει από το άλλο αίτιγμα, το μυστήριο του υποκειμενικού και όχι από την επιστημονικά γνώσιμη και προβλέψιμη ανάγκη που διέπει το αντικείμενο»¹⁰¹ καταλήγει ο Α. Χρύσης, σημειώνοντας ότι η αναμφισβήτητα διαφορετική σκοπιά των μεταγενέστερων έργων του Μαρξ, των έργων της ταξικής ανάλυσης, δεν συνεπάγεται απαραίτητα την ολική εγκατάλειψη της θέσης αυτής και την υιοθέτηση μιας άκαμπτης τελεολογίας.

Σε όλο το μαρξιστικό έργο προβάλλει η αίσθηση ότι ο «κομμουνισμός πρέπει να γίνει πραγματικότητα». Σε αυτή την προοπτική «συνυπάρχουν» το υποκειμενικό στοιχείο της αφύπνισης των καταπιεζόμενων μαζών και της συνειδητής δράσης τους καθώς και η αντικειμενικότητα που εκφράζει η ιστορική πορεία των ιδιαίτερων νόμων της οικονομίας.¹⁰² Η μοναδική κατοχύρωση του «πρέπει» αυτού, του «περάσματος» σε μια νέα κοινωνία, είναι ο ίδιος ο επαναστατικός αγώνας του συλλογικού υποκειμένου, της εργατικής τάξης, χωρίς τον οποίο δεν συντελείται κανένα «πέρασμα» σε καμία νέα κοινωνία..¹⁰³

Για τους κλασικούς, σημειώνει η Άγκνες Χέλερ, η νέα αυτή κοινωνία, ο κομμουνισμός, είναι η εποχή της μη αποξένωσης. Δεν είναι ο σκοπός της ανθρώπινης ιστορίας αλλά η αντικειμενική δυνατότητα που δημιουργείται σε ορισμένη φάση ανάπτυξης της ανθρωπότητας. Μόνο από τη δράση του ανθρώπου εξαρτάται αν θα πραγματωθεί αυτή η δυνατότητα ή όχι αλλά και ο τρόπος πραγμάτωσής της.¹⁰⁴ Κατά την μαρξιστική λογική, στον ανεπτυγμένο καπιταλισμό η επανάσταση πάντα επίκειται. Και όπως έγραφε ο Ένγκελς, (και το σημειώνει ο Ευτύχης Μπισσάκης) η ιστορία πραγματοποιείται μέσα από τις συγκρούσεις των ατομικών και συλλογικών επιδιώξεων και πράξεων και «στο τέλος είναι κάτι που κανείς δεν θέλησε να γίνει έτσι ακριβώς». ¹⁰⁵

Φορέας αυτής της «επανάστασης που επίκειται» και η οποία θα οδηγήσει στην κοινωνία της ανθρώπινης χειραφέτησης, κατά την μαρξιστική συλλογιστική, είναι το προλεταριάτο. Ο τρόπος με τον οποίο η μαρξιστική σκέψη καταλήγει σε αυτό το συμπέρασμα αλλά και οι

ενδιάμεσες προϋποθέσεις που θέτει προκειμένου ν' αναδειχθεί το προλεταριάτο στο ρόλο αυτό παρουσιάζονται στο επόμενο κεφάλαιο.

-
- ¹ Μαρξ Καρλ, *Το Κεφάλαιο*, Επίλογος στη δεύτερη έκδοση, Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1978, Τόμος Ι, σελ. 25
- ² Στο ίδιο, σελ. 23
- ³ Ρούσης Γ., *Ο λόγος στην ουτοπία*, Εκδ. Γκοβόστη, 1996, σελ. 211 - 216
- ⁴ Berger Denis, "Marx et la révolution", στο *Marx contemporain*, Ed. Syllepse et Espaces Marx, 2003, σελ. 33
- ⁵ Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Η γερμανική ιδεολογία*, Εκδ. Gutenberg, 1997, Τόμος Ι, σελ. 81
- ⁶ Στο ίδιο, σελ. 81
- ⁷ Στο ίδιο, σελ. 81
- ⁸ Στο ίδιο, Τόμος ΙΙ, σελ. 48
- ⁹ Στο ίδιο, σελ. 113
- ¹⁰ Στο ίδιο, σελ. 115
- ¹¹ Στο ίδιο, σελ. 180
- ¹² Μαρξ Κ., *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας*, Εκδ. Αναγνωστίδη, σελ. 107
- ¹³ Στο ίδιο, σελ. 119
- ¹⁴ Στο ίδιο, σελ. 173
- ¹⁵ Engels F., "Principes du communisme", Archives Marx-Engels, www.marxists.org σελ. 8
- ¹⁶ Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος*, Διαλεκτά έργα, Εκδ. Γνώση, Τόμος Ι, σελ. 34
- ¹⁷ Μαρξ Κ., *Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία από το 1848 ως το 1850*, Διαλεκτά έργα, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 263
- ¹⁸ Στο ίδιο, σελ. 131
- ¹⁹ Μαρξ Κ., *Grundrisse, Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, Εκδ. Στοκασιής, 1984, Τόμος ΙΙ, σελ. 575 - 576
- ²⁰ Στο ίδιο, Τόμος Ι, σελ. 111
- ²¹ Στο ίδιο, σελ. 113
- ²² Στο ίδιο, Τόμος ΙΙ, σελ. 410
- ²³ Μαρξ Κ., *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, πρόλογος, Διαλεκτά Έργα, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 425
- ²⁴ Στο ίδιο, σελ. 425
- ²⁵ Στο ίδιο, σελ. 424
- ²⁶ Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 787
- ²⁷ Στο ίδιο, Τόμος ΙΙΙ, σελ. 1078
- ²⁸ Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Η γερμανική ιδεολογία*, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 84
- ²⁹ Στο ίδιο, σελ. 88
- ³⁰ Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 16
- ³¹ Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Η γερμανική ιδεολογία*, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 88
- ³² Σαφ Άνταμ, *Φιλοσοφία του ανθρώπου*, Εκδ. Θεμέλιο, 1979, σελ. 29
- ³³ Μαρξ Κ., *Θέσεις για τον Φόουερμπαχ*, Διαλεκτά έργα, ό.π., Τόμος ΙΙ, σελ. 468
- ³⁴ Ρούσης Γ., *Ο λόγος στην ουτοπία*, Εκδ. Γκοβόστη, 1996, σελ. 216 - 217
- ³⁵ Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος*, ό.π., σελ. 20 - 21
- ³⁶ Ένγκελς Φρ., *Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, πρόλογος, Διαλεκτά έργα, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 281
- ³⁷ Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Η γερμανική ιδεολογία*, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 87 - 88
- ³⁸ Στο ίδιο, σελ. 86
- ³⁹ Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Προσφώνηση της Κεντρικής Επιτροπής στην Ένωση των Κομμουνιστών το Μάρτη του 1850*, Διαλεκτά Έργα, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 121

- 40 Μαρξ Κ., *Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία από το 1848 ως το 1850*, ό.π., σελ. 143
- 41 Στο ίδιο, σελ. 174
- 42 Μαρξ Κ., *Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Διαλεκτά Έργα, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 336
- 43 Μαρξ Κ., *Μισθός, τιμή και κέρδος*, Διαλεκτά έργα, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 530
- 44 Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος*, ό.π., σελ. 16
- 45 Ένγκελς Φρ., *Η εξέλιξη του σοσιαλισμού από την ουτοπία στην επιστήμη*, Διαλεκτά έργα, ό.π., Τόμος ΙΙ, σελ. 165
- 46 Ένγκελς Φρ., *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, Διαλεκτά έργα, ό.π., Τόμος ΙΙ, σελ. 372
- 47 Ένγκελς Φρ., *Ο Μαρξ και η «Νέα Εφημερίδα του Ρήνου» 1848 – 1849*, Διαλεκτά έργα, ό.π., Τόμος ΙΙ, σελ. 381
- 48 Ρούσης Γ., *Ο Μαρξ γεννήθηκε νωρίς*, Εκδ. Γκοβόση, 2008, σελ. 75 - 76
- 49 Παγκόσμια Ιστορία της Ακαδημίας επιστημών της ΕΣΣΔ, Εκδ. Μέλισσα, 1960, Τόμος VI 1, σελ. 331
- 50 Marx K. - Engels F., *Revolution in Spain*, International Publishers, New York, 1939, σελ. 144
- 51 Στο ίδιο, σελ. 154
- 52 Ρούσης Γ., *Ο Μαρξ γεννήθηκε νωρίς*, ό.π., σελ. 77
- 53 Ένγκελς Φρ., *Οι κοινωνικές σχέσεις στη Ρωσία*, Διαλεκτά έργα, ό.π., Τόμος ΙΙ, σελ. 56
- 54 Ένγκελς Φρ., *Ο πόλεμος των χαρικών στη Γερμανία*, Διαλεκτά έργα, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 785 - 787
- 55 Στο ίδιο, σελ. 785 - 787
- 56 Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, ό.π., σελ. 57
- 57 Στο ίδιο, σελ. 57
- 58 Marx K. - Engels, “Marx à la redaction des Otétchestvennyé Zapiski”, στο *Marx - Engels Correspondance*, Ed. du Progrès, 1981, σελ. 312
- 59 Ρούσης Γ., «Σύγχρονος ιμπεριαλισμός και οι οικονομικές βάσεις της κομμουνιστικής χειραφέτησης», στο *Ιμπεριαλισμός: αντιθέσεις και αντιστάσεις*, Εκδ. ΚΨΜ, 2007, σελ. 127 - 152
- 60 Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, ό.π., σελ. 13
- 61 Ρούσης Γ., «Σύγχρονος ιμπεριαλισμός και οι οικονομικές βάσεις της κομμουνιστικής χειραφέτησης», ό.π., σελ. 127 - 152
- 62 Engels F., “Lettre à Nikolai Danielson 24 -2 – 1893”, στο *Marx, Engels, Lenin, Passer au socialisme en évitant le stade capitaliste*, Ed. de l’ Agence de presse Novosti, 1976, σελ. 39 - 40
- 63 Στο ίδιο, σελ. 39 - 40
- 64 Ένγκελς Φρ., *Οι κοινωνικές σχέσεις στη Ρωσία*, ό.π., σελ. 51
- 65 Engels F., Postface pour l’ article “de la question sociale en Russie” στο *Passer au socialisme en évitant le stade capitaliste*, Engels – Marx – Lenin, Ed. de l’ Agence de presse Novosti, 1976, σελ. 44
- 66 Μαρξ Κ., *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*, Διαλεκτά έργα, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 593 - 594
- 67 Μαρξ Κ., «Γράμμα στον Κούγκελμαν», Διαλεκτά έργα, ό.π., Τόμος ΙΙ, σελ. 543
- 68 Μαρξ Κ., *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*, ό.π., σελ. 614 - 625
- 69 Στο ίδιο, σελ. 625 - 628
- 70 Στο ίδιο, σελ. 650
- 71 Μαρξ Κ., «Γράμμα στον Κούγκελμαν», ό.π., σελ. 543
- 72 Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Η γερμανική ιδεολογία*, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 81
- 73 Στο ίδιο, σελ. 81
- 74 Στο ίδιο, σελ. 81
- 75 Στο ίδιο, σελ. 81
- 76 Διβάρης Διονύσης, πρόλογος στο Μαρξ Κ. *Grundrisse, Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 25
- 77 Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Η γερμανική ιδεολογία*, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 89
- 78 Μαρξ Κ., *Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, ό.π., σελ. 282
- 79 Στο ίδιο, σελ. 286
- 80 Μαρξ Κ., *Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία από το 1848 ως το 1850*, ό.π., σελ. 143

-
- ⁸¹ Ρούσης Γ., «Σύγχρονος ιμπεριαλισμός και οι οικονομικές βάσεις της κομμουνιστικής χειραφέτησης», ό.π., σελ. 127 - 152
- ⁸² Ένγκελς Φρ., «Ο Ένγκελς στον Μπλοκ», Διαλεκτικά έργα, ό.π., Τόμος II, σελ. 572 - 574
- ⁸³ Στο ίδιο, σελ. 572 - 574
- ⁸⁴ Μαρξ Κ., - Ένγκελς Φρ., *Η γερμανική ιδεολογία*, ό.π., Τόμος I, σελ. 81
- ⁸⁵ Ρούσης Γ., *Ο λόγος στην ουτοπία*, ό.π., σελ. 216 - 218
- ⁸⁶ Μπιτοάκης Ε., *Καρλ Μαρξ, ο θεωρητικός του προλεταριάτου*, Εκδ. Gutenberg, 1983, σελ. 140 - 142
- ⁸⁷ Στο ίδιο, σελ. 193 - 194
- ⁸⁸ Berger Denis, «Marx et la révolution», στο *Marx contemporain*, ό.π., σελ. 32
- ⁸⁹ Sève Lucien, *Penser avec Marx aujourd'hui I. Marx et nous*, Ed. La Dispute, 2004, σελ. 230 - 231
- ⁹⁰ Berger Denis, «Marx et la révolution», ό.π., σελ. 30
- ⁹¹ Garo Isabelle, «Marx, une critique de la philosophie», στο *Marx contemporain*, ό.π., σελ. 52 - 53
- ⁹² Sève Lucien, *Penser avec Marx aujourd'hui I. Marx et nous*, ό.π., σελ. 52 - 53
- ⁹³ Σαφ Ά., *Φιλοσοφία του ανθρώπου, Μαρξισμός και υπαρξισμός*, Εκδ. Θεμέλιο, 1979, σελ. 69 - 70
- ⁹⁴ Spire Arnaud, «Marx cet inconnu», στο *Marx contemporain*, ό.π., σελ. 155
- ⁹⁵ Sève Lucien, *Penser avec Marx aujourd'hui, I. Marx et nous*, ό.π., 235
- ⁹⁶ Μέσαρος Ι., *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοιρίωση*, Εκδ. Ράππα, 1974, σελ. 124 - 127
- ⁹⁷ Vincent Jean Marie, «Comment se référer à Marx?», στο *Marx contemporain*, ό.π., σελ. 23
- ⁹⁸ Χρύσης Αλέξανδρος, *Ο Μαρξ της εξέγερσης στον κήπο του Επίκουρου*, Εκδ. Γκοβόστη, 2003, σελ. 23 - 24
- ⁹⁹ Στο ίδιο, σελ. 156
- ¹⁰⁰ Στο ίδιο, σελ. 105
- ¹⁰¹ Στο ίδιο, σελ. 137
- ¹⁰² Χέλερ Άγκνες, *Η θεωρία των αναγκών στον Μαρξ*, Εκδ. Εξάνιας, 1975, σελ. 85
- ¹⁰³ Στο ίδιο, σελ. 98 - 99
- ¹⁰⁴ Χέλερ Ά., *Επανάσταση και καθημερινή ζωή*, Εκδ. Οδυσσέας, 1983, σελ. 121
- ¹⁰⁵ Μπιτοάκης Ε., *Καρλ Μαρξ, ο θεωρητικός του προλεταριάτου*, ό.π., σελ. 194

Κεφάλαιο 3^ο

Η ανάδειξη του προλεταριάτου σε φορέα καθολικής χειραφέτησης της κοινωνίας

3.1 Η διαλεκτική σχέση είναι – συνείδησης στην μαρξιστική συλλογιστική

Στην μαρξιστική συλλογιστική, το προλεταριάτο είναι το εν δυνάμει επαναστατικό υποκείμενο, το οποίο ανατρέποντας τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, θα απελευθερώσει όλη την κοινωνία. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει ως συνέχεια της εφαρμογής της διαλεκτικής ανάλυσης στην ερμηνεία της πραγματικότητας, σε αντιστοιχία με τη διαλεκτική προσέγγιση της ιστορίας. Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ο Μαρξ, ερχόμενος σε ευθεία αντίθεση με τη γεγκελιανή λογική, απορρίπτει την άποψη ότι η ιστορία είναι αποτέλεσμα της κίνησης του ανθρώπινου πνεύματος, υποστηρίζοντας ότι αποτελεί έκφραση της διαλεκτικής σχέσης αντικειμενικών συνθηκών και υποκειμενικού παράγοντα. Και όσον αφορά σ' αυτόν τον τελευταίο, εμβαθύνει περαιτέρω την μελέτη του στη βάση ακριβώς αυτής της συλλογιστικής και υποστηρίζει ότι η ανθρώπινη συνείδηση διαμορφώνεται στη βάση μιας διαλεκτικής σχέσης με το «είναι», δηλαδή με την πραγματικότητα, και δεν είναι αυτή που διαμορφώνει μονοσήμαντα την πραγματικότητα.

Πιο συγκεκριμένα, αναφερόμενος στην, μέχρι τις μέρες του, ανάλυση των φιλοσόφων για τον κόσμο αλλά και στα κηρύγματα τους περί αλλαγής της ανθρώπινης συνείδησης, χωρίς να τη συνδέουν διόλου με τις πραγματικές συνθήκες ύπαρξης των ατόμων, ο Μαρξ εκτιμά ότι η ανάλυσή τους αυτή είναι «προϊόν των υφιστάμενων συνθηκών και συστατικό στοιχείο τους...[...]...Είναι η ιδεολογική έκφραση αδυναμίας των φιλοσόφων απέναντι στον κόσμο...»¹ Αυτή η φιλοσοφία και η «μελέτη του πραγματικού κόσμου έχουν ανάμεσά τους την ίδια σχέση που έχουν ο αυνανισμός και ο σεξουαλικός έρωτας...»² σχολιάζει, μάλιστα, καυστικά μαζί με τον Ένγκελς στη «Γερμανική ιδεολογία», που είναι και το έργο εκείνο στο οποίο περιλαμβάνονται οι πιο ενδελεχείς αναλύσεις για τη σχέση είναι – συνείδησης.

Οι Μαρξ και Ένγκελς σημειώνουν ότι αντίθετα από ό,τι προεβεί η γερμανική φιλοσοφία και οι ιδεολογίες, η νέα προσέγγιση [δηλαδή η μαρξιστική] της ανθρώπινης συνείδησης συνίσταται στο ότι «ανεβαίνουμε από τη γη στον ουρανό και όχι αντίστροφα...[...]... δεν ξεκινάμε από το τι λένε, τι φαντάζονται, τι αντιλαμβάνονται οι άνθρωποι...[...]... ή από το πώς τους περιγράφουν άλλοι άνθρωποι...[...]... ξεκινάμε από τους

πραγματικούς, δραστήριους ανθρώπους και την πραγματική βάση της ζωής τους και δείχνουμε την ανάπτυξη των ιδεολογικών αντανάκλασεων και αιτηρήσεων της διαδικασίας της ζωής τους.»³. Πρέπει, δηλαδή, όπως υποστηρίζει στο παραπάνω απόσπασμα από το έργο «Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη» ο Μαρξ, να γίνεται σαφής διάκριση μεταξύ εκείνου που οι άνθρωποι λένε και σκέφτονται για τον εαυτό τους και εκείνου που πραγματικά είναι και πράττουν.

Η ανθρώπινη συνείδηση επισημαίνουν οι Μαρξ και Ένγκελς «δεν μπορεί να είναι ποτέ ο,τιδήποτε άλλο από συνειδητή ύπαρξη και η ύπαρξη των ανθρώπων είναι η πραγματική διαδικασία της ζωής τους...» Για να καταλήξουν ότι «...οι άνθρωποι αναπτύσσοντας την υλική τους παραγωγή και την υλική τους επικοινωνία αλλάζουν παράλληλα και την πραγματική τους ύπαρξη καθώς και τη σκέψη τους και τα προϊόντα της σκέψης τους. **Δεν καθορίζει η συνείδηση τη ζωή αλλά η ζωή καθορίζει τη συνείδηση...**»⁴

Στο ίδιο έργο, στη «Γερμανική ιδεολογία», τονίζεται ότι το να νιώθει το άτομο ικανοποιημένο σε ένα τομέα της δραστηριότητάς του δεν εξαρτάται από τη συνειδησή του αλλά από την ύπαρξή του, δεν εξαρτάται από τη σκέψη αλλά από τη ζωή του. «Εξαρτάται από την εμπειρική ανάπτυξη και εκδήλωση της ζωής του ατόμου, πράγμα που με τη σειρά του εξαρτάται από τις συνθήκες στον κόσμο»⁵ γράφουν οι Μαρξ – Ένγκελς και φέρνουν ως παράδειγμα το ότι αν ένας άνθρωπος λόγω των υλικών συνθηκών της ζωής του αναπτύξει μονοδιάστατα και μονόπλευρα μια ιδιότητά του, αυτό θα ισχύει ασκέτως αν η σκέψη του επιθυμεί κάτι άλλο.

Σχολιάζοντας, δε, ειρωνικά την αντίληψη του εγωιστικού αποξενωμένου ανθρώπου της αστικής κοινωνίας που πιστεύει ότι η συνειδησή του μπορεί να υπάρχει χωρίς καμία σύνδεση με τον έξω κόσμο, οι κλασικοί γράφουν καυστικά ότι «κάθε μία από τις αισθήσεις του τον αναγκάζει να πιστέψει στο Είναι του έξω κόσμου...[...]... το βέβηλο στομάχι του, του θυμίζει καθημερινά ότι ο έξω κόσμος δεν είναι το κενό (όπως κήρυτταν ορισμένα φιλοσοφικά ρεύματα εστιάζοντας στο πνεύμα και στον «εσωτερικό κόσμο» του ανθρώπου) αλλά το αληθινά πλήρες..»⁶

Αναλύοντας τα στάδια εξέλιξης της ανθρώπινης συνείδησης, οι Μαρξ και Ένγκελς υποστηρίζουν ότι «ευθύς εξαρχής η συνείδηση είναι ένα κοινωνικό προϊόν»⁷ το οποίο αρχικά αφορούσε το άμεσο αισθητό περιβάλλον καθώς η «συνείδηση της ανάγκης σύνδεσης με άλλα άτομα» αναπτύχθηκε σταδιακά. Η ολοένα και μεγαλύτερη απομάκρυνση της ανθρώπινης συνείδησης από τους πραγματικούς υλικούς όρους της ζωής του ανθρώπου αρχίζει με τον καταμερισμό της υλικής και πνευματικής εργασίας στο πλαίσιο της κοινωνίας, πριν από τον καπιταλισμό. Έκτοτε «...η συνείδηση μπορεί πραγματικά να φαντάζεται ότι είναι κάτι διαφορετικό από τη συνείδηση της υπάρχουσας πρακτικής, ότι πραγματικά αντιπροσωπεύει κάτι χωρίς να αντιπροσωπεύει κάτι πραγματικό...»⁸ Γι αυτό και «..είναι τελείως αδιάφορο τι επιχειρεί να κάνει η συνείδηση για λογαριασμό της...»⁹

Ο εκάστοτε τρόπος παραγωγής, μέσα από τον οποίο οι άνθρωποι παράγουν τα μέσα ύπαρξής τους, είναι μια «...μάλλον καθορισμένη

μορφή δραστηριότητας, ένας καθορισμένος τρόπος ζωής..»¹⁰ Αυτό που πραγματικά είναι τα άτομα αντανακλάται στον τρόπο ζωής τους και συμπίπτει «με την παραγωγή τους, με το τι παράγουν και με το πώς το παράγουν...Αυτό που είναι τα άτομα εξαρτάται από τους υλικούς όρους που καθορίζουν την παραγωγή τους.»¹¹ συνεχίζουν την εκτενή επιχειρηματολογία τους στη «Γερμανική ιδεολογία» οι Μαρξ και Ένγκελς.

Την παραπάνω αναλυτική άποψη, ο Μαρξ περιέκλεισε στη συνοπτική φράση «η ουσία του ανθρώπου είναι το σύνολο των κοινωνικών του σχέσεων» στην 6^η θέση για τον Φόουερμπαχ,¹² την οποία έχουμε προαναφέρει. Θυμίζουμε, επίσης, πάλι ότι στον Πρόλογο της «Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας» ο Μαρξ, αφήνοντας μια αίσθηση ντετερμινισμού, γράφει: «...Στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους οι άνθρωποι έρχονται σε καθορισμένες, αναγκαίες, ανεξάρτητες από τη θέλησή τους σχέσεις...[...]...Το σύνολο αυτών των παραγωγικών σχέσεων αποτελεί την οικονομική διάρθρωση της κοινωνίας, την πραγματική βάση που πάνω της υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό επικοδομημα και στην οποία αντιστοιχούν ορισμένες μορφές κοινωνικής συνείδησης. Ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής καθορίζει την κοινωνική, πολιτική και πνευματική πορεία της ζωής γενικά...[...]...Δεν είναι η συνείδηση των ανθρώπων που καθορίζει το είναι τους μα αντίθετα το κοινωνικό είναι τους καθορίζει τη συνείδησή τους...»¹³

Στην ίδια κατεύθυνση κινούνται οι αποστροφές του Μαρξ από τα γράμματά του στους Κούγκελμαν και Αννενκόβ. Στο πρώτο, αναφερόμενος στη γνώση, ο Μαρξ τονίζει ότι επειδή η διαδικασία της νόησης γίνεται υπό ορισμένες συνθήκες και είναι μια «φυσική» διαδικασία, έτσι και η κίνηση που συλλαμβάνει «είναι πάντα η ίδια και διαφέρει μονάχα στο βαθμό, ανάλογα με την ωρίμανση των συνθηκών»¹⁴ και κατά συνέπεια και του οργάνου με το οποίο σκεφτόμαστε. Στο δεύτερο ο Μαρξ θέτει το ερώτημα: «Μήπως οι άνθρωποι είναι ελεύθεροι να διαλέξουν αυτήν ή εκείνη την κοινωνική μορφή; Καθόλου...»¹⁵ Στο ίδιο, ο Μαρξ τονίζει ότι «...οι άνθρωποι που παράγουν τις κοινωνικές σχέσεις ανάλογα με τον τρόπο της υλικής παραγωγής τους, παράγουν και τις ιδέες, τις κατηγορίες, δηλαδή την αφηρημένη ιδεατή έκφραση ακριβώς αυτών των κοινωνικών σχέσεων...»¹⁶

Χρησιμοποιώντας σχεδόν ακριβώς την ίδια έκφραση, ο Μαρξ στην «Αθλιότητα της Φιλοσοφίας» χαρακτηρίζει τις ιδέες, τις αντιλήψεις κλπ. ως «ιστορικά και μεταβατικά δημιουργήματα.» που παράγονται από τους ανθρώπους στη βάση των κοινωνικών τους σχέσεων.¹⁷ Στα «Grundrisse», ο Μαρξ γράφει ότι όσο η «κυριαρχία των [παραγωγικών καπιταλιστικών] σχέσεων [η εμπράγματο αυτή εξάρτηση] εμφανίζεται στη συνείδηση των ιδίων των ατόμων σαν κυριαρχία ιδεών και όσο οι κυρίαρχες τάξεις τροφοδοτούν με κάθε τρόπο την πίστη στην αιωνιότητα αυτών των ιδεών», αυτές [οι σχέσεις] γίνονται αντιληπτές ως αιώνιες και τα ιδεολογικά λάθη «είναι πολύ εύκολο να γίνουν».¹⁸

Στο ίδιο ζήτημα ο Μαρξ επανέρχεται αναλυτικότερα στο «Κεφάλαιο», όπου αναλύει τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και το πώς αυτός επηρεάζει την ανθρώπινη συνείδηση. Οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις, δια μέσου της αποξενωμένης εργασίας και γενικότερα της αποξένωσης, παρουσιάζονται στη συνείδηση των ανθρώπων ως δεδομένοι αιώνιοι

φυσικοί νόμοι, ως μια στρεβλή πραγματικότητα, ως «μαγεμένος, αναποδογυρισμένος και με το κεφάλι κάτω κόσμος..»¹⁹ Η δεδομένη «μορφή των [κεφαλαιοκρατικών] οικονομικών σχέσεων προβάλλει στην πραγματική ύπαρξή της, επομένως και στην αντίληψη των ανθρώπων, πολύ διαφορετική και πραγματικά στρεβλωμένη», σε σχέση με το πώς είναι πραγματικά.²⁰

Ο «αντεστραμμένος» αυτός κόσμος, ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, δηλαδή, είναι για τον Μαρξ η κύρια πηγή της στρεβλής ανθρώπινης συνείδησης. Και αυτή η πλαστή συνείδηση αφορά όλους τους ανθρώπους, συμπεριλαμβανομένης της εργατικής τάξης.²¹ Οι Μαρξ και Ένγκελς ανέλυσαν ενδελεχώς τις αιτίες, κοινωνικο-οικονομικές και γνωσιολογικές, της πλαστής συνείδησης.²² Προφανώς, δεν είναι διόλου τυχαίο ότι οι βασικές έννοιες της μαρξιστικής ανάλυσης, η αποξένωση, η πραγματοποίηση, ο φετιχισμός, όλες είναι μορφές διαστρέβλωσης, αντιστροφής της πραγματικότητας. Η ίδια η φύση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, λοιπόν, καθιστά πιο εύκολη την επιβολή της κυρίαρχης ιδεολογίας, της ιδεολογίας της αστικής τάξης, αφού η πλαστή συνείδηση είναι πρόσφορο έδαφος.²³

Οι κλασικοί, όμως, δεν αντιμετωπίζουν μονοδιάστατα την σχέση είναι - συνείδησης, όπως πιθανώς να συμπεραίνει κανείς από τα προαναφερόμενα αποσπάσματα, αλλά βαθιά διαλεκτικά. «...Οι άνθρωποι φτιάχνουν την ιστορία τους όποια και αν είναι η έκβασή της, επιδιώκοντας ο καθένας τους δικούς του συνειδητά ηθελημένους σκοπούς...»²⁴ γράφει ο Ένγκελς στον «Λουδοβίκο Φόουερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας». Και απαντά στο ερώτημα ποια είναι τα κίνητρα που ωθούν τους ανθρώπους στη δράση: «ό,τι κινεί τους ανθρώπους περνά αναγκαστικά από το μυαλό τους, μα ποια μορφή θα πάρει σ' αυτό το μυαλό, εξαρτάται από τις συνθήκες...»²⁵ Για να προσθέσει λίγο παρακάτω ότι «στους ανθρώπους που στα κεφάλια τους συντελείται αυτό το προτσές ιδεών μένει αναγκαστικά άγνωστο το γεγονός ότι οι υλικοί όροι της ζωής τους είναι που καθορίζουν, σε τελευταία ανάλυση, την πορεία αυτού του προτσές γιατί διαφορετικά θα σταματούσε κάθε ιδεολογία...»²⁶

Ο Μαρξ, σε μια αναλόγου περιεχομένου αποστροφή, υπογραμμίζει ότι «..η κοινωνική ιστορία των ανθρώπων είναι πάντα μόνο η ιστορία της ατομικής τους ανάπτυξης, είτε το ξέρουν είτε όχι...»²⁷ «Την ιστορία μας, γράφει ο Ένγκελς, την κάνουμε εμείς οι ίδιοι. Την κάνουμε όμως πρώτα κάτω από πολύ ορισμένες προϋποθέσεις και όρους»²⁸.

Με άλλα λόγια, ο άνθρωπος φτιάχνει την ιστορία του, είναι δημιουργός του εαυτού του μέσα στο ιστορικό προτσές, είτε το αντιλαμβάνεται συνειδητά είτε όχι²⁹. Στη μαρξιστική σκέψη, ο άνθρωπος είναι η πρώτη ύλη της ιστορίας. Στην πορεία της αλλάζει, εξελίσσεται, είναι το προϊόν της ιστορίας και αφού ο ίδιος τη φτιάχνει είναι προϊόν του εαυτού του.³⁰ Ο άνθρωπος, δηλαδή στην μαρξιστική συλλογιστική, είναι θεατής και ηθοποιός ταυτόχρονα. «.. όλα πηγάζουν από τις δεδομένες κοινωνικές σχέσεις...[...]..το άτομο, όμως, δεν είναι μόνο η αφετηρία της έρευνας του Μαρξ αλλά το τέρμα...[...].. είναι ταυτόχρονα δημιουργήμα και δημιουργός, αποτέλεσμα και αφετηρία...»³¹ υποστηρίζει ο Άνταμ Σαφ.

Οι κλασικοί δεν διατύπωσαν ποτέ την άποψη ότι η συνείδηση είναι αποκλειστικά και μόνο άμεση αντανάκλαση της πραγματικότητας. Συχνά, λόγω ακριβώς, της επικράτησης της κυρίαρχης ιδεολογίας και της αποξένωσης, η αυθόρμητη συνείδηση δεν αντανακλά παρά στρεβλά την πραγματικότητα. Και από αυτήν την σκοπιά, ο Μαρξ θεωρεί ότι υπάρχουν περιθώρια η ανθρώπινη συνείδηση να αλλάξει, αν και όχι ριζικά και ολικά, αλλά τουλάχιστον να προσεγγίσει ως ένα βαθμό την πραγματικότητα, να την δει όπως πραγματικά είναι, να αποβάλλει, ως ένα σημείο, το στρεβλό της χαρακτήρα και να «αναγνωρίσει τις πραγματικές ανθρώπινες ανάγκες».³²

Για τους κλασικούς, τα νοητικά σχήματα, η συνείδηση, δεν αυτονομούνται των υλικών όρων ζωής³³, γι αυτό και η επίτευξη «αυτοσυνείδησης», η απελευθέρωση του ανθρώπου δεν επιτυγχάνεται μέσα από την απελευθέρωσή του από λέξεις, έννοιες, αντιλήψεις. Όπως υπογραμμίζουν, «...η παραγωγή ιδεών, αντιλήψεων, συνείδησης συνδέεται άμεσα και στενά, καταρχήν, με την υλική δραστηριότητα...[...]... Η αντίληψη, η σκέψη, η πνευματική επικοινωνία των ανθρώπων...[...]...εμφανίζονται σαν απόρροια της υλικής συμπεριφοράς τους. Το ίδιο [συνδεδεμένη με την υλική δραστηριότητα εννοεί] είναι και η πνευματική παραγωγή [στη γλώσσα, τον πολιτισμό, την ηθική, τη θρησκεία, μεταφυσική]...[...]...Οι άνθρωποι είναι αυτοί που παράγουν τις ιδέες τους, τις αντιλήψεις τους αλλά οι πραγματικά δραστήριοι άνθρωποι, έτσι όπως καθορίζονται από μια ορισμένη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων τους και της επικοινωνίας που αντιστοιχεί σε αυτές...» τονίζουν οι Μαρξ και Ένγκελς στη «Γερμανική Ιδεολογία».³⁴

Προσθέτουν, δε, ότι και το κράτος και η κοινωνική δομή εξελίσσονται μέσα από τη ζωή των καθορισμένων ατόμων αλλά ατόμων «όχι όπως θα μπορούσαν να παρουσιάζονται στη φαντασία τους ή στη φαντασία άλλων ατόμων, αλλά όπως πραγματικά είναι, δηλαδή όπως ενεργούν και παράγουν υλικά...» εντός καθορισμένων ορίων ανεξάρτητων από τη θέλησή τους.³⁵ Κατά συνέπεια, οι λέξεις, οι ιδέες και οι αντιλήψεις, δεν μπορούν ν' απελευθερώσουν ούτε την κοινωνία ούτε τον άνθρωπο, ούτε μπορούν ν' αλλάξουν το κράτος. Η απελευθέρωση του ανθρώπου «είναι δυνατή μονάχα στον πραγματικό κόσμο και μονάχα με πραγματικά μέσα...[...]...η απελευθέρωση είναι πράξη ιστορική και όχι διανοητική...»³⁶

Και είναι ιστορική γιατί, όπως υπογραμμίζουν οι Μαρξ - Ένγκελς στην «Αγία Οικογένεια», «...ο άνθρωπος διαμορφώνεται από τον κόσμο των αισθήσεων και την πείρα..», κάτι που σημαίνει ότι θα πρέπει να επενεργήσει στο «είναι» του, «...να διαμορφώσει [δηλαδή] τον κόσμο με τρόπο που να βλέπει σ' αυτόν το πραγματικά ανθρώπινο και να συνηθίσει στην ιδέα ότι νιώθει σαν άνθρωπος».³⁷ Η διαδικασία διαμόρφωσης του προαναφερόμενου κόσμου με υλικούς όρους, «...στο πλαίσιο της σαφώς ορισμένης πραγματικότητας...»³⁸ αποτελεί ταυτοχρόνως, υποστηρίζει η Άγκνες Χέλερ, διαδικασία αλλαγής του ίδιου του υποκειμένου, δηλαδή του ανθρώπου. «...Ο Μαρξ έλεγε ότι οι άνθρωποι αλλάζοντας τον κόσμο αλλάζουν και τους εαυτούς τους.

Αλλάζουμε τον κόσμο μόνο στο μέτρο που σ' αυτήν την αλλαγή καταφέρνουμε να αλλάξουμε τους εαυτούς μας...»³⁹ καταλήγει η Χέλερ.

Αυτή η δυνατότητα διαγράφεται στην μαρξιστική συλλογιστική γιατί, όπως προαναφέρθηκε, η σχέση είναι – συνείδησης είναι βαθιά διαλεκτική. Κάτι που σημαίνει ότι μπορεί το άτομο να μην υπάρχει, σε αυτήν, ως μεμονωμένο άτομο με εντελώς ελεύθερη βούληση όπως παρουσιάζεται στα ιδεαλιστικά φιλοσοφικά ρεύματα, και μπορεί οι επιλογές και οι αποφάσεις του να είναι πάντα κοινωνικά προσδιορισμένες, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι παύει να είναι ελεύθερο άτομο. «Η ελευθερία του ατόμου [στην μαρξιστική σκέψη] είναι η δυνατότητα συνειδητής επιλογής ανάμεσα σε διάφορες πράξεις υπό τις ίδιες συνθήκες...[...]...Η ελευθερία του δεν συνίσταται στην κατάργηση της αναγκαιότητας των νόμων της κοινωνικής εξέλιξης αλλά στην αναγνώριση και στη χρησιμοποίησή της...»⁴⁰

Στην μαρξιστική συλλογιστική, η ελευθερία δεν είναι παρά ένα σύνολο συγκεκριμένων ελευθεριών. Η προσωπική μας ζωή, επισημαίνει ο Λουσιέν Σεβ, δεν αρχίζει μέσα στην ελευθερία αλλά μέσα στην εξάρτηση, στην άγνοια, την αδυναμία. «Δεν προχωρά παρά μόνο μέσα από ένα μακρύ δρόμο χειραφέτησης σπαρμένο με εμπόδια προς την πρακτική αυτονομία, την κριτική γνώση, την μεταμορφωτική δράση, τη στιγμή – κλειδί κάθε νέας κατάκτησης της ελευθερίας που δεν είναι άλλη από τη συνειδητοποίηση [της πραγματικότητας] όπου επιβεβαιώνεται μια διευρυμένη κυριαρχία επί του κόσμου και επί του εαυτού μας.» Αυτή η συνειδητοποίηση έχει κεντρική θέση στην υλιστικο-ιστορική αντίληψη της σκέψης και της ελεύθερης πράξης.⁴¹

«Το να πράττει κανείς ελεύθερος σημαίνει να μην πράττει επειδή αλλά προκειμένου...[...]... και να πράττει συνειδητά...[...]... Η λέξη ελευθερία δεν είναι αφηρημένη ούτε αναφέρεται απλώς σε μια δομή του υποκειμένου. Αναφέρεται σ' ένα σύνολο κοινωνικών σχέσεων στους κόλπους των οποίων μπορεί να διαμορφωθεί και να εκδηλωθεί μια τέτοια ισχύς, αντικειμενική και υποκειμενική ταυτοχρόνως...»,⁴² συμπληρώνει ο Σεβ.

Με άλλα λόγια, ο άνθρωπος, στην πορεία της ζωής του, βρίσκεται αντιμέτωπος με σειρά «πραγματικών δυνατοτήτων». Αυτές καθορίζονται από το σύνολο των κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών, στο πλαίσιο των οποίων ζει. Αλλά, το άτομο έχει τη δυνατότητα να επιλέξει, εφόσον «αποκτήσει επίγνωση των επιλογών αυτών καθώς και των συνεπειών της απόφασής του στο πλαίσιο της πραγματικότητάς του».⁴³

Ελεύθερη πράξη, σημειώνει ο Σεβ, δεν είναι αυτή που διαφεύγει της αναγκαιότητας, γιατί τέτοιου είδους πράξεις δεν υπήρξαν ποτέ στην πορεία της ανθρωπότητας. Ελεύθερη πράξη, στην μαρξιστική συλλογιστική, είναι αυτή που επιβάλλει στην αιτιότητα συνειδητούς στόχους και αυτός που την φέρνει σε πέρας είναι υπεύθυνος στο μέτρο του ρόλου που του αφήνουν περιθώριο να έχει οι συγκεκριμένες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες. «Είμαι, δηλαδή, ηθικά υπεύθυνος για όλα όσα μπορώ να κάνω κάτι, για όλα απολύτως αλλά μόνο γι αυτά».⁴⁴

3.2 Κριτήρια με βάση τα οποία ο Μαρξ αναδεικνύει το προλεταριάτο σε εν δυνάμει φορέα καθολικής χειραφέτησης της κοινωνίας

«Το προλεταριάτο στερείται τα πάντα, γι αυτό κατέχει εν δυνάμει τα πάντα».⁴⁵ Σε αυτή τη φράση του Ετιέν Μπαλιμπάρ θα μπορούσε να συμπυκνωθεί η μαρξιστική συλλογιστική με βάση την οποία το προλεταριάτο είναι ο εν δυνάμει φορέας της καθολικής χειραφέτησης της κοινωνίας.

Ήδη ο Μαρξ στην εισαγωγή της «Συμβολής στην Κριτική της Χεγκελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου», που δημοσιεύτηκε το 1843 στο ίδιο τεύχος των Γαλλογερμανικών χρονικών που δημοσιεύτηκε το «Εβραϊκό Ζήτημα», αναφέρεται στο προλεταριάτο ως φορέα καθολικής χειραφέτησης της κοινωνίας⁴⁶. Βεβαίως, ο ρόλος αυτός του προλεταριάτου δεν απορρέει ακόμη σ' αυτό του το έργο (όπως θα γίνει αργότερα στο «Κεφάλαιο» ή στο «Μανιφέστο») από μια οικονομική ανάλυση της κοινωνικής πραγματικότητας αλλά αποτελεί μάλλον κατάληξη μιας φιλοσοφικής διαλεκτικής συλλογιστικής.

Στη συνέχεια των μελετών τους, οι Μαρξ και Ένγκελς καταλήγουν στο ίδιο συμπέρασμα όσον αφορά στο προλεταριάτο, όχι επειδή έχει κάποια ιδιαίτερη ικανότητα ή προσόν, ούτε επειδή του αποδίδουν κάποιου είδους «υπεράνθρωπα» χαρακτηριστικά, αλλά στη βάση της οικονομικής ανάλυσης της πραγματικότητας, όπως προαναφέρθηκε. Καταλήγουν, δηλαδή, στο συμπέρασμα αυτό επειδή εκτιμούν ότι η εργατική τάξη, από την ίδια τη θέση της στην καπιταλιστική κοινωνία, έχει τη δυνατότητα να συνειδητοποιήσει τις αντιφάσεις του καπιταλιστικού συστήματος ενώ παράλληλα δεν έχει κανένα συμφέρον να τις συγκαλύψει καλλιεργώντας ψευδαισθήσεις.⁴⁷

Με άλλα λόγια, κατά τους κλασικούς η θέση του προλεταριάτου στο καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής του παρέχει τη δυνατότητα να συνειδητοποιήσει ότι για να λυτρωθεί θα πρέπει να υπερβεί την υπάρχουσα πραγματικότητά του, δηλαδή αυτόν τον ίδιο τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής.⁴⁸ Θεωρούν, δηλαδή, οι Μαρξ και Ένγκελς ότι οι ίδιοι οι υλικοί όροι της ζωής της εργατικής τάξης, η ίδια η καθημερινότητά της όπως διαμορφώνεται στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος, μπορεί να λειτουργήσει ως σπίθα και να «φωτίσει» τον «μαγεμένο αναποδογυρισμένο κόσμο» της συνειδησής της, όπως αυτός έχει διαμορφωθεί από τον καπιταλισμό.

Η μαρξιστική συλλογιστική, λοιπόν, απέναντι στη στρεβλή/πλαστή συνείδηση που δημιουργείται από τον ίδιο τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, «τοποθετεί» ως εν δυνάμει αντίθεσή του, την ίδια την οντότητα του προλεταριάτου, η οποία, ακριβώς λόγω της θέσης της στο καπιταλιστικό σύστημα, «μπορεί να επαναθέσει την πραγματικότητα με τα πόδια στη γη και το κεφάλι στον ουρανό».⁴⁹ Και αυτό γιατί το κεφάλαιο προκειμένου να αναπυχθεί περαιτέρω, από την ίδια την φύση της κίνησής του, «προμηθεύει το προλεταριάτο με όπλα, όπλα που θα στραφούν εναντίον του».⁵⁰

Η ίδια η πολιτικο-οικονομική κίνηση του κεφαλαίου οδηγεί, ανεξάρτητα από τη θέλησή του, σε κατάργησή του, γιατί παράγει

συνεχώς το προλεταριάτο, δηλαδή «την αθλιότητα που έχει συνείδηση (μέσα από αυτήν ακριβώς τη διαδικασία) της πνευματικής αθλιότητάς της, παράγει την απανθρωποποίηση που έχει συνείδηση του εαυτού της...»⁵¹ Οι κλασικοί υποστηρίζουν ότι «...μόνο οι προλετάριοι της σημερινής εποχής, που είναι τελειώς αποκλεισμένοι από κάθε αυτόνομη δραστηριότητα, είναι σε θέση να αποκτήσουν μια πλήρη και όχι πια περιορισμένη αυτόνομη δραστηριότητα...[...]...που συσίσταται στην ιδιοποίηση του συνόλου των παραγωγικών δυνάμεων και στην απαιτούμενη ανάπτυξη του συνόλου των ικανοτήτων τους...».⁵²

Στα προηγούμενα στάδια εξέλιξης των ανθρωπίνων κοινωνιών, ο τρόπος παραγωγής δεν εξασφάλιζε τέτοια καθολική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Γι αυτό και η δημιουργία μιας πραγματικά ανθρώπινης κοινωνίας, δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί σε κάποιο άλλο στάδιο ανάπτυξης της ανθρωπότητας. «Η υποταγή των ατόμων σε τάξεις δεν μπορεί να πάψει να υπάρχει πριν διαμορφωθεί μια τάξη που δεν θα έχει να προβάλλει οποιαδήποτε ιδιαίτερα ταξικά συμφέροντα απέναντι στην κυρίαρχη τάξη...»⁵³ Στον καπιταλισμό, αυτή η καθολική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, διασφαλίζει ότι «...όταν νικά το προλεταριάτο δεν μετατρέπεται σε απόλυτη πλευρά της κοινωνίας γιατί νικά μόνο εφόσον αναιρεί τον εαυτό του και το αντίθετό του...» τονίζουν οι Μαρξ και Ένγκελς στην «Αγία Οικογένεια».⁵⁴ Γι αυτό, κατά την άποψή τους, με τον καπιταλισμό τελειώνει η «προϊστορία της ανθρωπότητας».

Δεν πρόκειται για το τι πιστεύει ο ένας ή ο άλλος προλετάριος ή και όλο το προλεταριάτο για τον εαυτό του, αλλά πρόκειται για «τι είναι και τι είναι ιστορικά αναγκασμένο να κάνει (το προλεταριάτο) μέσα σε αυτό το Είναι...»⁵⁵ δηλαδή τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Ένγκελς «...η ιστορική αποστολή του προλεταριάτου είναι να πραγματοποιήσει την κοσμοαπελευθερωτική αυτή πράξη».⁵⁶ Και είναι «κοσμοαπελευθερωτική» γιατί απελευθερώνοντας τον εαυτό του το προλεταριάτο απελευθερώνει αναγκαστικά ολόκληρη την κοινωνία, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω.

«...Οι όροι ύπαρξης του προλεταριάτου, η εργασία και μαζί με αυτήν όλοι οι όροι ύπαρξης της σύγχρονης κοινωνίας, έχουν γίνει γι αυτό, κάτι το τυχαίο, κάτι που οι ξεχωριστοί προλετάριοι δεν μπορούν να το ελέγχουν [...]...καμιά κοινωνική οργάνωση (στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος) δεν μπορεί να τους δώσει μια τέτοια δυνατότητα ελέγχου...[...]... Η αντίθεση ανάμεσα στην προσωπικότητα του ξεχωριστού προλετάριου και στους όρους ζωής του, επιβάλλεται πάνω του (μέσα από την εργασία του), γίνεται φανερή σ' αυτόν τον ίδιο γιατί έχει θυσιαστεί από τα νεανικά του χρόνια και μέσα στα πλαίσια της τάξης του, δεν θα έχει ποτέ την πιθανότητα να φτάσει στους όρους που θα του επέτρεπαν να περάσει στην άλλη τάξη...»⁵⁷

Το προλεταριάτο, τονίζουν οι Μαρξ και Ένγκελς, «...μπορεί και πρέπει να λυτρώσει τον εαυτό του, γιατί πρακτικά έχει ολοκληρωθεί στο διαμορφωμένο τμήμα του η αφαίρεση από κάθε ανθρωπιά, ακόμη και η ψευδαίσθηση κάθε ανθρωπιάς, γιατί στους όρους της ζωής του συνοψίζονται στην πιο απάνθρωπη αποκορύφωσή τους, όλοι οι όροι ζωής της σύγχρονης κοινωνίας, γιατί ο άνθρωπος χάνει τον εαυτό του...»⁵⁸.. Και το προλεταριάτο για να κερδίσει τον εαυτό του εξηγείται: «για να

λυτρωθεί καταργεί τους όρους της ύπαρξής του...[...]. δηλαδή τη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία...»⁵⁹ υπογραμμίζουν στην «Αγία Οικογένεια».

«Οι προλετάριοι, γράφουν οι κλασικοί στο «Μανιφέστο», μπορούν να κατακτήσουν τις κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις, μονάχα καταργώντας τον ως τα τώρα τρόπο ιδιοποίησης. Δεν έχουν τίποτε δικό τους να εξασφαλίσουν...[...]. το προλεταριακό κίνημα είναι το ανεξάρτητο κίνημα της τεράστιας πλειοψηφίας προς όφελος της τεράστιας πλειοψηφίας...[...]. δεν μπορεί να σηκωθεί, ν' ανυψωθεί χωρίς να τιναχτεί στον αέρα όλο το εποικοδόμημα των στρωμάτων που αποτελούν την επίσημη κοινωνία...»⁶⁰

Μια ανάλογου περιεχομένου αποστροφή υπάρχει και στην «Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου». Εκεί, ο Μαρξ, αναφερόμενος στη θετική δυνατότητα χειραφέτησης των Γερμανών, υποστηρίζει ότι αυτή μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσα από το προλεταριάτο που έχει αρχίσει να διαμορφώνεται στη χώρα. Γιατί «είναι η τάξη με τις ριζικές αλυσίδες, είναι η τάξη που έχει «καθολικό χαρακτήρα» εξαιτίας της καθολικότητας των παθών της, που δεν διεκδικεί ένα επιμέρους δικαίωμα γιατί έχει υποστεί την αδικία καθ' εαυτήν...[...]., που δεν θα μπορεί να χειραφετηθεί χωρίς να χειραφετηθεί από όλες τις κοινωνικές σφαίρες...[...]. και μ' αυτόν τον τρόπο να χειραφετήσει όλες τις σφαίρες...[...]. που έχει βιώσει την υλική απώλεια του ανθρώπου και δεν μπορεί να την ανακτήσει για τον εαυτό της, χωρίς μια ολική επανάκτηση του ανθρώπου».⁶¹

Η πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου, υπογραμμίζει γλαφυρά ο Μαρξ, «γεννήθηκε μέσα στην ανελέητη τρομοκρατία»⁶² και το ίδιο το κεφάλαιο «γεννιέται βουτηγμένο από την κορυφή ως τα νύχια στο αίμα και στη βρωμιά, στάζοντας αίμα από όλους τους πόρους του...»⁶³ Αυτή η βία, αυτή η εκμετάλλευση προκαλεί την αντίδραση αυτού που την υπόκειται, αυτού που στο αίμα του είναι βουτηγμένο το κεφάλαιο. Καθημερινά, κάθε ώρα, η εργατική τάξη υποδουλώνεται ολοένα και περισσότερο στην αστική τάξη, σημειώνουν στο «Μανιφέστο» οι κλασικοί. «Ο δεσποτισμός αυτός έχει ανοικτά διακηρυγμένο σκοπό μόνο το κέρδος...[...]. και γίνεται ολοένα και πιο μισητός, πιο εξοργιστικός» συμπληρώνουν.⁶⁴

Στην αντίθεση κεφαλαίου – προλεταριάτου, υποστηρίζουν οι Μαρξ και Ένγκελς, και τα δύο μέρη παρουσιάζουν την ίδια «αυτοαλλοτριώση». Το πρώτο μέρος είναι η θετική πλευρά της αντίθεσης. Το κεφάλαιο, η αστική τάξη, οι «έχοντες» νιώθουν ικανοποίηση, επαληθεύονται μέσα από αυτήν την αντίθεση, αποδεικνύουν την ανθρώπινη ύπαρξή τους. Το δεύτερο μέρος είναι αρνητική πλευρά της αντίθεσης. Το προλεταριάτο νιώθει αφανισμένο, βλέπει την αδυναμία του, εξωθείται στην αγανάκτηση από την ακριεότητα της ύπαρξής του, που αποτελεί την πιο μεγάλη άρνηση της φύσης του. Το προλεταριάτο είναι αναγκασμένο να αναιρέσει τον εαυτό του, να πάψει δηλαδή να υφίσταται ως τέτοιο, για να ανατρέψει την αντίθεση αυτή.⁶⁵

Κατά τους κλασικούς, δηλαδή, το πλαίσιο αυτής της αντίθεσης, του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αποτελεί πηγή αλλοτριώσης για

όλους τους ανθρώπους, και την αστική τάξη και την εργατική. Οι εργάτες, όμως, έχουν περισσότερες δυνατότητες διαμόρφωσης επαναστατικής συνείδησης από ό,τι οι κεφαλαιοκράτες. Ως υποκείμενο η εργατική τάξη έχει ευρύτερο χώρο κίνησης και αντίδρασης από ό,τι η αστική τάξη, γιατί δεν έχει τίποτε να χάσει, είναι ούτως ή άλλως «πέραν του συστήματος»,⁶⁶ δεν κερδίζει τίποτε από αυτό. Αντίθετα η αστική τάξη δεν μπορεί εύκολα να δεχτεί την αναγκαιότητα κατάρτησής της, ως μοναδικό δρόμο επίτευξης της ανθρώπινης χειραφέτησης, γιατί έχει λαμβάνειν από το σύστημα.⁶⁷

Οι Μαρξ και Ένγκελς δεν θέτουν κάποιο συγκεκριμένο κατάλογο κριτηρίων, δομημένο με απόλυτη αυστηρότητα, στη βάση του οποίου αναδεικνύουν το προλεταριάτο σε εν δυνάμει φορέα καθολικής χειραφέτησης της κοινωνίας. Άλλωστε για τον ίδιο τον ταξικό διαχωρισμό δεν επιδεικνύουν κατηγορηματική αυστηρότητα. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο Μαρξ, στο τελευταίο ημιτελές κεφάλαιο του τρίτου τόμου του «Κεφαλαίου» για τις τάξεις, γράφει ότι «από μια πρώτη ματιά» η ταυτότητα και η πηγή του εισοδήματος είναι τα κριτήρια που καθορίζουν την τάξη⁶⁸. Αυτό που κάνουν οι Μαρξ και Ένγκελς είναι ότι αναλύουν, με γνώμονα τη διαλεκτική σχέση είναι – συνείδησης και αντικειμενικών συνθηκών – υποκειμενικού παράγοντα, τη διαδικασία διαμόρφωσης συνείδησης του κάθε εργαζομένου χωριστά αλλά και του προλεταριάτου ως τάξη, με αφετηρία τη θέση του στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής.

Θα μπορούσε κανείς να πει ότι τα «κριτήρια» ανάδειξης του προλεταριάτου, σε γενικές γραμμές, περιέχονται στη διαπίστωσή τους ότι όσο αναπτύσσεται το κεφάλαιο, όσο πληθαίνουν και οξύνονται οι συγκρούσεις μεταξύ των κεφαλαιοκρατών, «αυξάνει η μάζα της αθλιότητας, της καταπίεσης, της σκλαβιάς, του εκφυλισμού, της εκμετάλλευσης και μαζί αυξάνει η αγανάκτηση της εργατικής τάξης που διαρκώς πληθαίνει και που διαπαιδαγωγείται, συνενώνεται και οργανώνεται από τον ίδιο τον μηχανισμό του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής».⁶⁹

Πιο αναλυτικά, οι κλασικοί επισημαίνουν, καταρχάς, **την υλική αθλιότητα** στην οποία περιέρχεται το προλεταριάτο ακριβώς λόγω της θέσης του στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Για να καταπιέξεις κάποιον, υποστηρίζουν στο «Μανιφέστο», πρέπει να του εξασφαλίξεις έστω τους όρους της επιβίωσης του δούλου. Όσο, όμως, προοδεύει η βιομηχανία, τόσο ο εργάτης βυθίζεται μέσα στην υλική αθλιότητα, η οποία γίνεται ολοένα και μαζικότερη και αυτό καθιστά την αστική τάξη «ανίκανη να κυριαρχήσει γιατί δεν διασφαλίζει στον σκλάβο της, ούτε την ύπαρξή του».⁷⁰

Με την ανάπτυξη του καπιταλισμού, σημειώνουν, «...τα πράγματα έχουν φτάσει σε τέτοιο σημείο, ώστε τα άτομα πρέπει να ιδιοποιηθούν την υπάρχουσα ολότητα των παραγωγικών δυνάμεων, όχι μόνο για να πετύχουν την αυτόνομη δραστηριότητα, αλλά επίσης για να εξασφαλίσουν απλώς την ίδια τους την ύπαρξη...»⁷¹ Όπως συμπληρώνουν οι Μαρξ και Ένγκελς, στη «Γερμανική Ιδεολογία», εκτός από τους «προλετάριους που δημιουργήθηκαν από τη μεγάλη βιομηχανία... [υπάρχουν και] ...οι εργάτες που είναι αποκλεισμένοι από τη μεγάλη

βιομηχανία (και) τοποθετούνται απ' αυτή σε χειρότερη ακόμη κατάσταση από ό,τι οι εργάτες στην ίδια τη μεγάλη βιομηχανία.»⁷² με αποτέλεσμα και αυτοί να εξωθούνται στην επανάσταση για να επιβιώσουν.

Από μόνη της, όμως, η υλική εξαθλίωση δεν συνεπάγεται και επαναστατικοποίηση της προλεταριακής συνείδησης. Γι αυτό και στο προαναφερόμενο απόσπασμα, ο Μαρξ αναφέρεται και **στον εκφυλισμό, στην πνευματική εξαθλίωση, στην κλιμακούμενη αποξένωση** που ο προλετάριος βιώνει σε όλες τις πλευρές της ζωής του και η οποία γεννιέται από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Όσο αναπτύσσεται η αστική τάξη, στον ίδιο βαθμό αναπτύσσεται και η εργατική τάξη, σημειώνουν, πάλι στο «Μανιφέστο», οι Μαρξ και Ένγκελς. Οι εργάτες ζουν όσο βρίσκουν δουλειά, «πουλιούνται κομματάκι – κομματάκι, είναι ένα εμπόρευμα», όπως όλα τα άλλα. Όσο εντείνεται ο καταμερισμός της εργασίας, τόσο περισσότερο ο εργάτης γίνεται ένα απλό εξάρτημα, η δουλειά του δεν έχει πλέον κανένα θέλγητρο γι αυτόν.⁷³ Ο καταμερισμός της εργασίας, υποστηρίζουν, από την μία απλοποιεί τη δουλειά αλλά, από την άλλη, μέσα από αυτόν, χάνει την ιδιαίτερη αξία της η επιδεξιότητα του εργάτη. Εκτός από το ότι, όπως αναφέρθηκε, ο ίδιος ο εργάτης χάνει, έτσι, κάθε ενδιαφέρον για το αντικείμενο της εργασίας του, επιπλέον, εφόσον η εργασία είναι προσιτή σε όλους, μειώνεται και η αξία πώλησης της εργατικής του δύναμης και κατά συνέπεια μειώνεται και ο μισθός του. Αυτό οδηγεί στο να νιώσει απέχθεια ο εργάτης για την εργασία του ενώ ταυτόχρονα οξύνεται η σύγκρουσή του με τους άλλους εργάτες και με τον εαυτό του...⁷⁴

Ο καπιταλιστικός καταμερισμός της εργασίας, που καθορίζει την πολλαπλασιασμένη παραγωγική δύναμη της κοινωνίας, «είναι μια συνεργασία μη εθελοντική...[...]... που υπάρχει έξω από τα άτομα που συμμετέχουν σε αυτήν, της οποίας την προέλευση αγνοούν, όπως και το σκοπό της και δεν μπορούν να την ελέγξουν...»⁷⁵ Η κατάσταση αυτή οδηγεί, όπως επισημαίνει ο Μαρξ, σε «απομόνωση του ατόμου» και καθορίζει «ολόπλευρα» το ίδιο το υποκείμενο, δηλαδή τον εργαζόμενο, τόσο στις σχέσεις του με τους άλλους όσο και με τον εαυτό του.⁷⁶

Επηρεάζει, δηλαδή, όλη του τη ζωή, όλη του την ύπαρξη, εντός και εκτός δουλειάς. Ο καταμερισμός της εργασίας στο εσωτερικό της σύγχρονης καπιταλιστικής κοινωνίας, επισημαίνουν οι κλασικοί, «..δημιουργεί τις ειδικότητες, τα είδη και μ' αυτά την επαγγελματική αποβλάκωση...»⁷⁷ Όλες αυτές τις όψεις της πνευματικής εξαθλίωσης του προλεταριάτου ο Μαρξ, μάλιστα, δίνει την αίσθηση ότι τις θεωρεί ενίοτε σημαντικότερες από την υλική εξαθλίωση: «το προλεταριάτο, έγραφε, έχει ανάγκη από το κουράγιο του, από την αίσθηση της αξιοπρέπειας, της περηφάνιας και του πνεύματος ανεξαρτησίας πολύ περισσότερο και από το ψωμί του».⁷⁸

Οι Μαρξ και Ένγκελς υποστηρίζουν, δηλαδή, ότι η αποσπασματικότητα της εργασίας προκαλεί «πνευματική ερήμωση» στο προλεταριάτο⁷⁹, περιχαρακώνει πνευματικά το άτομο, το περιορίζει και το απομακρύνει από την ολότητα της ουσίας του. Από την ίδια της τη φύση, δηλαδή, η κεφαλαιοκρατική παραγωγή γεννά την πιο ακραία μορφή αποξένωσης.⁸⁰ Ο καπιταλιστικός καταμερισμός της εργασίας δεν επιτρέπει την έκφραση του ανθρώπου ως καθολικού όντος, αλλά τον

κατακερματίζει σε αποσπασματικές επιμέρους δραστηριότητες, σε ένα μικρό μόνο κομμάτι του εαυτού του που προσδιορίζεται από την κλειστή σφαίρα της εργασιακής του δραστηριότητας. Το ακριβώς αντίθετο, δηλαδή, από ό,τι είναι ο απώτερος στόχος του μαρξιστικού οράματος που θέλει τον άνθρωπο να αναπτύσσει την καθολική του ουσία, να αγκαλιάζει το σύνολο των κοινωνικών του σχέσεων, το σύνολο του πολιτισμού.⁸¹

Παρά το γεγονός, όμως, ότι το προλεταριάτο βυθίζεται ολοένα και περισσότερο στην υλική και στην πνευματική εξαθλίωση, δεν παύει να είναι **η μοναδική τάξη που παράγει αξία**. «...μονάχα η εργαζόμενη τάξη δημιουργεί όλες τις αξίες γιατί η αξία είναι μονάχα άλλη μια έκφραση της εργασίας, το ποσό δηλαδή της κοινωνικά αναγκαίας εργασίας, που κρύβεται μέσα στο εμπόρευμα...[...]....όμως οι αξίες αυτές δεν ανήκουν στους εργάτες...[...]....ανήκουν στο κεφάλαιο...[...]....η εργατική τάξη παίρνει πίσω μόνο μέρος της αξίας που παράγει όταν πουλά την εργατική της δύναμη...» υπογραμμίζει ο Ένγκελς στον πρόλογο του στο «Μισθωτή εργασία και κεφάλαιο».⁸² Όσο αναπτύσσεται η τεχνολογία, η επιστήμη και ο καταμερισμός της εργασίας εντός του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αυξάνεται και η μάζα εργασίας που παράγει ο εργαζόμενος, είτε δουλεύοντας επιπλέον ώρες ή περισσότερο εντός δεδομένου χρονικού διαστήματος, παράγει, δηλαδή, ακόμη περισσότερες αξίες, σημειώνουν στο «Μανιφέστο» οι Μαρξ και Ένγκελς.⁸³

«Η αναγνώριση, σημειώνει ο Μαρξ, ότι το προϊόν ανήκει στο εργατικό δυναμικό και η κρίση πως ο χωρισμός από τους όρους πραγματοποίησης του εργατικού δυναμικού είναι ανάρμοςτος και καταναγκαστικός, αυτό είναι η τεράστια συνειδητοποίηση που την παράγει ο ίδιος ο τρόπος παραγωγής που βασίζεται στο κεφάλαιο και αναγγέλλει εξίσου την καταδίκη του...»⁸⁴ Μέσα από τη συνειδητοποίηση αυτή, το προλεταριάτο αντιλαμβάνεται ότι παρά το γεγονός ότι πουλά ελεύθερα την εργατική του δύναμη, την οποία ευαγγελίζεται ο καπιταλισμός ως αρχή της ανθρώπινης ελευθερίας, γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης γιατί παράγει αξίες που καρπώνεται το κεφάλαιο.

Και μάλιστα, αν δεν γίνει αντικείμενο εκμετάλλευσης και πάψει να παράγει αξίες που θα καρπώνεται το κεφάλαιο, τότε δεν θα μπορεί να επιβιώσει στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος. «...αν ο καπιταλιστής δεν χρειάζεται την εργασία του, τότε και αυτός, μην πουλώντας την εργατική του δύναμη, δεν μπορεί να εξασφαλίσει τα μέσα της ύπαρξής του...[...].... ο ελεύθερος εργάτης [δηλαδή ο εργάτης που δεν πουλά την εργατική του δύναμη άρα δεν παράγει αξία, την οποία, δεν καρπώνεται ο ίδιος αλλά το κεφάλαιο] είναι ο δυνητικά αχρείαστος, ο δυνητικά άπορος εργάτης...»⁸⁵

Παράλληλα, ο καπιταλιστικός καταμερισμός της εργασίας, από την μία, απομονώνει και αποξενώνει το άτομο, τόσο από τον εαυτό του όσο και από τους συνανθρώπους του, από την άλλη, όμως, εντός του εργοστασίου, στο πλαίσιο της βιομηχανικής παραγωγής, τα άτομα **«έχουν, μεταξύ τους, επικοινωνία...[...]....αμοιβαία αλληλεξάρτηση»**.⁸⁶ Για να εργάζεται κανείς παραγωγικά, γράφει ο Μαρξ στο «Κεφάλαιο», δεν χρειάζεται πια να χρησιμοποιεί άμεσα τα χέρια του, αρκεί να είναι όργανο του συνολικού εργάτη, (δηλαδή ενός

συνδυασμού εργατικού προσωπικού) να εκτελεί κάποια από τις υπολειπόμενες του». ⁸⁷ Αυτό, αμέσως, συνεπάγεται ότι τα άτομα, οι εργάτες, έρχονται σε (κατ-) αναγκαστική συνεννόηση μεταξύ τους λόγω του συλλογικού χαρακτήρα της εργασίας τους.

Επιπλέον, με την ανάπτυξη της βιομηχανίας, τονίζουν οι Μαρξ και Ένγκελς, το προλεταριάτο **πληθαίνει αριθμητικά**, γιατί κατρακυλούν ταξικά προς αυτό και οι πρώην μεσαιές τάξεις. ⁸⁸ Η φυσική κίνηση του κεφαλαίου με την ανάπτυξη της τεχνολογίας και των παραγωγικών δυνάμεων οδηγεί στην παραγωγή «πολύ πλούτου και περισσεύματος από την μία» ενώ από την άλλη «ολοένα και περισσότεροι άνθρωποι και κοινωνικές ομάδες προλεταριοποιούνται...[...]...η κατάσταση αυτή γίνεται μέρα με τη μέρα πιο παράλογη και λιγότερο αναγκαία». ⁸⁹

Αυτή η ολοένα και μεγαλύτερη μάζα εργατών, έχουν, πλέον, κοινή θέση και κοινά συμφέροντα. Όσο αναπτύσσεται η μεγάλη βιομηχανία, **συγκεντρώνει «σ' ένα μονάχα μέρος, πλήθος ανθρώπους»**, αγνώστους μεταξύ τους. Οι κλασικοί υποστηρίζουν ότι ο συναγωνισμός χωρίζει τα συμφέροντά τους αλλά η διατήρηση του μισθού είναι κοινό τους συμφέρον απέναντι στον εργοδότη και αυτό τους ενώνει με μια μοναδική σκέψη αντίστασης, που οδηγεί στη δημιουργία των εργατικών ενώσεων. ⁹⁰ Το προλεταριάτο «...**στριμώνεται στα εργοστάσια, οργανώνεται** στρατιωτικά...[...]... συσπειρώνεται σε μεγάλες μάζες και η δύναμή του μεγαλώνει και αυτήν τη δύναμη την νιώθει όλο και πιο πολύ». ⁹¹

Εκτός από την υλική και πνευματική εξαθλίωση, που το αφυπνίζει και το εξαγριώνει, εκτός από τη συνειδητοποίηση, μέσα από τον ίδιο τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, ότι είναι η μοναδική τάξη που παράγει αξία, εκτός από την καταναγκαστική συλλογική εργασία που οδηγεί στη συνεργασία και συνδυάζεται με τη συγκεντρωσή του στους χώρους δουλειάς και τη διαρκή αύξηση του αριθμού του με αποτέλεσμα να γίνεται η πλειοψηφούσα τάξη στην κοινωνία, το προλεταριάτο, κατά τον Μαρξ, έχει άλλο ένα πλεονέκτημα ως προς την διαδικασία επαναστατικής συνειδητοποίησής του. Ο Γερμανός διανοητής εκτιμά ότι ακριβώς λόγω της θέσης του στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή και τον καπιταλιστικό καταμερισμό της εργασίας, το προλεταριάτο είναι **το πιο πειθαρχημένο, ενωμένο, οργανωμένο τμήμα του πληθυσμού**. ⁹² Η συγκεντρωσή του στους χώρους δουλειάς καλλιεργεί τις απαραίτητες συνθήκες για να περάσει από την ατομική στη συλλογική ταξική συνείδηση. ⁹³

Μέσα, δηλαδή, από την ίδια τη διαδικασία του καπιταλιστικού καταμερισμού εργασίας, παράγεται η «συνάθροιση, ο συνδυασμός, η συνεργασία, η αντίθεση των ιδιωτικών συμφερόντων, τα ταξικά συμφέροντα...[...]...όλες οι αντίθετες πλευρές της ενότητας» ⁹⁴ που ωθούν το προλεταριάτο στην επαναστατικοποίηση του μέσα από την συνειδητοποίηση της πραγματικότητας (της προαναφερόμενης ενότητας) ως έχει και όχι ως «αναποδογυρισμένου κόσμου». Η αλλοτρίωση, λοιπόν, που παράγεται μαζικά μέσα στην καπιταλιστική κοινωνία, «πυροδοτεί» και μια δημιουργική δυναμική μέσα από τα ίδια τα καταστροφικά της αποτελέσματα. ⁹⁵

Η καπιταλιστική κοινωνία, δηλαδή, σαν ολότητα, σαν «κοινωνικό σώμα», εκτός από την υλική αθλιότητα και την αποξένωση με ό,τι αυτό συνεπάγεται, παράγει, ταυτόχρονα, και τη συνείδηση της αποξένωσης. Αυτή ακριβώς η συνείδηση καθιστά αδύνατη την επ' αόριστον ανάπτυξη του καπιταλισμού. Στην μαρξιστική συλλογιστική, η συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας διάλυσης της καπιταλιστικής αντινομίας λαμβάνει συλλογικό χαρακτήρα. Καλλιεργείται από τον τρόπο παραγωγής, από την ίδια την καθημερινή εμπειρία της εργατικής τάξης και λαμβάνει διαστάσεις «συλλογικού καθήκοντος» στους κόλπους της τάξης αυτής με στόχο όχι μια, γενικώς, καλύτερη κοινωνία με υψηλότερους μισθούς αλλά μια πραγματικά ανθρώπινη κοινωνία.⁹⁶

Από τα παραπάνω είναι σαφές ότι στην μαρξιστική συλλογιστική το προλεταριάτο είναι εν δυνάμει φορέας καθολικής χειραφέτησης της κοινωνίας γιατί εξωθείται στην κατεύθυνση της κατανόησης του επαναστατικού του ρόλου μέσα από την ίδια του την πραγματικότητα και τη θέση του στην παραγωγή.⁹⁷ Και ακριβώς λόγω της θέσης του στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή, το προλεταριάτο, για να πετύχει την απελευθέρωσή του, θα οδηγήσει ολόκληρη την κοινωνία σε μια ανώτερη μορφή ζωής, μέσα από έναν μακροχρόνιο αγώνα κατά τον οποίο θα αλλάξουν και οι συνθήκες και οι άνθρωποι⁹⁸, υποστηρίζει ο Μαρξ. Γιατί ο αγώνας για τη χειραφέτηση της εργατικής τάξης (που πρέπει να τον διεξάγει η ίδια η εργατική τάξη) δεν είναι αγώνας για προνόμια και αλλαγή του δικού της status quo, κατ' εικόνα των δούλων του Σπάρτακου,⁹⁹ αλλά αγώνας για ίσα δικαιώματα και καθήκοντα, για κατάργηση της ταξικής κυριαρχίας, για κατάργηση της οικονομικής υποδούλωσης του εργάτη που είναι η πηγή όλων των μορφών υποδούλωσης στη βάση της «κοινωνικής αθλιότητας, του διανοητικού μαρασμού, της πολιτικής εξάρτησης».¹⁰⁰

Σε αντίθεση με την αστική τάξη, που επίσης αποξενώνεται, το προλεταριάτο δεν μπορεί να ικανοποιηθεί δια μέσου του «έχειν», του χρήματος¹⁰¹, οπότε είναι πιο εύκολο να φτάσει στη συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας ανατροπής του καπιταλιστικού συστήματος ως μονοδρόμου για την ανθρώπινη χειραφέτηση. Γι αυτό το λόγο, η εργατική τάξη είναι διαφορετική από όλες τις άλλες. Γιατί τα συμφέροντά της ταυτίζονται με το καθολικό συμφέρον της κοινωνίας.¹⁰² «...οι προλετάριοι δεν έχουν να χάσουν ...[...]...τίποτε εκτός από τις αλυσίδες τους. (Αντίθετα) έχουν να κερδίσουν έναν κόσμο ολόκληρο».¹⁰³

Αυτός ο ολόκληρος κόσμος συμπυκνώνεται στο να δοθούν «δυνατότητες άφθονης κατανάλωσης από όλους των επιτευγμάτων της επιστήμης και της βιομηχανίας», αλλά και στο να υπάρχει περισσότερος ελεύθερος χρόνος για όλους, «για να μπορέσει όχι μόνο να διατηρηθεί ό,τι πραγματικά αξίζει από τον πολιτισμό (την επιστήμη, την τέχνη, τις μορφές συμπεριφοράς κλπ.) αλλά και να μετατραπεί σε κτήμα όλων των ανθρώπων και όχι μιας κυρίαρχης τάξης» συμπληρώνει ο Ένγκελς.¹⁰⁴ Για να διευκρινίσει, ο ίδιος, σε άλλο έργο του, ότι θεωρητικά είναι σωστό ότι ο κομμουνισμός δεν είναι απλώς «η κομματική θεωρία της εργατικής τάξης αλλά η θεωρία που έχει ως τελικό σκοπό την απελευθέρωση ολόκληρης της κοινωνίας». Όμως πρακτικά «οι ιδιοκτήτριες τάξεις, ως

τέτοιες, δεν συνειδητοποιούν την ανάγκη απελευθέρωσης και η εργατική τάξη οφείλει να προχωρήσει μόνη της στην κοινωνική ανατροπή».¹⁰⁵

Για τους παραπάνω λόγους, οι Μαρξ και Ένγκελς καταλήγουν να αναδείξουν το προλεταριάτο ως εν δυνάμει φορέα καθολικής χειραφέτησης της κοινωνίας, εφόσον πρώτα καταστεί επαναστατική δύναμη. Δεν το καθιστούν, όμως, αυτόματα επαναστατικό υποκείμενο. Αυτός ο ρόλος δημιουργείται μέσα από τη συνειδητοποίηση της εκμετάλλευσης που υφίσταται το προλεταριάτο στο πλαίσιο του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής καθώς και όλων των μορφών κυριαρχίας και καταπίεσης που προκύπτουν από αυτόν. Το προλεταριάτο μπορεί να διαδραματίσει καθοριστικό επαναστατικό ρόλο, αν κινητοποιηθεί μέσα από τη διαδικασία συνειδητοποίησης.¹⁰⁶

Η διαδικασία επαναστατικής συνειδητοποίησης του προλεταριάτου είναι κατάκτηση. Και δεν είναι κατάκτηση μηχανιστικού χαρακτήρα, όπως ακριβώς δεν είναι μονόδρομο μηχανιστική ούτε η σχέση είναι – συνειδησης. Αυτή η κατάκτηση έχει τα χαρακτηριστικά τάσης, δυνατότητας.¹⁰⁷

3.3 Οι «διαμεσολαβήσεις» που χρησιμοποιεί ο Μαρξ στη διαδικασία ανάδειξης του προλεταριάτου από εν δυνάμει σε πραγματικό φορέα καθολικής χειραφέτησης της κοινωνίας

Όπως έγινε σαφές και στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, όπου παρουσιάστηκαν τα κριτήρια με βάση τα οποία αναδεικνύεται το προλεταριάτο σε εν δυνάμει φορέα καθολικής χειραφέτησης, στην μαρξιστική συλλογιστική η διαδικασία αυτή δεν είναι μια αυτόματη μηχανιστική αντίδραση του προλεταριάτου απέναντι στην πραγματικότητα την οποία ζει. Κατά τον Μαρξ, ούτε καν η συνειδητοποίηση της αδικίας που υφίσταται το προλεταριάτο από τη θέση του στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή δεν προκύπτει αυτόματα και μηχανιστικά από αυτό το «είναι» του. Πόσο μάλλον, λοιπόν, δεν προκύπτει αυτόματα η πολιτική και φιλοσοφική εκείνη καλλιέργεια που χρειάζεται για να αποκτήσει το προλεταριάτο γνώση του τρόπου λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος, των συνεπειών αυτού του συστήματος στην ανθρώπινη υπόστασή του (αποξένωση) και των τρόπων άρσης των εμποδίων προς την απελευθέρωσή του.¹⁰⁸

Στη συνειδητοποίηση αυτού που οι κλασικοί συνηθίζουν να αποκαλούν «αποστολή» του προλεταριάτου, δίνοντας μια απόκρωση ιστορικής αναγκαιότητας, παρεμβάλλονται πολλά εμπόδια.¹⁰⁹ Οι Μαρξ και Ένγκελς, ήδη, από τη «Γερμανική ιδεολογία», επισημαίνουν ότι «οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης είναι σε κάθε εποχή οι κυρίαρχες ιδέες, γιατί η τάξη που είναι κυρίαρχη υλική δύναμη, δηλαδή διαθέτει τα μέσα της υλικής παραγωγής, είναι κυρίαρχη και πνευματικά γιατί διαθέτει και τα μέσα της πνευματικής παραγωγής...»¹¹⁰ Και όπως, υπογραμμίζουν, εκείνοι που είναι κυρίαρχοι καθορίζουν την «έκταση της εποχής σε όλους τους τομείς» μέσα από τους στοχαστές, τους φιλοσόφους κλπ. Κατασκευάζουν ψευδαισθήσεις.¹¹¹

Η κοινωνία, [η ταξική κοινωνία, η κοινωνία της μεγάλης αντίθεσης ανάμεσα στο κεφάλαιο και στο προλεταριάτο] υποστηρίζει ο Φρομ, παράγει τον κοινωνικό χαρακτήρα και αυτός τείνει να παράγει και να διατηρεί τις ιδέες που του ταιριάζουν και τρέφονται από αυτόν, καλλιεργεί, δηλαδή, την αντίληψη εκείνη που θα διαιωνίσει τις ταξικές αντιθέσεις. Η αντίληψη αυτή, οι «ψευδαισθήσεις» που αναφέρουν οι κλασικοί, συνεισφέρει στη διατήρηση της οικονομικής βάσης, δηλαδή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ως έχει.¹¹² Πίσω από ό,τι αντανακλάται στη συνείδηση (τόσο του κεφαλαιοκράτη αλλά και του προλετάριου) ως άμεσο, υπάρχουν διαμεσολαβήσεις, τρόποι αντίληψης και σκέψης που προκαθορίζονται από τις «πραγματικές αφαιρέσεις του κεφαλαίου..», δηλαδή από τις απόψεις και τις ιδέες της αστικής τάξης.¹¹³

Ο Μαρξ αναφέρεται σε αυτό το φαινόμενο στο «Κεφάλαιο». Εκτιμά ότι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, εκτός από όλα τα άλλα, καλλιεργεί στο προλεταριάτο τη «συνήθεια» να αναγνωρίζει σαν αυτονόητους τους νόμους της παραγωγής, γεγονός που μαζί με την άσκηση οικονομικής βίας, οδηγεί σταδιακά στη χρήση εξωοικονομικής βίας για την επιβίωση του καπιταλισμού μόνο κατ' εξαίρεση, αφού επιτυγχάνεται ένα είδος «συμφωνίας» από το προλεταριάτο.¹¹⁴ Γιατί, όπως υποστηρίζει, η σκέψη, η εξέταση, η ανάλυση και η κατανόηση των μορφών της ανθρώπινης ζωής και των κοινωνικών συστημάτων συνήθως γίνεται «post festum», δηλαδή κατόπιν εορτής.¹¹⁵

Στην μαρξιστική συλλογιστική, τονίζει η Άγκνες Χέλερ, είναι ξεκάθαρο ότι η καθημερινή ζωή, η καθημερινότητα, όπως καθορίζεται από τους υλικούς όρους παραγωγής της καπιταλιστικής κοινωνίας, είναι εκείνη η «σφαίρα της πραγματικότητας του ατόμου που προσαρμόζεται περισσότερο από κάθε άλλη στην αλλοτρίωση».¹¹⁶ Αυτό σημαίνει ότι και η συνείδηση του εκάστοτε ατόμου και συνεπώς και του προλετάριου «προσαρμόζεται» εξίσου στην αλλοτρίωση.

Με άλλα λόγια, η κυρίαρχη αστική τάξη, από τη θέση της, έχει τη δυνατότητα να καθιστά κυρίαρχη την ιδεολογία της, τις απόψεις της, την ηθική της και όλες τις άλλες πνευματικές κατηγορίες. Και η εικόνα που κατασκευάζει στη συνείδηση και του προλεταριάτου είναι μια αντεστραμμένη εικόνα της πραγματικότητας. Καταρχάς ακριβώς λόγω της ίδιας της φύσης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, όπως περιγράφηκε σε προηγούμενα κεφάλαια, αλλά και λόγω της θέσης της αστικής τάξης που δεν έχει κανένα συμφέρον να συνειδητοποιήσουν άλλες τάξεις την πραγματική εικόνα..¹¹⁷

Γι αυτούς τους λόγους, λοιπόν, η επαναστατική συνειδητοποίηση του προλεταριάτου δεν προκύπτει αυτόματα και μηχανιστικά από το άθλιο «είναι» του, παρά τα χαρακτηριστικά της καθημερινότητάς του, όπως αναφέρθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο, τα οποία το αναδεικνύουν σε εν δυνάμει φορέα χειραφέτησης της κοινωνίας. Αυτό το «είναι» δίνει τη δυνατότητα στην προλεταριακή συνείδηση να επαναστατικοποιηθεί. Για να υλοποιηθεί αυτή η δυνατότητα, όμως, οι κλασικοί εισάγουν ορισμένες, θα λέγαμε, «διαμεσολαβήσεις», που ωθούν το προλεταριάτο στη συνειδητοποίηση της υποδουλωτικής αποξένωσής του καθώς και της αναγκαιότητας ανατροπής του καπιταλιστικού συστήματος ως όρου για την απελευθέρωσή του.

Οι «διαμεσολαβήσεις» αυτές είναι η οικονομική πάλη, η πολιτική πάλη, η ταξική πάλη, δια μέσου των οποίων το προλεταριάτο μετατρέπεται από τάξη «καθ' εαυτή» σε τάξη «δι' εαυτή», η ύπαρξη και λειτουργία κομμουνιστικού κόμματος, η μετάδοση στο προλεταριάτο της αναγκαίας θεωρητικής γνώσης για την ανάλυση του καπιταλιστικού συστήματος στις πραγματικές του διαστάσεις. Η τελευταία αυτή διαδικασία έρχεται σε πέρας από στοιχεία «έξω» από την εργατική τάξη, από ανθρώπους, δηλαδή, που, λόγω της ταξικής τους θέσης στο καπιταλιστικό σύστημα, είχαν πρόσβαση στη γνώση. Πρόκειται για την λεγόμενη επαναστατική διάνοηση (ρόλο που διαδραμάτισαν άλλωστε και οι ίδιοι οι Μαρξ και Ένγκελς).

Ας δούμε, όμως αρχικά, τι εννοούσαν οι κλασικοί όταν έκαναν λόγο για μετατροπή του προλεταριάτου από τάξη «καθ' εαυτή» σε τάξη «δι' εαυτή». Στο «Μανιφέστο», οι Μαρξ και Ένγκελς, υποστηρίζουν ότι το προλεταριάτο είναι τάξη αληθινά επαναστατική γιατί είναι χαρακτηριστικό προϊόν της μεγάλης βιομηχανίας και δεν χάνεται όπως όλες οι άλλες τάξεις από αυτήν.¹¹⁸ Ας θυμηθούμε, επίσης, ότι ο Μαρξ αναφερόμενος στη θετική δυνατότητα της γερμανικής χειραφέτησης στην «Κριτική της Εγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου», υποστηρίζει ότι αυτό μπορεί να συμβεί μόνο όταν διαμορφωθεί ως τάξη το προλεταριάτο.¹¹⁹ Τι σημαίνει αυτό;

Σημαίνει ότι μπορεί οι οικονομικές συνθήκες του καπιταλισμού συστήματος να μετατρέπουν την μεγάλη μάζα του πληθυσμού σε προλεταριάτο με κοινή θέση στην παραγωγή και κοινά συμφέροντα, αλλά αυτό καθιστά, απλώς, την μάζα αυτή, τάξη απέναντι στο κεφάλαιο και όχι τάξη για το εαυτό της (τάξη δι' εαυτή). Δηλαδή η κοινή θέση στην παραγωγή των προλετάρων δεν συνεπάγεται αυτομάτως και συνειδητοποίηση των συμφερόντων τους, πόσο μάλλον του γεγονότος ότι μέσα σε αυτά περικλείεται η απελευθέρωση της ανθρωπότητας, τονίζει ο Μαρξ. Μέσα από την πάλη το προλεταριάτο συγκροτείται σε τάξη για τον εαυτό του και τα συμφέροντα που υπερασπίζεται γίνονται ταξικά συμφέροντα. Μέσα από την πάλη η εργατική τάξη συνειδητοποιεί τους όρους της απελευθέρωσής της¹²⁰, και άρα και της απελευθέρωσης της ανθρωπότητας.

Με άλλα λόγια, στην μαρξιστική συλλογιστική είναι σαφές ότι το προλεταριάτο είναι εν δυνάμει «τάξη δι' εαυτή». Η εργατική τάξη δεν αρκεί απλώς να υπάρχει ως αποτέλεσμα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Θα πρέπει, κατά τον Μαρξ, να μετατραπεί σε «τάξη για τον εαυτό της» και μέσα από αυτή τη διαδικασία σε «καθολική τάξη», «να ξεπεράσει το επιμέρους εργοστάσιο, τον επιμέρους κλάδο, την κοινότητα, τη χώρα»¹²¹. Οι προλετάριοι θα πρέπει, στη βάση των κοινών δεινών, του άθλιου «είναι» τους, να συνειδητοποιήσουν τα κοινά τους συμφέροντα, και να αγωνιστούν γι αυτά τα ταξικά συμφέροντα, να γίνουν «τάξη δι' εαυτήν». Και μέσω της δράσης τους και της επανάστασής τους ν' απελευθερωθούν «από τις αλυσίδες τους». Ανατρέποντας τον καπιταλισμό, ανατρέπουν τους όρους ύπαρξής τους ως τάξη, ανατρέπουν τον τρόπο παραγωγής που γεννά αποξένωση για όλους τους ανθρώπους.¹²²

Με άλλα λόγια, η τάξη δεν μπορεί να υπάρξει από μόνη της, μόνο και μόνο επειδή τα άτομα που την αποτελούν βρίσκονται σε κοινή δεινή θέση. Υπάρχει μόνο μέσα από την πράξη, μέσα από την ταξική πάλη. Η τάξη αποτελεί, στην μαρξιστική σκέψη, θεμελιακή συνθήκη εκδήλωσης της προλεταριακής κίνησης. Μιας κίνησης που οδηγεί, δια μέσου της πράξης δηλαδή της ταξικής πάλης, στην μετατροπή της εργατικής τάξης σε τάξη «δι' εαυτήν» από τάξη «καθ' εαυτήν».¹²³

Για τον Μαρξ είναι σαφές ότι «ο προλετάριος γίνεται επαναστάτης εφόσον παρεμβαίνει στη σκηνή της ιστορίας ως μέλος της τάξης του...[...] γιατί μέσα από τη συλλογικότητα...[...]...οι προλετάριοι μπορούν ν' απεγκλωβιστούν από την κυριαρχία της αστικής ιδεολογίας αλλά και ν' αντιμετωπίσουν τη βία της.»¹²⁴ Για να μετατραπεί, λοιπόν, η εργατική τάξη σε τάξη για τον εαυτό της και στη συνέχεια σε καθολική τάξη, δηλαδή να συνειδητοποιήσει ποια είναι τα συμφέροντά της και ότι ταυτίζονται με τα συμφέροντα της ανθρωπότητας ως προς την ανάγκη άρσης της αποξένωσης, της αλλοτρίωσης, είναι απαραίτητος ο ταξικός αγώνας. Αυτός είναι το μέσο δια του οποίου «ανδρώνεται η εργατική τάξη»¹²⁵.

Ο **ταξικός αγώνας** εκφράζεται, αρχικά, μέσα από την **οικονομική** και, στη συνέχεια, την **πολιτική πάλη**. Και για τον Μαρξ είναι ξεκάθαρο ότι δεν αρκεί ο αγώνας για τα οικονομικά συμφέροντα της εργατικής τάξης. Η οικονομική υποδούλωση του εργάτη στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής είναι, όντως, η βάση κάθε μορφής δουλείας, κοινωνικής αθλιότητας και διανοητικού μαρασμού. Ο αγώνας για την οικονομική χειραφέτηση της εργατικής τάξης, όμως, δεν λειτουργεί στην μαρξιστική συλλογιστική παρά μόνο σαν βάση της πολιτικής χειραφέτησης της. «...το μεγάλο καθήκον της εργατικής τάξης είναι σήμερα η κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας...» υποστηρίζει κατηγορηματικά ο Μαρξ.¹²⁶

Κι ακόμη παραπέρα, ο αγώνας της εργατικής τάξης δεν θα πρέπει να είναι αγώνας για ιδιαίτερα προνόμια, υπογραμμίζει ο Γερμανός διανοητής στο «Γενικό Καταστατικό της Διεθνούς Ένωσης των Εργατών». Κάθε πολιτικό κίνημα οφείλει να λειτουργήσει σαν μέσο για την επίτευξη του «μεγάλου τελικού σκοπού, της οικονομικής χειραφέτησης της εργατικής τάξης».¹²⁷ Ο σκοπός, δηλαδή, το αίτημα της εργατικής τάξης, θα πρέπει να είναι η κατάργηση της αποξένωσης, που επιτυγχάνεται με την οικονομική της χειραφέτηση. Ο σκοπός της δεν μπορεί να περιορίζεται στην επίτευξη μιας μεγαλύτερης ατομικής ιδιοκτησίας ή ενός υψηλότερου μισθού ή έστω στη διασφάλιση καλύτερων όρων ζωής.¹²⁸ «Ακόμη και η εξίσωση μισθών, γράφει ο Μαρξ, ...[...]...θα οδηγούσε μόνο στο να μεταμορφώσει τη σχέση του σημερινού εργάτη προς την εργασία σε σχέση όλων των ανθρώπων προς την εργασία...[...]...Στην περίπτωση αυτή η κοινωνία θα μπορούσε να νοηθεί σαν αφηρημένος κεφαλαιοκράτης...»¹²⁹

Τελικός, λοιπόν, στόχος της ταξικής πάλης δεν είναι μια νέας μορφής πολιτική εξουσία αλλά η ολοκλήρωση της χειραφέτησης του προλεταριάτου. Όρος για την επίτευξη της είναι η κατάργηση κάθε τάξης. Απώτερος σκοπός του προλεταριάτου, κατά συνέπεια, είναι μια κοινωνία χωρίς τάξεις, και γι αυτό χωρίς την καθαυτό λεγόμενη πολιτική εξουσία, έστω και αν για να επιτευχθεί αυτό είναι αναγκαία προηγουμένως η

κατάκτηση από το προλεταριάτο της πολιτικής εξουσίας, η εγκαθίδρυση της εξουσίας της εργατικής τάξης.

Εκτός της ταξικής πάλης, (οικονομικής και πολιτικής πάλης) και της, δια μέσου αυτής, μετατροπής του προλεταριάτου σε τάξη «δι' εαυτήν», οι κλασικοί εισάγουν άλλη μία «διαμεσολάβηση» στην διαδικασία επαναστατικής συνειδητοποίησης της εργατικής τάξης: την **ύπαρξη πολιτικού κόμματος της εργατικής τάξης**. Ο αγώνας του προλεταριάτου, υπογραμμίζουν οι Μαρξ και Ένγκελς, οδηγεί μέσα από νίκες, οπισθοδρομήσεις και ήττες, στην οργάνωσή του σε τάξη και επομένως σε πολιτικό κόμμα.¹³⁰ Οι κομμουνιστές, το κομμουνιστικό κόμμα έχει ως στόχο τη συγκρότηση του προλεταριάτου σε τάξη, την ανατροπή του καπιταλισμού και την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας από το προλεταριάτο, συμπληρώνουν.¹³¹

Το κόμμα, για τον Μαρξ, «μεσολαβεί», και αυτό, στη μετατροπή της εργατικής τάξης από τάξη «καθ' εαυτή» σε τάξη «δι' εαυτή». Λειτουργεί ως όργανο προώθησης της προλεταριακής συνειδητοποίησης, της ενότητας θεωρίας και πράξης, όπως θα δούμε παρακάτω. Στη βάση της διαλεκτικής που διαπνέει πάντα τον μαρξιστικό συλλογισμό, το κόμμα είναι θεμελιακή προϋπόθεση συνειδητοποίησης της ανάγκης επαναστατικής δράσης και ταυτόχρονα προϊόν αυτής της δράσης.¹³²

Κατά τους Μαρξ και Ένγκελς οι κομμουνιστές είναι το πιο πρωτοπόρο τμήμα του προλεταριάτου «γιατί θεωρητικά πλεονεκτούν από την υπόλοιπη μάζα του προλεταριάτου με τη σωστή αντίληψη για τις συνθήκες, την πορεία και τα γενικά αποτελέσματα του προλεταριακού κινήματος...[...]...Δεν διακηρύσσουν γενικές αρχές με τις οποίες «θέλουν» να πλάσουν το εργατικό κίνημα, δεν έχουν συμφέροντα άλλα από του προλεταριάτου στο σύνολό του, επιβάλλουν το ταξικό συμφέρον στους εθνικούς αγώνες και στην πορεία ανάπτυξης του κινήματος εκπροσωπούν τα συμφέροντα του συνόλου...»¹³³

Αναφερόμενοι στο κόμμα των εργατών, ο κλασικοί υπογραμμίζουν ότι είναι η ανεξαρτησία στην πολιτική δράση του προλεταριάτου, και η παρουσία του είναι απαραίτητη. Είναι ένα κόμμα σταθερά αντίθετο στη μικροαστική δημοκρατία που δεν επιδιώκει τη συνολική ανατροπή της κοινωνίας αλλά μια αλλαγή των συνθηκών, μια βελτίωση. Το κόμμα αυτό δεν επιδιώκει την αλλαγή της ιδιωτικής ιδιοκτησίας αλλά την εκμηδένισή της.¹³⁴

Τα κομμουνιστικά κόμματα, κατά τους κλασικούς, οφείλουν να έχουν καθαρό ότι το κομμουνιστικό κίνημα είναι η διαρκής πάλη για την κατάργηση της εκμετάλλευσης και της ιδιωτικής ιδιοκτησίας, ότι αντικαθιστά διαρκώς τους παλιούς με νέους στόχους και ότι όσο συμμετέχουν σε αυτό θα πρέπει να έχουν συνειδητοποιήσει τον απώτερο στόχο που δεν είναι παρά η απελευθέρωση του ανθρώπου.¹³⁵ Το κομμουνιστικό κόμμα, κατά τον Μαρξ, δεν είναι ούτε φερέφωνο της εργατικής τάξης, ούτε κάποια ελίτ που υποκαθιστά το προλεταριακό κίνημα, ούτε κάποια μειοψηφία με επεξεργασμένα, εκ των προτέρων, σχέδια. Είναι μια πρωτοπορία που κατευθύνει το ταξικό κίνημα και ταυτόχρονα δέχεται την επίδρασή του. Δεν υποκαθιστά το προλεταριάτο, αλλά ούτε ταυτίζεται με αυτό.¹³⁶

Όπως τονίζει ο Α. Χρύσης στο «Φιλοσοφία και Χειραφέτηση «οι επαναστάσεις είναι ιστορικό αποτέλεσμα μαζικών κινήματων και για την επιτυχία τους απαιτείται η αποτελεσματική ηγεσία μιας πνευματικής και πολιτικής πρωτοπορίας».¹³⁷ Αυτό σημαίνει ότι το προλεταριάτο θα κάνει την επανάσταση αλλά προηγουμένως το κομμουνιστικό κόμμα θα ωθήσει την προλεταριακή συνείδηση στην επαναστατικοποίηση. Το κομμουνιστικό κόμμα αποτελεί, με βάση την μαρξιστική συλλογιστική, την πολιτική και πνευματική πρωτοπορία του προλεταριάτου. Πώς; «...με τη σωστή αντίληψη για τις συνθήκες, την πορεία και τα γενικά αποτελέσματα του προλεταριακού κινήματος...».¹³⁸ Από αυτήν την σκοπιά, θεωρείται ότι οι κομμουνιστές «πλεονεκτούν θεωρητικά» έναντι του συνόλου του προλεταριάτου, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως.

Αυτό σημαίνει ότι το κόμμα της εργατικής τάξης, δεν αρκεί να δηλώνει ότι εκφράζει τα συμφέροντα της εργατικής τάξης αλλά οφείλει να ανταποκρίνεται στον καθοδηγητικό του ρόλο: είναι μια πρωτοπορία που κατευθύνει το ταξικό κίνημα και ταυτοχρόνως δέχεται την επίδρασή του. Αυτό συνεπάγεται ότι αποτελείται από το πλέον συνειδητοποιημένο τμήμα της εργατικής τάξης¹³⁹, από το τμήμα που «πλεονεκτεί θεωρητικά», όπως αναφέρεται στο «Μανιφέστο».

«Υπάρχει, επισημαίνει ο Μαρξ, ένα στοιχείο επιτυχίας που αυτό το κόμμα το κατέχει: όμως ο αριθμός (των μελών του) δεν βαραίνει στη ζυγαριά παρά μόνο αν συνδέεται, ενώνεται και καθοδηγείται από τη γνώση».¹⁴⁰ Το κομμουνιστικό κόμμα, δηλαδή, εκτός από τον καθοριστικό ρόλο που διαδραματίζει στην μετατροπή της εργατικής τάξης από τάξη καθ' εαυτή σε τάξη δι' εαυτή και στην σύνδεση του οικονομικού με τον πολιτικό αγώνα, όπως είδαμε, είναι επίσης κομβική «διαμεσολάβηση» και ως προς τη μετάδοση γνώσης και μόρφωσης στο προλεταριάτο, ως προς το δεσμό θεωρίας και πράξης.

Από τα προαναφερόμενα, λοιπόν, είναι σαφές ότι για τους κλασσικούς υπάρχει άλλη μια σημαντική «διαμεσολάβηση» στη διαδικασία επαναστατικής συνειδητοποίησης του προλεταριάτου, η οποία, θα μπορούσε κανείς να πει, ότι αποτελεί θεμελιώδες συμπλήρωμα όλων των προαναφερόμενων «διαμεσολαβήσεων». Αυτή είναι η **θεωρητική γνώση**. Ο ίδιος ο Μαρξ υποστήριξε, όταν έγραφε το «Κεφάλαιο», ότι δεν πήγε σε συνέδριο της Διεθνούς στη Γενεύη γιατί η εργασία που έκανε «είναι κάτι πολύ πιο σημαντικό για την εργατική τάξη από αυτό που θα μπορούσε να προσφέρει η προσωπική μου παρουσία σε οποιοδήποτε συνέδριο».¹⁴¹ Ενώ σχολιάζοντας τη σχέση του με το προλεταριάτο έγραφε: «...έχω απαρνηθεί τόσα όσα κάθε άλλος. Αλλά για την τάξη όχι για τα άτομα...[...]...πάντα απέκρουσα τις στιγμιαίες γνώμες του προλεταριάτου...»¹⁴²

Από τα προαναφερόμενα αποσπάσματα αναδεικνύεται η μέγιστη σημασία που οι κλασσικοί απέδιδαν στη θεωρητική γνώση. Αναδεικνύεται, επίσης, η δυσπιστία τους ως προς την αυθόρμητη συνείδηση του προλεταριάτου στη βάση αποκλειστικά και μόνο της εμπειρίας του. Αυτό, βέβαια δεν σημαίνει ότι το προλεταριάτο είναι παθητικός αποδέκτης και δεν «διαπαιδαγωγεί», με τη σειρά του μέσα από την πράξη, τους φορείς της θεωρητικής γνώσης.¹⁴³

Σε αυτόν τον «δεσμό φιλοσοφίας και εξωτερικού κόσμου» στη βάση της πράξης, οι Μαρξ και Ένγκελς αναφέρονται αρκετές φορές.¹⁴⁴ «..η φιλοσοφία από μόνη της δεν μπορεί να νικήσει την υλική δύναμη αλλά γίνεται υλική δύναμη αν κατακτήσει τις μάζες..»¹⁴⁵ υποστηρίζει ο Μαρξ στο νεανικό του έργο «Κριτική της εγελιανής φιλοσοφίας του δικαίου και του κράτους».

Και συνεχίζει: «..η φιλοσοφία βρίσκει στο προλεταριάτο τα υλικά όπλα της και το προλεταριάτο βρίσκει σε αυτήν τα πνευματικά του όπλα...[...]...Η κεφαλή της χειραφέτησης (μέσα από συθέμελη επανάσταση με στόχο την «επανάκτηση του ανθρώπου») είναι η φιλοσοφία και η καρδιά της το προλεταριάτο...»¹⁴⁶ Με αφορμή αυτό το απόσπασμα, υποστηρίχθηκε ότι ο Μαρξ, εδώ, υπονοεί μια ηγεμονία της φιλοσοφίας στην υπόθεση της ανθρώπινης χειραφέτησης, τόσο κατά τη διάρκεια της επαναστατικής προετοιμασίας όσο και κατά την πρώτη «ελλiptή», όπως οι ίδιοι οι κλασσικοί την ονομάζουν, φάση του κομμουνισμού. Όμως ο ίδιος ρητά ποτέ δεν υποστήριξε ότι η «πνευματική ηγεμονία γίνεται πολιτική καθοδήγηση».¹⁴⁷

Πρακτικός σοσιαλισμός, υπογραμμίζει ο Ένγκελς με τη σειρά του, σημαίνει σωστή γνώση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής από όλες τις πλευρές. «..μια εργατική τάξη καλά κατατοπισμένη πάνω σ' αυτά τα ζητήματα ποτέ δεν θα βρεθεί στη δοσμένη στιγμή σε αμηχανία ενάντια σε ποιους κοινωνικούς θεσμούς και με ποιο τρόπο θα πρέπει να κατευθύνει τα κύρια χτυπήματά της..»¹⁴⁸ Στο θέμα επανέρχεται ο ίδιος τονίζοντας ότι «..οι κοινωνικές δυνάμεις όσο δεν τις γνωρίζουμε και δεν τις υπολογίζουμε, ενεργούν ακριβώς όπως και οι φυσικές δυνάμεις: τυφλά, βίαια, με καταστροφή. Όταν όμως τις έχουμε πια γνωρίσει, όταν έχουμε κατανοήσει τη δράση τους, τις κατευθύνσεις τους, τα αποτελέσματά τους, τότε εξαρτάται μόνο από εμάς να τις υποτάσσουμε όλο και περισσότερο στη θέλησή μας..»¹⁴⁹ Και καταλήγει ότι η θεωρητική έκφραση του προλεταριακού κινήματος (δηλαδή ο επιστημονικός σοσιαλισμός) οφείλει να μελετήσει τους ιστορικούς όρους και τη φύση της πράξης της χειραφέτησης και «να μεταδώσει στην τωρινή καταπιεζόμενη τάξη τους όρους και τη φύση της δράσης της, να της το κάνει συνείδηση..»¹⁵⁰

Ποιος είναι όμως αυτός που, κατά τον Ένγκελς, δια του επιστημονικού σοσιαλισμού, της θεωρητικής γνώσης δηλαδή, «θα μεταδώσει στην τωρινή καταπιεζόμενη τάξη» τα στοιχεία που θα την οδηγήσουν στην επαναστατική της συνειδητοποίηση; Προφανώς είναι **κάποιος εκτός της καταπιεζόμενης τάξης, εκτός προλεταριάτου**. Εν μέρει είναι κάποιος εκτός ακόμη και του πλέον πρωτοπόρου τμήματος του προλεταριάτου, του κομμουνιστικού κόμματος, το οποίο, όμως, θα είναι αυτό που, στη συνέχεια θα μεταλαμπαδεύσει τη γνώση στο σύνολο της εργατικής τάξης, θα την καθοδηγήσει. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι στη συλλογιστική αυτή «αιωρείται» μια αντίφαση μεταξύ πνευματικής μόρφωσης και προλεταριακής αυτοχειραφέτησης. Είναι, όμως, μια αντίφαση που μπορεί να ξεπεραστεί, εάν τόσο οι διανοούμενοι όσο και οι προλετάριοι κινηθούν στα όρια μιας εύθραυστης διαλεκτικής που συνδέει την πολιτική διαπαιδαγώγηση με την πολιτική εξουσία.¹⁵¹

Στην 3^η θέση για τον Φούερμπαχ ο Μαρξ υπογραμμίζει: «Η υλιστική διδασκαλία ότι οι άνθρωποι είναι προϊόντα των συνθηκών και της αγωγής και ότι επομένως οι άνθρωποι που έχουν αλλάξει είναι προϊόντα άλλων συνθηκών και αλλαγμένης αγωγής, ξεχνά ότι τις συνθήκες τις αλλάζουν ακριβώς οι άνθρωποι και ότι πρέπει να διαπαιδαγωγηθεί και ο ίδιος ο διαπαιδαγωγητής».¹⁵² Στο παραπάνω απόσπασμα σημειώνεται με τον σαφέστερο δυνατό τρόπο, εκτιμά ο Α. Χρύσης, η ανάγκη ενεργούς παρέμβασης κάποιου που κατέχει γνώση στην κοινωνική διαδικασία, ο οποίος, με τη σειρά του, θα διαπαιδαγωγηθεί μέσα από την πράξη.¹⁵³ Ο Μαρξ, στο σημείο αυτό, συνεχίζει, δεν εκφράζει κανενός είδους ελιτισμό, αλλά δηλώνει ρητώς ότι το προλεταριάτο μόνο του δεν μπορεί να φτάσει στην συνειδητοποίηση της ανάγκης χειραφέτησής του και του τρόπου να την πετύχει.¹⁵⁴ Ποιος θα είναι αυτός που κατέχοντας τη γνώση θα παρέμβει στην κοινωνική διαδικασία; Ποιο είναι αυτό το απ' έξω από το προλεταριάτο που θα «μεταδώσει» τη γνώση;

Μια πρώτη απάντηση δίνεται από τους Μαρξ και Ένγκελς στο «Μανιφέστο». Υπογραμμίζουν ότι τα στρώματα εκείνα που κατακυλούν προς το προλεταριάτο όσο αναπτύσσεται η μεγάλη βιομηχανία, (μεσαία και μικροαστικά στρώματα) φέρουν μαζί τους στην εργατική τάξη, εκτός από τ' αρνητικά τους στοιχεία, και μόρφωση. Επίσης, η ίδια η αστική τάξη προκειμένου να αναπτύξει τις παραγωγικές δυνάμεις «προμηθεύει» με το όπλο της μόρφωσης τους προλετάρους. Τέλος, μιλούν για «ένα τμήμα από τους αστούς ιδεολόγους που κατάφεραν να ανυψωθούν ως τη θεωρητική κατανόηση όλης της ιστορικής κίνησης».¹⁵⁵ Αναφέρονται, δηλαδή, στους αποστάτες στοχαστές της αστικής τάξης, που συντάσσονται με τον αγώνα της εργατικής τάξης συνειδητά. Συμπληρώνουν, δε, οι κλασικοί ότι σε περιόδους που ο ταξικός αγώνας πλησιάζει στη λύση τους, τμήμα της κυρίαρχης αστικής τάξης περνά μαζικά στο προλεταριάτο.

Από τα παραπάνω, αν κάτι γίνεται εντελώς ξεκάθαρο είναι ότι στην μαρξιστική συλλογιστική, η εμπειρική γνώση και η κοινωνική συνείδηση που γεννιέται από την εμπειρία δεν είναι επαρκείς για να οδηγηθεί το άτομο, ή η τάξη στην συνειδητοποίηση της ουσίας της πραγματικότητάς του.¹⁵⁶ Γι αυτό και οι κλασικοί εισάγουν όλες τις προαναφερόμενες διαμεσολαβήσεις ως απαραίτητες προϋποθέσεις για την επαναστατικοποίηση της προλεταριακής συνείδησης.

Το ζήτημα της συνειδητοποίησης εκ μέρους του προλεταριάτου των στόχων του αγώνα του είναι εξαιρετικά σημαντικό στην μαρξιστική συλλογιστική ιδιαίτερα εφόσον η αλλαγή συνείδησης, μέσα σε ένα άθλιο «είναι», αποτελεί διαδικασία χρονοβόρα και δύσκολη. Το πόσο δύσκολη και συνάμα, όμως, πόσο σημαντική θεωρούν οι Μαρξ και Ένγκελς, την επαναστατικοποίηση της προλεταριακής συνείδησης αποδεικνύεται και από το εξής: θεωρούν ότι ακόμη και αν όλες οι προαναφερόμενες διαμεσολαβήσεις λειτουργήσουν καταλυτικά στην επιτυχή έκβαση μιας επαναστατικής ανατροπής του καπιταλισμού, αυτό δεν σημαίνει ότι η συνείδηση του προλεταριάτου, του κάθε ανθρώπου χωριστά, απαλλάσσεται αυτόματα από όλες στρεβλώσεις που την έχουν κατακλύσει στη βάση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και του εποικοδομημάτος του. Γι αυτό, εκτός των άλλων, και εισάγουν άλλη μία

«διαμεσολάβηση», θα μπορούσε κανείς να πει, η οποία αφορά στην περίοδο αμέσως μετά την νίκη της προλεταριακής επανάστασης: **την δικτατορία του προλεταριάτου.**

Πιο συγκεκριμένα, από τη σκοπιά που εξετάζουμε εδώ, κατά την άποψη των κλασικών δεν υπάρχει άμεση, απόλυτη και στιγμιαία κατάργηση της κυριαρχης, μέχρι τότε, αστικής ιδεολογίας, ούτε ως οικονομική βάση ούτε ως «αναποδογυρισμένος κόσμος» στο μυαλό των ανθρώπων, μετά από την νικηφόρα επικράτηση μιας προλεταριακής επανάστασης. Αντίθετα, μάλλον ακολουθεί μια διαδικασία «ξεπεράσματος της αποξένωσης».¹⁵⁷ Στην μαρξιστική συλλογιστική, το προλεταριάτο καταργεί την αστική τάξη, καταργώντας τον εαυτό του. Το πέρασμα στον κομμουνισμό, όμως, δεν είναι μια ευθύγραμμη πορεία. Είναι μια μακρά περίοδος, στην οποία, πέραν των άλλων, βαραίνει ολόκληρη η παράδοση της προηγούμενης κοινωνίας, δηλαδή του καπιταλισμού.¹⁵⁸

«..Κάθε αγωνιζόμενη τάξη, επισημαίνουν οι Μαρξ και Ένγκελς, όπως και το προλεταριάτο, πρέπει πρώτα να κατακτήσει την πολιτική εξουσία για να παρουσιάσει τα συμφέροντά της ως συμφέροντα ολόκληρης της κοινωνίας...[...]....κάτι που τον πρώτο καιρό είναι αναγκασμένη να κάνει..»¹⁵⁹ Το πρώτο βήμα της εργατικής επανάστασης είναι «η ανύψωση του προλεταριάτου σε κυρίαρχη τάξη...[...].... θα χρησιμοποιήσει την πολιτική του κυριαρχία για να αποσπάσει βαθμιαία όλο το κεφάλαιο από την αστική τάξη...[...]....φυσικά αρχικά αυτό μόνο με δεσποτικές επεμβάσεις στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας και στις αστικές σχέσεις παραγωγής μπορεί να γίνει...»,¹⁶⁰ σημειώνουν αναφερόμενοι, ουσιαστικά, στις αντιστάσεις που το ηττημένο κεφάλαιο θα προβάλλει.

Σε αυτόν ακριβώς το μεταβατικό –διαμεσολαβητικό– ρόλο της δικτατορίας του προλεταριάτου ο Ένγκελς αναφέρεται σε γράμμα του προς τον Μπέμπελ: «...Όσο το προλεταριάτο έχει ανάγκη ακόμη από το κράτος, το έχει ανάγκη όχι για την ελευθερία αλλά για την καθυπόταξη των αντιπάλων του. Και από τη στιγμή που θα μπορεί να μιλάει κανείς για ελευθερία, το κράτος παύει να υπάρχει σαν τέτοιο»¹⁶¹. Η δικτατορία του προλεταριάτου, λοιπόν, είναι αναγκαία ως «διαμεσολάβηση» μέχρι την τελική ήττα των εχθρών του προλεταριάτου και μετά την επαναστατική ανατροπή του καπιταλισμού.

Εκτός αυτού, όπως γράφει ο Μαρξ: «...η ταξική δικτατορία του προλεταριάτου είναι αναγκαίο μεταβατικό στάδιο για την κατάργηση όλων των σχέσεων παραγωγής που είναι οι βάσεις των ταξικών διακρίσεων, για την κατάργηση όλων των κοινωνικών σχέσεων που προκύπτουν από την παραγωγή, για την **ανατροπή όλων των ιδεών που προκύπτουν από αυτές τις σχέσεις**¹⁶²...»¹⁶³ Είναι, λοιπόν, αναγκαία «διαμεσολάβηση» για την κατάργηση όλων ανεξαιρέτως των καπιταλιστικών σχέσεων που έχουν εναπομείνει, όλων των ταξικών αντιθέσεων και των **ιδεών που προκύπτουν από αυτές.**

Και οι ιδέες που προκύπτουν από αυτές τις σχέσεις παραγωγής δεν χαρακτηρίζουν μόνο τη συνείδηση των κεφαλαιοκρατών και των μελών της αστικής τάξης αλλά και αυτή των προλετάρων, έστω και σε διαφορετικό βαθμό. Την αναγκαιότητα της δικτατορίας του προλεταριάτου ως προς την ολοκλήρωση της επαναστατικοποίησης της

προλεταριακής (και όχι μόνο) συνείδησης επισημαίνει και ο Ένγκελς χαρακτηρίζοντας την, περίοδο συνειδησιακού «καθαρισμού» από τον καπιταλισμό: «σύντομη, κάπως στενάχωρη, πάντως όμως ηθικά πολύ χρήσιμη μεταβατική περίοδο...»¹⁶⁴ Αναφερόμενος στην εμπειρία της «Κομμούνας», ο Μαρξ έγραφε ότι «η εργατική τάξη δεν περίμενε θαύματα από την Κομμούνα, γιατί...[...]...χρειάζονται μακρόχρονοι αγώνες (και στο πλαίσιο της πολιτικής μορφής του «κατορθώτου κομμουνισμού») για να αλλάξουν οι συνθήκες και οι άνθρωποι...»¹⁶⁵

Στο έργο «Κριτική του Προγράμματος της Γκότα», ο Γερμανός διανοητής επανέρχεται επισημαίνοντας την αναγκαιότητα της κατώτερης φάσης του κομμουνισμού διότι η νέα κομμουνιστική κοινωνία, που έχει προκύψει μετά την ανατροπή του καπιταλισμού, δεν είναι μόνο οικονομικά αλλά **και ηθικά και πνευματικά** «...γεμάτη από τα σημάδια της παλιάς κοινωνίας...»¹⁶⁶ Στο ίδιο έργο, υπογραμμίζει ότι «δεν μπορούν ν' αποφευχθούν οι ελλείψεις, στην πρώτη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, που έχει προκύψει από τα κοιλοπονήματα του καπιταλισμού...[...]...Το δίκαιο δεν μπορεί να είναι ποτέ ανώτερο από την οικονομική διαμόρφωση και την καθορισμένη από αυτήν εκπολιτιστική ανάπτυξη της κοινωνίας...»¹⁶⁷ Θέτουν, έτσι με τον τρόπο αυτό, την ουσία της αναγκαιότητας ύπαρξης ενός μεταβατικού – διαμεσολαβητικού- σταδίου προκειμένου να επιτευχθεί μια τέτοια οικονομική διαμόρφωση ώστε να αλλάξει ριζικά και τελικά και η εκπολιτιστική ανάπτυξη της κοινωνίας, συμπεριλαμβανομένης της συνείδησης.

Είναι ξεκάθαρο ότι η δικτατορία του προλεταριάτου, την οποία ο Μπαλιμπάρ χαρακτηρίζει συνέχεια της επαναστατικής ανατροπής του καπιταλισμού και της διαδικασίας συνειδητοποίησης της αποξένωσης και της αναγκαιότητας άρσης της,¹⁶⁸ οδηγεί στην ολοκληρωμένη χειραφέτηση ανθρώπου, αλλά δεν ταυτίζεται με αυτήν. Είναι η απαραίτητη μορφή «μισοκρατικής» οργάνωσης, εκτός των άλλων, για το ξεπέρασμα κάθε αποξενωτικής πτυχής της ανθρώπινης και κοινωνικής δραστηριότητας.¹⁶⁹

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι στην μαρξιστική σκέψη η επαναστατικοποίηση της προλεταριακής συνείδησης είναι μια χρονόβορα, επίπονη, διαμεσολαβημένη διαδικασία.

Στο επόμενο μέρος θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε σε αδρές γραμμές το πώς αντιμετωπίζουν την εργατική τάξη, το κατά πόσο της αποδίδουν το ρόλο του επαναστατικού υποκειμένου ή όχι, μαρξιστές ή «μαρξίζοντες» διανοητές μεταγενέστεροι των κλασικών. Παρουσιάζονται, με χρονολογική σειρά, οι, ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα, πλευρές των απόψεων του Λένιν, της Ρόζα Λούξεμπουργκ, του Αντόνιο Γκράμισι, του Γκιόργκι Λούκατς, του Χέρμπερτ Μαρκούζε και των Αντόνιο Νέγκρι και Μάικλ Χαρντ. Στόχος είναι ν' αναδειχθεί, όσο αυτό είναι εφικτό, η πορεία της συλλογιστικής εκείνης που οδήγησε, τελικά, στην άποψη που θεωρεί ότι το ρόλο του επαναστατικού υποκειμένου δεν έχει, πλέον, η εργατική τάξη αλλά το «πλήθος».

- 1 Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Η γερμανική ιδεολογία*, Εκδ. Gutenberg, 1997, Τόμος II, σελ. 113
- 2 Στο ίδιο, σελ. 330
- 3 Μαρξ Κ., *Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Διαλεκτά Έργα, Εκδ. Γνώση, Τόμος I, σελ. 313
- 4 Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Η γερμανική ιδεολογία*, ό.π., Τόμος I, σελ. 66 - 68
- 5 Στο ίδιο, σελ. 365
- 6 Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Η αγία οικογένεια*, Εκδ. Αναγνωστίδη, σελ. 151
- 7 Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Η γερμανική ιδεολογία*, ό.π., Τόμος I, σελ. 76 - 78
- 8 Στο ίδιο, σελ. 76 - 78
- 9 Στο ίδιο, σελ. 76 - 78
- 10 Στο ίδιο, σελ. 61
- 11 Στο ίδιο, σελ. 61
- 12 Μαρξ Κ., *Θέσεις για τον Φόουερμπαχ*, Διαλεκτά έργα, ό.π., Τόμος II, σελ. 469
- 13 Μαρξ Κ., *Πρόλογος στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, Διαλεκτά Έργα, ό.π., Τόμος I, σελ. 424 - 425
- 14 Μαρξ Κ., «Γράμμα στον Κούγκελμαν», Διαλεκτά έργα, ό.π., Τόμος II, σελ. 541
- 15 Στο ίδιο, σελ. 517 - 518
- 16 Μαρξ Κ., «Γράμμα στον Αννενκόβ», Διαλεκτά έργα, ό.π., Τόμος II, σελ. 525 - 526
- 17 Μαρξ Κ., *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας*, Εκδ. Αναγνωστίδης, σελ. 107
- 18 Μαρξ Κ., *Grundrisse Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, Εκδ. Στοκαστής, 1984, Τόμος I, σελ. 115
- 19 Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1978, Τόμος III, σελ. 1019
- 20 Στο ίδιο, σελ. 264
- 21 Μπιτόακης Ε., *Καρλ Μαρξ, ο θεωρητικός του προλεταριάτου*, Εκδ. Gutenberg, 1983, σελ. 114 - 115
- 22 Στο ίδιο, σελ. 115
- 23 Ρούσης Γ., *Ο Μαρξ γεννήθηκε νωρίς*, Εκδ. Γκοβόστη, 2008, σελ. 240 - 246
- 24 Ένγκελς Φρ., *Ο Λουδοβίκος Φόουερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας*, Διαλεκτά έργα, ό.π., Τόμος II, σελ. 454 - 455
- 25 Στο ίδιο, σελ. 454 - 455
- 26 Στο ίδιο, σελ. 461
- 27 Μαρξ Κ., «Γράμμα στον Αννενκόβ», Διαλεκτά έργα, ό.π., σελ. 517 - 518
- 28 Ένγκελς Φρ., «Γράμμα στον Μπλόκ», Διαλεκτά έργα, ό.π., Τόμος II, σελ. 589
- 29 Φρομ Ε., *Η εικόνα του ανθρώπου στον Μαρξ*, Εκδ. Μπουκουμάνης, 1975, σελ. 33
- 30 Στο ίδιο, σελ. 45
- 31 Σαφ Άνταμ, *Φιλοσοφία του ανθρώπου*, Εκδ. Θεμέλιο, 1979, σελ. 64 - 65
- 32 Φρομ Ε., *Η εικόνα του ανθρώπου στον Μαρξ*, ό.π., σελ. 39
- 33 Μπιτόακης Ε., *Καρλ Μαρξ, ο θεωρητικός του προλεταριάτου*, ό.π., σελ. 108
- 34 Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Η γερμανική ιδεολογία*, ό.π., Τόμος I, σελ. 66 - 68
- 35 Στο ίδιο, σελ. 66 - 68
- 36 Στο ίδιο, σελ. 69
- 37 Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Η αγία Οικογένεια*, ό.π., σελ. 164
- 38 Χέλερ Άγκνες, *Επανάσταση και καθημερινή ζωή*, Εκδ. Οδυσσέας, 1977, σελ. 98 - 99
- 39 Στο ίδιο, σελ. 98 - 99
- 40 Σαφ Άνταμ, *Φιλοσοφία του ανθρώπου*, ό.π., σελ. 71 - 85
- 41 Sève Lucien, *Penser avec Marx aujourd'hui I. Marx et nous*, Ed. La Dispute, 2004, σελ. 53 - 54
- 42 Στο ίδιο, σελ. 53 - 54
- 43 Φρομ Ε., «Η εφαρμογή της ουμανιστικής ψυχανάλυσης στη θεωρία του Μαρξ», στο *Σοσιαλιστικός Ουμανισμός*, Εκδ. Μπουκουμάνης, 1984, σελ. 297
- 44 Sève Lucien, *Penser avec Marx aujourd'hui I. Marx et nous*, ό.π., σελ. 56
- 45 Balibar Etienne, *La philosophie de Marx*, Ed. La découverte, 1993, σελ. 37
- 46 Μαρξ Κ., Πρόλογος στη «Συμβολή στην κριτική της χεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου» στο *Εβραϊκό Ζήτημα*, Εκδ. Οδυσσέας, 2006
- 47 Ρούσης Γ., *Ο λόγος στην ουτοπία*, Εκδ. Γκοβόστη, 1996, σελ. 226
- 48 Στο ίδιο, σελ. 229
- 49 Ρούσης Γ., *Σύγχρονη επαναστατική διανόηση*, Εκδ. Γκοβόστη, 2005, σελ. 80 - 81

- 50 Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού κόμματος*, Διαλεκτά έργα, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 31
- 51 Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Η αγία οικογένεια*, ό.π., σελ. 415
- 52 Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Η γερμανική ιδεολογία*, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 126
- 53 Στο ίδιο, σελ. 115
- 54 Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Η αγία οικογένεια*, ό.π., σελ. 43
- 55 Στο ίδιο, σελ. 415
- 56 Ένγκελς Φρ., *Η εξέλιξη του σοσιαλισμού από την ουτοπία στην επιστήμη*, Διαλεκτά έργα, ό.π., Τόμος ΙΙ, σελ. 172
- 57 Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Η γερμανική ιδεολογία*, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 117
- 58 Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Η αγία οικογένεια*, ό.π., σελ. 415
- 59 Στο ίδιο, σελ. 415
- 60 Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Διαλεκτά έργα, ό.π., σελ. 32 - 33
- 61 Μαρξ Κ., *Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου*, Εκδ. Παπαζήση, 1978, σελ. 29 - 30
- 62 Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 757
- 63 Στο ίδιο, σελ. 785
- 64 Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού κόμματος*, Διαλεκτά έργα, ό.π., σελ. 28
- 65 Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Η αγία οικογένεια*, ό.π., σελ. 42 - 44
- 66 Ρούσης Γ., *Σύγχρονη Επαναστατική Διανόηση*, ό.π., σελ. 79
- 67 Ρούσης Γ., *Ο λόγος στην ουτοπία*, ό.π., σελ. 119
- 68 Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, ό.π., Τόμος ΙΙΙ, σελ. 1087
- 69 Στο ίδιο, Τόμος Ι, σελ. 787
- 70 Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος*, Διαλεκτά έργα, ό.π., σελ. 33
- 71 Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Η γερμανική ιδεολογία*, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 126
- 72 Στο ίδιο, σελ. 111
- 73 Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος*, Διαλεκτά έργα, ό.π., σελ. 27 - 28
- 74 Μαρξ Κ., *Μισθωτή εργασία και κεφάλαιο*, Διαλεκτά έργα, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 104 - 105
- 75 Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Η γερμανική ιδεολογία*, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 80
- 76 Μαρξ Κ., *Grundrisse Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, ό.π., Τόμος ΙΙΙ, σελ. 805 - 806
- 77 Μαρξ Κ., *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας*, ό.π., σελ. 142
- 78 *Le communisme de Rheimische Beobachter*, Œuvres, ΙΙΙ, Ed. Galimard, 1963, σελ. 740
- 79 Ρούσης Γ., *Σύγχρονη επαναστατική διανόηση*, ό.π., σελ. 82
- 80 Ρούσης Γ., *Ο λόγος στην ουτοπία*, ό.π., σελ. 223
- 81 Στο ίδιο, σελ. 91
- 82 Μαρξ Κ., *Μισθωτή εργασία και κεφάλαιο*, Διαλεκτά έργα, ό.π., σελ. 72 - 73
- 83 Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Διαλεκτά έργα, ό.π., σελ. 28
- 84 Μαρξ Κ., *Grundrisse Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, ό.π., Τόμος ΙΙ, σελ. 351
- 85 Στο ίδιο, σελ. 459
- 86 Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Η γερμανική ιδεολογία*, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 78
- 87 Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 524 - 525
- 88 Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος*, Διαλεκτά έργα, ό.π., σελ. 29 - 30
- 89 Μαρξ Κ., *Μισθωτή εργασία και κεφάλαιο*, Διαλεκτά έργα, ό.π., σελ. 73
- 90 Μαρξ Κ., *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας*, ό.π., σελ. 173 - 174
- 91 Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος*, Διαλεκτά έργα, ό.π., σελ. 29 - 30
- 92 Ρούσης Γ., *Ο λόγος στην ουτοπία*, ό.π., σελ. 224
- 93 Ρούσης Γ., *Σύγχρονη επαναστατική διανόηση*, ό.π., σελ. 82 - 83

- ⁹⁴ Μαρξ Κ., *Grundrisse Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 111
- ⁹⁵ Χρύσης Αλέξανδρος, *Φιλοσοφία και χειραφέτηση*, Εκδ. Ιδεοκίνηση, 1996, σελ. 68
- ⁹⁶ Χέλερ Α., *Η θεωρία των αναγκών στον Μαρξ*, Εκδ. Εξάντας, 1975, σελ. 107 -108
- ⁹⁷ Γκολντμάν Λουσιέν, «Σοσιαλισμός και ουμανισμός», στο *Σοσιαλιστικός Ουμανισμός*, ό.π., σελ. 67
- ⁹⁸ Μαρξ Κ., *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*, Διαλεκτά Έργα, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 626
- ⁹⁹ Ρίγκομπερτ Γκίντερ, *Η εξέγερση του Σπάρτακου*, Σύγχρονη Εποχή, 1988
- ¹⁰⁰ Μαρξ Κ., *Γενικό Καταστατικό της Διεθνούς Ένωσης των Εργατών*, Διαλεκτά Έργα, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 452
- ¹⁰¹ Ρούσης Γ., *Ο λόγος στην ουτοπία*, ό.π., σελ. 223
- ¹⁰² Στο ίδιο, σελ. 225
- ¹⁰³ Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος*, Διαλεκτά έργα, ό.π., σελ. 58
- ¹⁰⁴ Ένγκελς Φρ., *Για το ζήτημα της κατοικίας*, Διαλεκτά Έργα, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 678 - 679
- ¹⁰⁵ Ένγκελς Φρ., *Πρόλογος στην κατάσταση της εργαζόμενης τάξης στην Αγγλία*, Διαλεκτά Έργα, ό.π., Τόμος ΙΙ, σελ. 477
- ¹⁰⁶ Berger Denis, "Marx et la révolution", στο *Marx contemporain*, Ed. Syllepse et Espaces Marx, 2003, σελ. 45
- ¹⁰⁷ Ρούσης Γ., *Ο λόγος στην ουτοπία*, ό.π., σελ. 221
- ¹⁰⁸ Στο ίδιο, σελ. 259
- ¹⁰⁹ Berger Denis, "Marx et la révolution", στο *Marx contemporain*, ό.π., σελ. 45
- ¹¹⁰ Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Η γερμανική ιδεολογία*, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 94
- ¹¹¹ Στο ίδιο, σελ. 94
- ¹¹² Φρομ Ε., «Η εφαρμογή της ουμανιστικής ψυχανάλυσης στη θεωρία του Μαρξ», στο *Σοσιαλιστικός ουμανισμός*, ό.π., σελ. 285
- ¹¹³ Vincent Jean Marie, "Comment se référer à Marx?", στο *Marx contemporain*, ό.π., σελ. 19
- ¹¹⁴ Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 762
- ¹¹⁵ Στο ίδιο, σελ. 88
- ¹¹⁶ Χέλερ Α., *Επανάσταση και καθημερινή ζωή*, ό.π., σελ. 26
- ¹¹⁷ Ρούσης Γ., *Ο Μαρξ γεννήθηκε νωρίς*, ό.π., σελ. 225 - 226
- ¹¹⁸ Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Διαλεκτά έργα, ό.π., σελ. 32 - 33
- ¹¹⁹ Μαρξ Κ., *Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου*, ό.π., σελ. 29 - 30
- ¹²⁰ Μαρξ Κ., *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας*, ό.π., σελ. 173
- ¹²¹ Ρούσης Γ., *Ο λόγος στην ουτοπία*, ό.π., σελ. 228 - 229
- ¹²² Στο ίδιο, σελ. 228 - 229
- ¹²³ Στο ίδιο, σελ. 226
- ¹²⁴ Ρούσης Γ., *Σύγχρονη Επαναστατική Διανόηση*, ό.π., σελ. 84
- ¹²⁵ Στο ίδιο, σελ. 84
- ¹²⁶ Μαρξ Κ., *Ιδρυτική Διακήρυξη της Διεθνούς Ένωσης των Εργατών*, Διαλεκτά έργα, ό.π., Τόμος Ι, ό.π., σελ. 448 - 449
- ¹²⁷ Μαρξ Κ., *Γενικό Καταστατικό της Διεθνούς Ένωσης των Εργατών*, Κ. Μαρξ, Διαλεκτά έργα, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 452
- ¹²⁸ Χέλερ Α., *Η θεωρία των αναγκών στον Μαρξ*, ό.π., σελ. σελ. 109
- ¹²⁹ Μαρξ Κ., *Οικονομικά και Φιλοσοφικά χειρόγραφα 1844*, Εκδ. Γλάρος, 1975, σελ. 104
- ¹³⁰ Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Διαλεκτά έργα, ό.π., σελ. 30
- ¹³¹ Στο ίδιο, σελ. 34
- ¹³² Ρούσης Γ., *Ο λόγος στην ουτοπία*, ό.π., σελ. 227
- ¹³³ Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Διαλεκτά έργα, ό.π., σελ. 34 - 35
- ¹³⁴ Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Προσφώνηση της Κεντρικής Επιτροπής στην Ένωση των Κομμουνιστών του Μάρτι του 1850*, Διαλεκτά έργα, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 110 - 114

- 135 Χέλερ Α., *Επανάσταση και καθημερινή ζωή*, ό.π., σελ. 112
- 136 Ρούσης Γ., *Σύγχρονη Επαναστατική Διανόηση*, ό.π., σελ. 85 - 87
- 137 Χρύσης Α., *Φιλοσοφία και χειραφέτηση*, ό.π., σελ. 164 - 165
- 138 Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Διαλεκτά έργα, ό.π., σελ. 34 - 35
- 139 Ρούσης Γ., *Σύγχρονη Επαναστατική Διανόηση*, ό.π., σελ. 87
- 140 Marx K., *Adresse inaugurale de l' A.I.T.*, Œuvres Choiesies, Ed. du Progrès, II, 1974, σελ. 5 - 13
- 141 Marx K., "Marx à Kugelmann, 23-8-1866", στο *Marx, Engels, Lettres sur le «Capital»*, Ed. Sociales, 1964, σελ. 153 - 154
- 142 Marx K. - Engels F., *Minutes of the "Meeting of the Central Authority, September 15, 1850"*, Collected Works, Progress Publishers, Τόμος 10, σελ. 626
- 143 Χρύσης Α., *Φιλοσοφία και χειραφέτηση*, ό.π., σελ. 88
- 144 Στο ίδιο, σελ. 39
- 145 Μαρξ Κ., *Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του δικαίου και του κράτους*, ό.π., σελ. 24 - 25
- 146 Στο ίδιο, σελ. 30 - 31
- 147 Χρύσης Α., *Φιλοσοφία και χειραφέτηση*, ό.π., σελ. 54 - 55
- 148 Ένγκελς Φρ., *Για το ζήτημα της κατοικίας*, Φ. Ένγκελς, Διαλεκτά έργα, ό.π., σελ. 765
- 149 Ένγκελς Φρ., *Η εξέλιξη του σοσιαλισμού από την ουτοπία στην επιστήμη*, Διαλεκτά έργα, ό.π., σελ. 165
- 150 Στο ίδιο, σελ. 172
- 151 Χρύσης Α., *Φιλοσοφία και Χειραφέτηση*, ό.π., σελ. 124 - 125
- 152 Μαρξ Κ., *Θέσεις για τον Φόνερμπαχ*, Διαλεκτά έργα, ό.π., σελ. 468
- 153 Χρύσης Α., *Φιλοσοφία και χειραφέτηση*, ό.π., σελ. 74
- 154 Στο ίδιο, σελ. 105
- 155 Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Διαλεκτά έργα, ό.π., σελ. 31
- 156 Ρούσης Γ., *Σύγχρονη επαναστατική διανόηση*, ό.π., σελ. 95
- 157 Spire Arnaud, "Marx cet inconnu", στο *Marx contemporain*, ό.π., σελ. 149
- 158 Μπιτσιάκης Ε., *Καρλ Μαρξ, ο θεωρητικός του προλεταριάτου*, ό.π., σελ. 116
- 159 Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Η γερμανική ιδεολογία*, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 79
- 160 Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φρ., *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού κόμματος*, Διαλεκτά Έργα, ό.π., σελ. 42 - 43
- 161 Engels F., "Lettre à A. Bebel"
<http://www.marxists.org/français/engels/works/1875/03/18750318.htm>
- 162 Υπογράμμιση δική μας
- 163 Μαρξ Κ., *Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία από το 1848 ως το 1850*, Διαλεκτά έργα, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 252
- 164 Ένγκελς Φρ., *Πρόλογος στο Μισθωτή εργασία και κεφάλαιο* του Κ. Μαρξ, Διαλεκτά έργα, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 73
- 165 Μαρξ Κ., *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*, Διαλεκτά έργα, ό.π., Τόμος Ι, σελ. 626
- 166 Μαρξ Κ., *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*, Διαλεκτά έργα, ό.π., Τόμος ΙΙ, σελ. 13
- 167 Στο ίδιο, σελ. 14
- 168 Μπαλιμπάρ Ετιέν, *Για τη δικτατορία του προλεταριάτου*, Εκδ. Οδυσσέας, 1978, σελ. 28
- 169 Ρούσης Γ., *Ο λόγος στην ουτοπία*, ό.π., σελ. 230 - 231